

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİMDALI

Yasin TOPALOĞLU

**ARDAHAN-ÇILDIR BÖLGESİ
TARİHİ VE ARKEOLOJİK ARAŞTIRMALARI**

YÜKSEK LİSANS

Tez Yöneticisi
Doç. Dr. Alpaslan CEYLAN

Erzurum-2006

İÇİNDEKİLER

ÖZET	IV
ABSTRACT.....	V
ÖNSÖZ.....	VI
KISALTMALAR.....	VII
LEVHALAR LİSTESİ.....	X
GİRİŞ.....	1
1. ÇILDIR BÖLGESİ COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ.....	1
1.1. Jeoloji ve Jeomorfoloji.....	3
1.2. İklim.....	6
1.3. Hidrografya.....	7
1.4. Toprak.....	9
1.5. Bitki Örtüsü.....	10
2. PREHİSTORİK (TARİH ÖNCESİ) ÇAĞLAR.....	13
2.1 Paleolitik Çağ.....	13
2.1.1 Jeolojik Zamanlar.....	14
2.1.2 Alt Paleolitik Çağ.....	15
2.1.3 Orta Paleolitik Çağ.....	17
2.1.4 Üst Paleolitik Çağ.....	19
2.2 Mezolitik (Epipaleolitik) Çağ.....	23
2.3 Neolitik Çağ.....	24
2.4 Kalkolitik Çağ.....	27
2.5 Tunç Çağı.....	31
2.5.1 Karaz Kültürü.....	40
3.URARTU DEVLETİ.....	46
3.1.Kuruluş Dönemi.....	46
3.2.Gelişme Dönemi.....	46
3.3. Gerileme ve Çöküş Dönemi.....	48
3.4.Urartu Merkezleri.....	49
3.4.1. Van-Tuşpa Kalesi.....	49
3.4.2.Tuşpa Nekropolu-Altıntepe.....	51
3.4.3.Toprakkale (Rusahinili)	54
3.4.5.Aşağı ve Yukarı Anzaf Kaleleri.....	56
3.4.6.Çavuştepe / Sardurihinili.....	60
3.4.7.Dilkaya Höyüğü.....	67
3.4.8.Karagündüz.....	69
3.4.9.Giyimli (Hırkanis)	71
3.4.10.Körzüt Kalesi.....	73
3.4.11.Nörgüh Kalesi.....	75
3.4.12.Kamışlı Nekropolu.....	76
3.4.13. Gavurkale Nekropolu.....	77
3.4.14.Kalecik Nekropolu.....	77
3.5. Urartu Kültür ve Medeniyeti.....	79
3.5.1.Urartu Mimarisi.....	79
3.5.1.1.Urartu Askeri Mimarisi.....	79
3.5.1.2.Sivil Mimari.....	83
3.5.1.3.Mezar Mimarisi.....	85
3.5.2.Urartu Ulaşımı.....	85
3.5.3.Urartu Yazısı.....	89
3.5.4.Anıtsal Kaya Kapıları.....	90
3.5.5.Urartu Anıtsal Kaya İşaretleri.....	91
3.5.6.Urartu Madenciliği.....	92

III	
3.5.7. Urartu Sulama Sistemi	95
3.5.8. Urartu Taşocakları ve Atölyeleri.....	97
4. İSKİTLER.....	99
4.1. İskitler'in Tarih Sahnesine Çıkışları.....	100
4.2. İskitler'in Diğer Kavimlerle İlişkileri.....	102
4.2.1. İskit-Kimmer İlişkileri.....	102
4.2.2. İskit-Urartu İlişkileri.....	104
4.2.3. İskit-Asur İlişkileri.....	104
4.2.4. İskit-Pers İlişkileri.....	105
4.2.5. Sarmat-İskit İlişkileri.....	107
4.3. İskit ve Kimmerler'in Anadolu'daki Etkileri.....	108
I. BÖLÜM.....	113
1. ARAŞTIRILAN MERKEZLER.....	113
1.1. Tarihi ve Arkeolojik Merkezler.....	115
1.1.1. Akçakale Kalesi.....	115
1.1.2. Kurt Kalesi.....	120
1.1.3. Karakale.....	121
1.1.4. Beşiktepe.....	121
1.1.5. Sınırortası Kalesi.....	122
1.1.6. Sengertepe Kalesi.....	122
1.1.7. Şeytan Kalesi.....	123
1.1.8. Kalecik (Uğduz) Kulesi.....	124
1.1.9. Betres Kulesi.....	124
1.1.10. Kayabeyi Kalesi.....	124
1.1.11. Başköy Kalesi.....	125
1.1.12. Kaleciktepe Höyükleri.....	125
1.1.13. Karasal Höyük.....	125
1.1.14. Adalar Höyük.....	126
1.1.15. Kunduzevi Yerleşmesi.....	126
1.1.16. Yıldırım Tepe Yerleşmesi.....	127
1.1.17. Peyhler Mevkii Yerleşmesi.....	127
1.1.18. Topyolu Nekropolu.....	127
1.1.19. Cinnik Nekropolu.....	128
1.1.20. Kurtkale Kurganları.....	128
1.1.21. Harabe Mevkii	129
1.1.22. Övündü Mağaraları.....	129
1.1.23. Akçıl Mağaraları.....	130
1.1.24. Kenardere Mağaraları.....	131
1.1.25. Kurtkale Mağaraları.....	131
1.1.26. Kırk Ayaklı Mağaraları.....	131
1.1.27. Alvız Harabeleri	132
1.1.28. Taşköprü Yazıtı.....	132
SONUÇ.....	134
KAYNAKÇA.....	136
HARİTALAR.....	178
RESİMLER	183
FİĞÜRLER.....	212
ÖZGEÇMİŞ.....	237

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ardahan-Çıldır Bölgesi Tarihi ve Arkeolojik Araştırmaları

Yasin TOPALOĞLU

Danışman: Doç. Dr. Alpaslan CEYLAN

2006-SAYFA 237+ XIII

Jüri: Doç. Dr. Alpaslan CEYLAN

Medeniyetlerin beşiği olan Anadolu'yu Kafkaslara bağlayan ve en uç noktayı oluşturan Ardahan bölgesi bulunduğu yer bakımından binlerce yıldır güçlü devletlerin kuzeye açılmak veya Kafkaslardan Anadolu'ya geçişleri için sahip olmak istediği bir bölgedir.

Ardahan bölgesi şimdiye kadar bilinen tarihi içerisinde en erken yerleşmelerini Neolitik Çağ'da görmüştür. Ancak çevresinin Tarih Öncesi daha eskiye gittiği bilinmektedir. Ardahan bölgesinin de bulunduğu stratejik konumu ve yerleşmeye uygun iklimi ile çevresi ile aynı dönemde yerleşme gördüğü düşünülmektedir. Ancak bugüne kadar yapılan tespitlerde Paleolitik döneme ait taş aletlerin bulunamaması veya yapılan çalışmaların azlığı, yetersizliği ile açıklanabilir.

Bölgede daha sonra belirleyici topluluklar Urartular, Kimmerler ve İskitler olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Ardahan, Çıldır, Urartu, Diauehi, Kimmerler, İskitler

ABSTRACT

MASTER THESIS

Historical and Archaeological Surveys of Ardahan Çildir

Yasin TOPALOĞLU

Supervisor: Assoc. Prof. Alpaslan CEYLAN

2006-PAGES 237+XIII

Jury: Assoc. Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN

The Ardahan Region, utmost part of Turkey which is between the Caucasian and the Anatolia cradle of civilization is a region that the powerful states acquires to go to the North or to pass the Caucasian to the Anatolia for thousands of years because of its whereabouts.

In Ardahan Region, in declared history by now, earliest settlements are seen in Neolithic Age but as known its surroundings history is older than it. Thinking that the Ardahan Region has settlements with same period with its surroundings, by its strategic position and best fit climate for settlement but unfinding stone tools belonging to Paleolithic era can be explained by deficiency of the searching.

Then in the region the determining communities were Uruatryan, Cimmerian and Scythian.

Key words: Ardahan, Çildir, Uruatryan, Diauehi, Cimmerian, Scythians

ÖNSÖZ

Bu çalışmada Ardahan ili Çıldır İlçesi ve çevresinin tarih öncesi çağları, tarihi çağları ve bölgede gerçekleştirilen tarihi ve arkeolojik araştırmaların sonuçları ele alınmıştır. Ne yazık ki bölgede günümüze kadar yapılmış olan Eskiçağ Tarihine yönelik araştırmaların azlığı nedeniyle ile bu çalışmada tanıtımaya çalışıp ortaya koyacağımız sonuçlarla Akçakale adasındaki yürütülen kazı çalışmalarının verilerinin ilk kez sunulacak verilerinin ele alınıp değerlendirildiği düşünüldüğünde çalışmamın bölgenin erken dönem tarihini aydınlatmada önemli bir yeri olacağını kanaatindeyim.

Çalışmamın giriş bölümünde Kafkaslar ile Anadolu arasında bir geçiş konumunda olan ve birçok güçlü devlet tarafından ele geçirilmiş bölgenin stratejik konumunu vurgulayabilmek ve neden cezp edici bir alan olmasının nedenlerinin bulunabileceği coğrafyası ele alınmıştır.

İkinci bölümde, tarih öncesi çağları incelenirken, genelde Anadolu'nun bütünü özelde ise Çıldır ve yakın çevresi dikkate alınmıştır.

Üç ve Dördüncü bölümlerde ise bölge tarihinde önemli bir yeri olan Urartu Devleti ile Kimmer ve İskitler ele alınmıştır.

Beşinci bölümde ise Çıldır bölgesinde hocam Alpaslan Ceylan ile yaptığımız uzun süreli yüzey araştırmaları ve Çıldır ilçesi Akçakale adasındaki kazı çalışmaları ile şimdiye kadar yapılmış olan tarihi ve arkeolojik araştırmaların sonuçları ele alınmıştır. Arazi çalışmalarında bizlerle birlikte olan Prof. Dr. Mehmet Özsait'e, arkeolog Nesrin Özsait'e, Yrd. Doç. Dr. Akın Bingöl'e, öğrenci arkadaşlarıma ve her şeyimi borçlu olduğum danışman hocam Doç. Dr. Alpaslan Ceylan'a yol göstericiliği ve desteklerinden dolayı sonsuz teşekkür ederim.

Erzurum-2006
Yasin TOPALOĞLU

KISALTMALAR

<i>AAA</i>	: Annals of Archaeology and Anthropology, London.
<i>AA</i>	: Archäologischer Anzeiger, Berlin.
<i>Ac Ant Hung</i>	: Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapeşte.
<i>AfO</i>	: Archiv für Orientforschung, Berlin-Graz.
<i>AfO-NF</i>	: Archiv für Orientforschung-Neue Folge, Berlin.
<i>AJA</i>	: American Journal of Archaeology, Baltimore, Norwood, Concord, New York.
<i>AMI</i>	: Archaeologische Mitteilungen aus Iran, Berlin.
<i>Anadolu (Anatolia)</i>	: Ankara Üniversitesi DTCF Arkeoloji Enstitüsü Yayını Ankara.
<i>AnAr</i>	: Anadolu Araştırmaları, İstanbul.
<i>Anatolica</i>	: Anatolica. Annuaire International pour les Civilisations de l'Asie Antérieure, Leiden.
<i>AO</i>	: Der Alte Orient, Leipzig.
<i>Ar Or</i>	: Archiv Orientalni, Prag.
<i>ARI I</i>	: Assyrian Royal Inscriptions I, Wiesbaden.
<i>ArkST</i>	: Arkeometri Sonuçları Toplantısı, Ankara.
<i>AST</i>	: Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara.
<i>AS</i>	: Anatolian Studies, London.
<i>BiOr</i>	: Bibliotheca Orientalis, Leiden.
<i>CAH</i>	: Cambridge Ancient History. Cambridge.
<i>DTCFD</i>	: Dil, Tarih, Coğrafya Fakültesi Dergisi, Ankara.
<i>HChI</i>	: Handbuch der Chaldischen Inschriften, Graz.
<i>IEJ</i>	: Israel Exploration Journals, Jerusalem.

VIII

<i>IRAN</i>	: Journal of the British Institute of Persian Studies, London.
<i>IRAQ</i>	: Published by the British School of Archaeology in Iraq, London.
<i>Ist. Mitt.</i>	: İstanbuler Mitteilungen. Deutsches Archäologisches Institut, Tübingen.
<i>İA</i>	: Türkiye Diyanet Vakfı, İslam Ansiklopedisi, İstanbul.
<i>JA</i>	: Journal Asiatique, Paris.
<i>JAOS</i>	: Journal of the American Oriental Society, New Haven.
<i>JCS</i>	: Journal of Cuneiform Studies, New Haven.
<i>JNES</i>	: Journal of Near Eastern Studies, Chicago.
<i>KBo</i>	: Keilschrifttexte aus Boghazköi, Leipzig-Berlin.
<i>KUB</i>	: Keilschrift-Urkunden aus Boğazköi, Berlin.
<i>KST</i>	: Kazı Sonuçları Toplantısı, Ankara.
<i>MDOG</i>	: Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft in Berlin, Berlin.
<i>MTA</i>	: Maden Tetkik Arama Enstitüsü Dergisi, Ankara.
<i>MVAG</i>	: Mitteilungen der Vorderasiatisch-ägyptischen Gesellschaft, Berlin.
<i>MVAeG</i>	: Mitteilungen der Vorderasiatisch-ägyptischen Gesellschaft, Leipzig.
<i>Or Ns</i>	: Orientalia. Nova Series, Roma.
<i>PZ</i>	: Prähistorische Zeitschrift, Berlin, Leipzig.
<i>RA</i>	: Revue Archéologique, (Nouvelle Série) Paris.
<i>REA</i>	: Revue des Etudes Anciennes, Strasbourg.
<i>RHA</i>	: Revue Hittite et Asiatique: Organe de la Société des Etudes Hittites, Paris.
<i>RLV</i>	: Reallexikon der Vorgeschichte, Berlin.

IX

<i>TAD</i>	: Türk Arkeoloji Dergisi, Ankara.
<i>Tel Aviv</i>	: Tel Aviv. Journal of the Institute of Archaeology of Tel Aviv University, Israel.
<i>TKU</i>	: Topographische Karte Von Urartu, Berlin.
<i>TTAED</i>	: Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi, Ankara.
<i>TTKong.</i>	: Türk Tarih Kongresi, Ankara.
<i>TÜBA-AR</i>	: Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi, İstanbul.
<i>UKN</i>	: Urartskie Klioobraznyne Nadpisi, Moskova.
<i>VDI</i>	: Vestnik Drejnev İstorii, Moskova.
<i>WVDOG</i>	: Wissentschatlische Veröffentlichungen der Deutschen Orient-Gesselschaft, Leipzig.
<i>ZA</i>	: Zeitschrift für Assyriologie, Berlin.
<i>ZE</i>	: Zeitschrift für Ethnologie, Berlin.

LEVHALAR LİSTESİ

HARİTALAR

Harita-1 Türkiye Coğrafi Bölgeleri

Harita-2 Urartu Yayılım Haritası

Harita-3 İskit Kimmer Yayılım Haritası

Harita-4 Ardahan İl Haritası

Harita-4 Çıldır Tarihi ve Arkeolojik Merkezleri

RESİMLER

Resim-1 Akçakale Adası Genel Görünümü

Resim-2 Akaçakale Adasındaki Duvar Yapıları

Resim-3 Akçakale Adası Kazı Çalışmalarından

Resim-4 Akçakale Adası Kazı Çalışmalarından

Resim-5 Akçakale Adası Kazı Çalışmalarından

Resim-6 Akçakale Adası Kazı Çalışmalarından

Resim-7 Akçakale Taş Dam'ın İçi

Resim-8 Akçakale Taş Dam'ın İçi

Resim-9 Akçakale Taş Dam'ın İçi

Resim-10 Akçakale Taş Dam'ın İçi

Resim-11 Kurtkale

Resim-12 Kurtkale

Resim-13 Karakale

Resim-14 Karakale Duvar Örgüsü

Resim-15 Beşiktepe Kalesi

Resim-16 Beşiktepe Kalesi Duvar İzleri

Resim-17 Beşiktepe Kalesi Mimari Kalıntıları

Resim-18 Beşiktepe Kalesi Mimari Kalıntıları

Resim-19 Sınırortası Kalesi

Resim-20 Sınırortası Kalesi

Resim-21 Sınırortası Kalesi Yıkılmış Duvar Örgüsü

Resim-22 Sınırortası Kalesi Kutsal Alanı

Resim-23 Senger Kalesi

- Resim-24 Senger Kalesi Duvar Örgüsü
Resim-25 Senger Kalesi Yıkılmış Duvar Örgüsü
Resim-26 Senger Kalesi Yıkılmış Duvar Örgüsü
Resim-27 Şeytan Kalesi
Resim-28 Şeytan Kalesi Duvar Örgüsü
Resim-29 Şeytan Kalesi Şapeli
Resim-30 Kayabeyi Kalesi
Resim-31 Kayabeyi Kalesi
Resim-32 Kayabeyi Kalesi Duvar Örgüsü
Resim-33 Kayabeyi Kalesi
Resim-34 Başköy Kalesi
Resim-35 Başköy Kalesi Yıkılmış Duvar Örgüsü
Resim-36 Başköy Kalesi Yıkılmış Duvar Örgüsü
Resim-37 Başköy Kalesi Yıkılmış Duvar Örgüsü
Resim-38 Karasal Höyük
Resim-39 Karasal Höyük Mimari Yapı İzleri
Resim-40 Adalar Höyük
Resim-41 Adalar Höyük
Resim-42 Kunduzevi Yerleşmesi
Resim-43 Kunduzevi Yerleşmesi
Resim-44 Yıldırımtepe Yerleşmesi
Resim-45 Yıldırımtepe Yerleşmesi
Resim-46 Peyhler Mevkii Yerleşmesi
Resim-47 Peyhler Mevkii Yerleşmesi
Resim-48 Topyolu Nekropolu
Resim-49 Topyolu Nekropolu Kaçak Kazılar Sonucu Ortaya Çıkmış EDÇ Mezarı
Resim-50 Topyolu Nekropolu EDÇ Mezarı
Resim-51 Topyolu Nekropolu EDÇ Mezarı
Resim-52 Cinnik Nekropolu
Resim-53 Cinnik Nekropolu
Resim-54 Cinnik Nekropolu Kaçak Kazıyla Çıkan İnsan, Köpek ve At Kemikleri

Resim-55 Cinnik Nekropolu Etrafa Saçılmış Kemikler

Resim-56 Harabe Mevkii

FIGÜRLER

Figür-1 Bölgedeki Merkezlerin Dönemsel Tarihlendirilmesi

Figür-2 Bölgedeki Merkezlerin Dönemsel Dağılımı

Figür-3 Bölgedeki Merkezlerin Türlerine Göre Dağılımı

Figür-4 Akçakale Adasının Topografik Yapısı

Figür-5 Akçakale Adasındaki Cromlech Planlı Yapıların Çizimi

Figür-6 Akçakale Taş Damın Çizimi

Figür-7 Akçakale Taş Damın Kesit Çizimleri

Figür-8 Akçakale Taş Dam'ın Rekonstrüksiyonu

Figür-9 Akçakale Adasında Yürütülen Kazı Çalışmalarından Çizimler

Figür-10 Akçakale Keramikleri

Figür-11 Akçakale Keramik Çizimleri

Figür-12 Beşiktepe Kalesi Keramik

Figür-13 Beşiktepe Kalesi Keramik Çizimleri

Figür-14 Beşiktepe Kalesi Keramik Çizimleri

Figür-15 Sınırortası Kalesi Mimari Plan Çizimi

Figür-16 Sınırortası Kalesi Keramikleri

Figür-17 Sınırortası Kalesi Keramik Çizimleri

Figür-18 Sınırortası Kalesi Keramik Çizimleri

Figür-19 Senger Kalesi Keramik

Figür-20 Senger Kalesi Keramik Çizimleri

Figür-21 Şeytan Kalesi Keramikleri

Figür-22 Şeytan Kalesi Keramik Çizimleri

Figür-23 Adalar Höyük Keramikleri

Figür-24 Adalar Höyük Keramik Çizimleri

Figür-25 Adalar Höyük Keramik Çizimleri

Figür-26 Kunduzevi Yerleşmesi Keramikleri

Figür-27 Yıldırımtepe Keramikleri

Figür-28 Yıldırımtepe Keramik Çizimi

- Figür-29 Peyhler Mevkii Yerleşmesi
- Figür-30 Peyhler Mevkii Yerleşmesi Keramik Çizimleri
- Figür-31 Topyolu Nekropolu EDÇ Mezar Çizimleri
- Figür-32 Topyolu Nekropolu Keramikleri
- Figür-33 Topyolu Nekropolu Keramik Çizimleri
- Figür-34 Cinnik Nekropolu Mezar Çizimi
- Figür-35 Cinnik Nekropolu Mezar Çizimleri
- Figür-36 Kurtkale Kurgan Çizimi (*K.Köroğlu'ndan*)
- Figür-37 Kurtkale Kurgan Çizimi (*K.Köroğlu'ndan*)
- Figür-38 Övündü Mağaraları Çizimi (*H.Gündoğdu'ndan*)
- Figür-39 Övündü Mağaraları Çizimi (*H.Gündoğdu'ndan*)
- Figür-40 Akçil Mağarası Çizimi (*H.Gündoğdu'ndan*)
- Figür-41 Kenardere Mağarası Çizimi (*H.Gündoğdu'ndan*)
- Figür-42 Kırkayaklı Mağaraları Çizimi (*H.Gündoğdu'ndan*)
- Figür-43 Taş Köprü Yazıtı
- Figür-44 Taş Köprü Yazıtı Kopyası

GİRİŞ

1. ÇILDIR BÖLGESİ COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ

Çıldır İlçesi, Doğu Anadolu Bölgesinin Erzurum-Kars Bölümünde, Ardahan İli sınırları içerisinde yer almaktadır (Harita-1). Çıldır'ın denizden yüksekliği 1900 m. olup Ardahan'ın 42 km. doğusunda, Kars'ın da 96 km. kuzeyindedir (Harita-4). İlçenin batısında Ardahan ve Hanak, kuzeybatısında Damal, kuzey ve kuzeydoğusunda Gürcistan, doğusunda Ermenistan, güneyinde Arpaçay ve Susuz ilçeleri yer almaktadır. Çıldır İlçesinin merkezi, Çıldır ovasının batısında, Çıldır suyunun ovidan kurtularak Kura nehrine kadar oymuş olduğu derin ve sarp Şeytan Kale Boğazı'nın başlarında ve ova kısmına doğru kurulmuştur¹.

Çıldır'ın en önemli akarsuları Kura nehrine karışan Kara Çay ile Başköy Deresi ve Büyük Dere'dir. Bunların dışında özellikle Çıldır Gölüne akan çok sayıda küçük dereler bulunmaktadır. Çıldır İlçesinin sınırları içerisinde Aktaş ve Çıldır Gölleri bulunmaktadır. Bunlardan Aktaş Gölü'nün ortasından Türkiye-Gürcistan sınır geçmektedir (Harita-5). İlçe ile aynı adı taşıyan Çıldır Gölü ise Doğu Anadolu Bölgesinin Van Gölünden sonra ikinci büyük gölüdür. İlçenin güneyinde ve Çıldır Gölü'nün batısında 3150 m. yükseklikte Kısır Dağı ile ilçenin güneydoğusunda ve Çıldır Gölü'nün doğusunda yer alan 3040 m. yüksekliğinde Akbaba Dağı bölgenin önemli dağları olduğu kadar Çıldır Gölü'nün oluşumunda bu dağlardan çıkan bazaltik lavlar rol oynamıştır. Çıldır Gölü'nün oluşumunda tektonizma ve volkanik lav setinin rolü olduğu kabul edilmektedir².

Çıldır Gölü'nün suyu tatlı olup, çevre köyler tarafından içme suyu olarak kullanılabilir. Çıldır Gölü'nde Kuşadası adını taşıyan iki ada bulunmaktadır. Bu küçük adalara başta martı olmak üzere, pelikan, karabatak ve leylek gibi kuşlar gelmektedir. Çıldır Gölü'nün kuzey-güney yönündeki uzunluğu 18.3 km., doğu-batı yönünde en geniş yeri 16.2 km. dir. Derinliği 100 metreden fazla olan göl 115 km² alan kaplamaktadır³.

¹ Şaraçoğlu, 1989,312 vd.; Ketin, 1983,464, Atalay, 1992, 55 vd., Erzen, 1992, 1

² Atalay, 1978,23 vd.; Lahn, 1948,56; İnandık, 1965,73; Koday, 2001, 171 vd., Atalay et al, 1985,28

³ Koday, 2001,173 cd.; Atalay, 1978, 23 vd.; Atalay,1992,55;

Çıldır Gölü'nde avlanan başlıca balık türleri arasında göl alası, dağ alası ve kültür alası gibi alabalık türleri, sazan türlerinden aynalı sazan, karabalık, şafak balığı, kırmızı kanat (dımışka), tahta balığı, bıyıklı balık (mızra) ve gümüş balığı bulunmaktadır. Gölde bulunan midye ve kerevit ise avlanmamaktadır. Özellikle avlanan Sazan balığının ticari değerinin zayıf olduğundan bölgeye önemli bir ekonomik gelir sağlamamaktadır⁴.

Çıldır, ulaşım açısından Doğu Anadolu'nun önemli kavşaklarından birini oluşturmaktadır⁵. Çıldır'dan Kars'a ulaşan iki yol bulunmaktadır. Bunlardan birincisi Çıldır Gölü'nün doğusundan geçen yol Arpaçay üzerinden Kısır Dağı'nın batısından geçerek Susuz üzerinden Kars'a ulaşmaktadır. Çıldır-Ardahan üzerinden Yalnızçam Dağlarını aşarak Ardaneuş üzerinden Artvin yolu ile Karadeniz'e bağlanan yoldur. Yine Çıldır Doğu Anadolu'nun merkezi konumunda bulunan Erzurum'a, Ardahan, Göl, Oltu yolu ile ulaşmaktadır. Çıldır'ı kavşak olarak önemli kılan yollardan biride Aktaş sınır kapısı yoluyla Kafkaslar'a açılan yoldur.

Bu yolla Çıldır'dan Tiflis'e yaklaşık 3 saat süren 230 km.lik bir kara yolculuğu ile ulaşılmaktadır⁶. Bu yol tarihin her devrinde özellikle İlkçağ'dan günümüze kadar kullanıldığı bilmekteyiz. Bölgedeki çok sayıda tarihi ve arkeolojik veriler bu görüşü desteklemektedir⁷.

Çıldır Ovasında çok kuvvetli çayır yetişir. Bu nedenle ilçeliler ovaya sadece çayırılık adını da verirler. Ovanın çevresinde dizilmiş birkaç köyün geçim kaynağı sığır ve koyuna dayanmaktadır. Bölgede bir miktarda Manda beslenir. Çıldır Gölü ve ovasındaki sığır türleri Göl'e göre ufak boylu ve güçlüdür. Çıldır gölünün kuzey kenarları hayvancılığın biraz daha elverişlidir ve buralarda kuvvetli ot olan yerler vardır. Dolayısıyla bu bölümde çok sayıda köy görülmektedir ve bunların geçim kaynağı da hayvancılıktır. Sığırcılık başta

⁴ Koday 2001,172 vd.;

⁵ Belli, 1977.

⁶ Kökten , 1943,601 vd.

⁷ Ceylan, 1994, 20 vd.; Ceylan, 2001, 15 vd.; Bingöl, ,2003, 1 vd.

gelmesine karşın koyunculuğu da ünlüdür⁸. Bölgedeki hayvancılık gelişen kültürler üzerinde de önemli rol oynamıştır.

1.1. Jeoloji ve Jeomorfoloji

Doğu Anadolu Bölgesi'nin Erzurum-Kars Bölümü sınırları içerisinde bulunan araştırma sahası, Anadolu'nun orta kesimlerinden batıdan doğuya daralarak uzanan, ancak Doğu Anadolu'da belirgin bir genişlik kazanmış olan Anatolid Birliği içinde yer almaktadır⁹. Sahada yüksek dağlık alanlarla birlikte, merkezî püskürme ve yarık (fissür) volkanizması sonucu ortaya çıkan malzemenin yayılmasıyla belirmiş yüksek plâtolar ve tektonik kökenli depresyonlar, ana jeomorfolojik birimleri oluşturur¹⁰.

Sahanın büyük bir bölümünde yayılış gösteren volkanitler, Eosen'den başlayarak Kuvaterner başlarına kadar aralıklarla devam eden volkanizmanın eseridir¹¹. Volkanik faaliyetlerin en şiddetli safhası Pliyosen-Kuvaterner arasındaki dönemdir. Çatlaklar boyunca çıkan bazaltlar 2000 m'yi aşabilen plâtoları meydana getirirken, püskürmelerle yüksekliği 3000 m'nin üzerine çıkabilen volkanik kökenli dağlar oluşmuştur. Volkanik erüpsiyonlar dağ arası havzalarda ve göllerde çökelen tortullara tüfit, pomza ve ignimbrit şeklinde katkıda bulunurken; karada bazalt, olivin bazalt, andezit, piroksen andezit ve bunların tüfleri şeklinde gözlenirler¹².

Sahanın bugünkü topoğrafik görünümünü kazanmasında, farklı jeolojik devirlerde bölge genelinde etkili olan tektonik hareketlerin büyük rolü olmuştur. Doğu Anadolu Bölgesi, Neo-Tetis'in kuzey ve güney kollarına ait kenet kuşaklarının birleştiği bir düğüm noktasını temsil eder. Bölgenin kuzeyindeki Rus ve güneyindeki Arap levhalarının birbirine yaklaşması, Miyosen'e kadar okyanus tabanlarında dalma-batma biçiminde devam ederken; iki levha arasında yer alan okyanusların kapanmasıyla, kıtacıklar birbiriyle devamlı olarak kenetlenmiş ve kenet zonlarıyla birlikte ofiyolitik kuşaklar da gelişmiştir¹³. Çalışma sahasının

⁸ H.Saraçoğlu, 1989,317 vd.; Koday, 2001, 176.

⁹ Ketin 1983: 502-503.

¹⁰ Sevindi 1999: 10.

¹¹ Ketin 1961: 12.

¹² Arbas et al 1991: 104.

¹³ Yılmaz 1984: 16.

batı, kuzeybatı ve daha çok güneyinde yayılış gösteren Üst Kretase yaşlı ofiyolitler, bu tektonik olaylara bağlı gelişmişlerdir. Üst Eosen'e kadar Kuzeydoğu Anadolu'da yaygın olarak kalkalkalen andezitli lâvlar ve piroksitlerden ibaret ada yayı volkanizması devam etmiştir¹⁴. Oligosen'e kadar çöküntü alanı durumundaki bölgede, kısmen kırmızı molassik çökeller depolanmıştır. Çökeller arasına yer yer tuz ve jips içeren tabakaların da girmiş olduğu gözlenmektedir.

Alt Miyosen sonlarında Doğu Anadolu'nun morfolojik görünümü oldukça değişmiş ve peneplen ya da peneplene yakın bir görünüm ortaya çıkmıştır¹⁵. Peneplen; güneyde Bitlis dağları, kuzeyde ise Tuzluca-Kağızman-Karaorgan-Tortum çizgisi ile sınırlanmaktaydı. Orta Miyosen'de kuzey-güney yönlü kompresif bir tektonizma etkisi altında sıkışmaya başlayan bölgede, relief kıvrım ve kırıklar kazanarak hızla dalgalanmaya ve değişmeye başlamıştır. Böylece peneplen yerini bölgesel bir yükselmeye bırakmıştır. Bu yükselme, denizin bölgeden çekilmeye başlamasına neden olmuştur. Hafif dalgalanmalara bağlı olarak gelişen sırtlar arasında birbirinden ayrı havzalar (Erzurum-Pasinler-Horasan) teşekkül etmiştir¹⁶.

Üst Miyosen'de deniz bölgeden tamamen çekilmiş ve bu sırada gelişen kuzey-güney açılma çatlaklarında volkanlar çıkmaya başlamıştır. Üst Miyosen sonunda ortaya çıkan bu yeni morfoloji, bölgede geniş alanlar kaplayan göllerin gelişmesine uygun bir ortam hazırlamıştır¹⁷.

Tektonik rejimin sürekliliği ve volkanizma, havzaların daralmasına yol açarken, havzalar arasındaki sırtların yükselmesini de sağlamıştır.

Bölgenin plâto ve depresyonlardan oluşan genel görünümüyle uyum içerisinde¹⁸. Plâto yüzeyleri çalışma sahasının özellikle kuzeydoğusunda geniş yer kaplamaktadır. Bu alandaki plâto Balıklı dağın batı, Kesedağ'ın doğu etekleri arasında 2100 m yükseltiden başlamaktadır. Kuzey-kuzeydoğu yönünde

¹⁴ Arbas et al 1991: 104-105.

¹⁵ Şaroğlu-Güner 1981: 40-41.

¹⁶ Şaroğlu-Yılmaz 1986: 83-89.

¹⁷ Erinç 1953: 11-13.

¹⁸ Erinç 1953: 90.

genişleyen plâtonun yüksekliği, Selim çevresinde 1800 m'ye kadar iner. Kars Plâtosu adıyla bilinen bu plâtonun araştırma sahası içerisinde kalan kesimi, Üst Miyosen volkanizmasının ürünleri olan ve bazalt, andezit, tuf şeklindeki Süphan volkanitleri ile örtülüdür. Plâto yüzeyi araştırma sahası dışında, Pliyo-Kuvaterner volkanizmasına ait lâv ve tüflerle kaplanmış durumdadır ¹⁹.

Plâto, Kars çayına bağlanan akarsular tarafından derin bir şekilde yarılmış olup bu yarıma sonucu Sarıkamış çayı, Güzel dere ve Kızılçubuk deresi vadilerinde bazalt kornişleri ortaya çıkmıştır. Ancak plâtonun yarıma derecesi, sahanın diğer bölümlerinde ki plâtolara oranla daha azdır. Eğimi ise % 2-5 arasında değişmekte olan plâto yüzeyi üzerinde ekip-biçme faaliyetleri yoğun olarak yürütülmektedir

Araştırma sahasındaki önemli jeomorfolojik ünitelerden bir diğerini vadiler oluşturur. Sarıkamış ve çevresinde enine profilleri “V” şeklinde olan, derin yarılmış genç vadiler hakim olmakla birlikte, kanyon vadiler ve boğazlar da gelişme imkânı bulmuştur.

İnceleme sahasının en önemli akarsuları durumunda olan Aras nehri ve Kars çayına katılan akarsular, çoğunlukla “V” profilli vadiler içerisinde akış gösterirler. Kısa mesafelerde yükselti farklarının 1500 m'yi aşabildiği sahada, bulundukları alanda yerel taban seviyesini oluşturan Aras nehri (Resim 1-2) ve Kars çayına katılan yan kollar vadilerini süratli ve derin bir şekilde kazmışlardır. Böylece ilksel eğime uygun olarak kurulmuş, kabaca birbirine paralel olan ve genelde kısa boylu bu yan kolların vadileri “V” şeklini almıştır. Sahadaki “V” profilli vadilerin gelişiminde relief özellikleri ve akarsuların genç oluşları yanında, litolojik özellikler de büyük ölçüde etkili olmaktadır. Nitekim aşınmaya karşı dirençli kayaçların yaygın olduğu alanlarda, yana aşındırma sınırlı ölçüde kaldığı ve derine aşındırmanın ön plâna çıktığı görülmektedir.

1.2 İklim

Ülkemizde sıcaklık değerlerinin dağılışı konusunda yapılan çalışmalarda ve hazırlanan gerçek izoterm haritalarında, en düşük ortalama sıcaklık derecelerinin Kuzeydoğu Anadolu'nun yüksek plâtolarında gerçekleştiği

¹⁹ Erentöz 1974: 15.

görülür. Bu nedenle araştırma sahasının da içinde bulunduğu bu alan, ülkemizin en soğuk yöresi durumundadır. Yıllık amplitüdün yüksek olması, birbirinden belirgin olarak ayırt edilemeyen sıcak ve soğuk mevsimlerin bulunması ve belirgin olarak yaşanmayan geçiş mevsimlerinde hızlı sıcaklık değişimlerinin olması, sahada Karasal Termik Rejim 'in etkili olduğunu göstermektedir²⁰.

Araştırma sahasının da içinde bulunduğu bölgeyi etkisi altında bulunduran hava kütlelerinin mevsimlik değişimleri, yağış miktarı ve dağılımlarının genel karakterini belirlemektedir. Bununla beraber yağışlar relief, yükselti ve bakı gibi coğrafi faktörlerin etkisiyle kısa mesafelerde önemli farklılıklar göstermektedir. Kars Meteoroloji İstasyonunun (1929-1990) 61 yıllık verilerine göre yıllık ortalama yağış miktarı 501.1 mm kadardır. Hafif engebeli bir plâto yüzeyi üzerinde yer alan Kars'ta, en fazla yağış Mayıs ayında (83.8 mm) alınmaktadır. En az yağış ise 22,4 mm ile Aralık ayında gerçekleşmektedir. Yağışların mevsimlere dağılımı incelendiğinde, yaz mevsiminin ilk sırada yer aldığı dikkati çeker (yıllık yağışın %35.0). Kutbî Cephe'nin bu hareketi sahada ilkbahar mevsimi ve yaz başlarında yağışların artmasına yol açar. Yağışların yaz başlarına kayması, Kutbî Cephe'nin bölgenin kuzeydoğusuna varış zamanının gecikmesiyle yakından ilgilidir. Belirlenen bu yağış özelliklerine bağlı olarak, sahada Doğu Anadolu Karasal Yağış Rejimi'nin etkili olduğunu söyleyebilir.

Karasal iklim şartlarının sahaya erken yerleşmesi nedeniyle, kar yağışları ekim ayından itibaren başlamakta ve mayıs ayına kadar sürmektedir. Sahada karasal iklim şartlarının uzun süre etkili olmasına bağlı olarak, kar örtüsünün yerde kalma süresi de uzamaktadır. Nitekim Kars'ta kar yağışları Ekim ayından (ortalama 0.5 gün) itibaren başlamakta ve Mayıs ayına (0,4 gün) kadar devam edebilmektedir. Yılın ortalama 44,3 gününün kar yağışlı geçtiği sahada, kar yerde 106.5 gün kadar kalmaktadır.

1. 3 Hidrografiya

Akarsular tarafından dar ve derin vadilerle parçalanmış olan araştırma sahasında, topoğrafya oldukça engebeli ve sarp bir görünüm kazanmıştır. Kısa mesafelerde yükselti farklarının fazla olması eğimin artmasına neden olurken,

²⁰ Arınç, 2006, 21 vd., Atalay et al., 1985, 43, 107

suyun zemine sızmasını büyük ölçüde engellemektedir. Bu durum sahada yeraltı suyu gelişimini olumsuz yönde etkileyen önemli bir faktör olarak ortaya çıkmaktadır. Step bitki örtüsünün yayılış alanları ve sık toprak örtüsünün bulunduğu alanlarda da, yağışlar ve kar suları zemine sızmaya vakit bulamadan hızla akışa geçmektedir. başta litolojik özellikler olmak üzere, topoğrafik durum, bitki örtüsü, toprak ve iklim özellikleri gibi faktörler dikkate alındığında, inceleme sahasının yeraltı suyu gelişimi için uygun şartlar taşımadığını söyleyebiliriz. Araştırma sahasında eğim değerlerinin nispeten az olduğu plâto yüzeyleri, bazalt örtüsünün çatlaklı yapı gösterdiği alanları, aşınım yüzeyleri ve tuf gibi su sızdırma kapasitesi yüksek zeminler yeraltı suyunun daha kolay gelişme gösterdiği alanlar olarak dikkati çekerler. Aynı şekilde gözenekliliği fazla olan kollüviyal depolar ile akarsu kenarlarındaki sınırlı alanlarda gelişmiş alüviyal depolar da yeraltı suyunun zengin olduğu alanlardır. Vadi tabanlarında yüzeye yakın olan yeraltı suyu, dağlık alanlarda yüzeyden biraz daha derinlerde yer alır. Yeraltı suyu seviyesi ise, ilkbaharda artan kar erimeleri ve yağışlar etkisi ile maksimum düzeye çıkmaktadır. Araştırma sahasındaki ana akarsu şebekelerini, hidroğrafik bakımdan Hazar denizi akaçlama havzasına bağlı olan Aras nehri ve Kars çayı oluşturmaktadır²¹.

Soğanlı dağlarından doğan Çatal ve Zuzu dereleri ile Çıplak dağdan kaynaklanan Sarıçamur ve Karanlık dereleri, Sarıkamış'da birleşerek Kars çayı adını alır. Sarıkamış'ın kuzeydoğusundaki Çatak köyünde Kızılçubuk deresini (13.8 km) alan Kars çayı, kaynağını Çıplak dağdan alan Güney dere ve kaynağını Balıklı dağdan alan Eğrice dere (13.1 km) ile Yolgeçmez köyünde birleşir. Büyükkumru dağından kaynaklanan Güllüdere ise, kuzeyden gelen Kekeç deresini de alarak Selim'de Kars çayına katılır. Selim-Kars arasında kuzeydoğu yönlü akışını sürdüren Kars çayı, birçok akarsuyu da alarak güneye yönelir ve Başgedikler köyünün (Arpaçay) kuzeyinde Arpaçay'a katılır. Kars çayının Arpaçay'la birleştiği yere kadar olan toplam uzunluğu 120 km kadardır.

Araştırma sahası içindeki uzunluğu 16.2 km olan Kars çayının, yatak eğimi % 2-4 arasında değişir. Sarıkamış'ın kuzeydoğusundaki Yolgeçmez

²¹ Özey, 2002, 256 vd., Atalay, 1992, 55 vd.

köyünde sahayı terkeden akarsu, Sarıkamış-Yolgeçmez arasındaki plâto yüzeylerini derin bir şekilde yarmıştır. Kars çayı ve yan kolları araştırma sahası içinde paralel-subparalel drenaj ağına sahiptir. Bununla beraber Yolgeçmez köyünden itibaren eğimin azalmasına bağlı olarak, vadi tabanı belirgin oranda genişlemekte ve akarsu biriktirdiği alüvyonlar içinde kollara ayrılarak akış göstermektedir. Bu nedenle Kars çayı bu alanda örgülü drenaj ağına sahiptir.

Araştırma sahasının kuzeydoğusundaki akarsuları drene eden Kars çayı, Yağbasan köyündeki hidrometri istasyonunun 12 yıllık gözlem sonuçlarına göre yıllık ortalama $1.2 \text{ m}^3/\text{sn}$ akıma sahiptir. Yıllık geçirdiği toplam su miktarı 36.5 milyon m^3/sn kadar olan Kars çayı, en yüksek akıma $5.1 \text{ m}^3/\text{sn}$ ile mayıs ayında ulaşırken, en düşük akım değeri $0.2 \text{ m}^3/\text{sn}$ ile eylül ayında görülmektedir.

Kars çayına ait ortalama akım değerlerinin yıl içindeki gidişi incelendiğinde, Aras nehrinin akım rejimiyle büyük benzerlikler gösterdiği dikkati çeker. Yıl içindeki en düşük akımın gerçekleştiği eylül ayından sonra, ekim ve kasım ayları boyunca akımda fazla belirgin olmayan bir yükselme gözlenir. Bunun sonucu kasım ayında $0.6 \text{ m}^3/\text{sn}$ 'lik akımla yılın ilk azamî seviyesi belirmektedir. Ortalama aylık akım değeri aralık ve ocak aylarında yeniden azalmaya başlamakta ve şubat ayında $0.3 \text{ m}^3/\text{sn}$ 'lik akımla yılın ikinci en düşük seviyesine ulaşılmaktadır. Mart ve nisan aylarında hızla yükselen akım değerleri, mayıs ayında maksimum seviyeye ulaşır ($5.1 \text{ m}^3/\text{sn}$). Akımda bu aydan sonra hızlı bir düşüş gözlenmekte ve bu durum eylül ayına kadar sümektedir. Kars çayına ait akım değerlerinin yıl içindeki değişimlerinden hareketle, bu akarsuların araştırma sahası içinde kalan bölümlerinde iki seviye alçalması (eylül ve ocak, şubat) ile iki seviye yükselmesi (kasım ve mayıs) gösteren Yağmurlu-Karlı Karmaşık Rejim'e sahip olduklarını söyleyebiliriz.

1.4 Toprak

İnceleme sahasındaki çernezyomlar, 1800 ile 2100-2200 m yükseltiler arasında ve özellikle nemli ve yarı nemli iklim koşullarının etkili olduğu alanlarda yayılış gösterirler. Genelde eğimin az olduğu bu alanlarda, drenaj şartları nispeten iyidir. Üzerlerinde yaygın olarak uzun boylu çayır örtüsü

geliştiği çernezyom toprakları A, B ve C horizonlarına sahiptir²². Derinliği 150 cm kadar olan bu toprakların A horizonu belirgin bir şekilde derin olup, balçık bünyede ve granüler yapıdadır. Toprağın B horizonlu daha açık renktedir ve kil-kireç birikimi dikkati çeker. Bu horizonun kalınlığı 30-40 cm kadar olup, killi balçık teks türündedir. Genelde killi tekstürdeki C horizonu ise 20-30 cm derinliğe sahiptir²³.

Kars çayı vadileri ile bu akarsulara bağlanan derelerin vadileri boyunca alüviyal topraklar gelişme imkânı bulmuştur. Çoğunlukla periyodik taşkınlara ve millenmeye uğrayan bu vadilerdeki topraklarda, pedojenez sık sık kesintiye uğramaktadır. Bu yüzden sahadaki alüviyal toprakların kalınlıkları fazla olmayıp 1-15 cm arasında değişmektedir. Ancak taşkınlardan uzun süre korunan bazı kesimlerde toprak kalınlığı 30 cm'ye kadar çıkabilmektedir.

Alüviyal topraklar kaynaklarını aldıkları depoların kimyasal ve fiziksel özelliklerini yansıtır. Bu nedenle çalışma sahasındaki alüviyal toprakların renkleri, tekstür ve kimyasal özellikleri bulundukları alana göre değişiklik gösterir. Nitekim Kars çayı vadisi ve yan kollarının vadilerindeki topraklar, sahanın diğer bölümlerine oranla daha fazla yıkanmaya maruz kaldıklarından, total tuz oranları azalmakta ve hafif alkali reaksiyon göstermektedirler.

Akarsular tarafından derin bir şekilde parçalanmış araştırma sahasında, eğimin fazla olması nedeniyle erozyonun etkin olarak devam ettiği yamaçlar boyunca litosoller gelişme imkânı bulmuştur. Litosollerin görüldüğu alanlarda toprak örtüsü oldukça sığ olup, toprağın bünyesi taş, çakıl ve kumlardan oluşur.

Araştırma sahasında dağlık alanlardan alüviyal tabanlara geçişte, birikinti konilerinin üzerinde ve dar vadi tabanları gibi aşınmanın aktif olarak sürdüğu yerlerde, kolluviyal topraklar gelişme imkânı bulmuştur. Sığ ve taşlı olan bu topraklar genelde A ve C horizonludurlar. Bulundukları alanda sürekli olarak yamaçlardan gelen malzemeye örtüldüklerinden pedojenez süreçleri devamlı kesintiye uğrar.

²² Erinç 1965:8.

²³ Koday, 2005, 37., şahin, 2002, 119.

1.5 Bitki Örtüsü

Araştırma sahasındaki bitki örtüsünün bugünkü görünümünü ortaya koyan ve bu bitki örtüsü içinde farklı toplulukların yer almasına neden olan en önemli faktör iklimdir. Doğal bitki örtüsünün gelişme derecesi, yayılışı ve tür zenginliği üzerinde iklim şartlarının yanında relief ve toprak özellikleri de önemli rol oynarken, aslî formasyonların bozulma dereceleri üzerinde daha çok beşerî müdahaleler etkili olmuştur.

Bitkilerin yaşam fonksiyonlarını düzenleyen ve tür zenginliklerini belirleyen faktörlerden birisi de, düşük sıcaklıkların 0 °C'nin altına inebileceği periyodun uzaması ve bu düşük sıcaklıkların vejetasyon devresi (başlangıç 17 Mayıs-9 Haziran, bitiş 25 Eylül-17 Ekim)²⁴ içinde görülme olasılığının bulunmasıdır. Bu yönden Sarıkamış ve çevresinde don olaylarının görüldüğü periyodun, kış aylarıyla sınırlı kalmayıp geçiş mevsimlerine hatta yaz mevsimine kadar uzadığı dikkati çeker. Don olayının görüldüğü devrenin çok uzun olması ve ilkbaharın ortalarına doğru genişlemesi, vejetasyon devresinin kısalmasına yol açmaktadır. Dolayısıyla bu durum sahada yetişen bitki türlerini sınırlarken, vejetasyon devresi uzun olan türlerin gelişimini büyük ölçüde engellemektedir. Özellikle vejetasyon devresinin başlangıç ayları olan nisan ve mayıs aylarında görülen kısa süreli geç don olayları, bitkilerin çiçek ve sürgünlerini dondurmak suretiyle bitkilere önemli ölçüde zarar verirler. Bu tür donlar aynı zamanda kültür bitkilerini de etkileyerek, ürünlerde kalitenin düşmesine ve üretim miktarlarının azalmasına neden olmaktadır.

Çalışma sahasında dikey yönde kısa mesafelerde önemli yükselti farklarının olması, yağış dağılışını önemli ölçüde etkilemiştir. Alçak kesimlerde yağış 300 mm'nin altına düşerken, dağların zirve kesimlerinde 1000 mm'nin üzerine çıkabilmektedir. Böylece sahanın yüksek kesimleri ağaç yetişmesine uygun alanlar haline gelirken, alçak kesimler yağış koşulları açısından daha ziyade step türlerinin yetişmesi için uygundur. Yağış miktarı yükseltiye bağlı olarak belirgin değişimler gösterse de, saha genelinde en fazla yağışlar vejetasyon devresinin başladığı ilkbahar mevsiminde ve yaz başlarında alınmaktadır.

²⁴ Taftalı et al 1976: 17.

Vejetasyon devresinde alınan yağışlar yeterli olmakla birlikte, yağışların özellikle sahanın kuzey kesimlerinde yaz başlarında da devam etmesi, bu kesimlerde bitki örtüsünün daha uzun süre yeşil kalmasına neden olmaktadır.

Bitki topluluklarının yayılışını etkileyen faktörler ve bu toplulukların tür kompozisyonları göz önünde tutularak, araştırma sahasında step, orman ve subalpin-alpin vejetasyondan oluşan üç bitki kuşağı ayırt edilebilir. Bunlardan step kuşağı, çoğu yerde birbiriyle iç içe bulunan doğal step, antropojen step ve dağ steplerinden oluşur. Sahada 2600-2700 m'lere kadar hemen her yükselti kademesinde step türlerini görebilmek mümkündür. Genelde sarıçamlardan oluşan ve 2100-2600 m'ler arasında yer alan orman formasyonu ise, sınırlı alanlarda 2800 m'ye kadar çıkabilmektedir. Sahanın 2600-2700 m'den yüksek kesimlerinde ise subalpin-alpin çayır ve vejetasyonu gelişme imkânı bulmuştur

1800 ile 2000-2100 m'ler arasındaki plâto sahası üzerinde uzun boylu çayır vejetasyonu hakim durumdadır. Yazların nispeten kısa ve serin sürdüğü, yağış miktarının ise belirgin oranda artış gösterdiği bu alanda uzun boylu çayırlar, organik maddelerce zengin olan Çernezyom topraklar üzerinde yer alırlar. Uzun boylu çayırların yayılış alanında *Salvia* (ada çayı), *Artemisia* (pelin otu), *Daucus Careta* (havuç), *Pepanum harmala* (tüylü pavlonya), *Vicia* (fiğ), *Dactylis glomerata* (parmak otu), *Festuca* (yumak), *Mentha longifolia* (tüylü nane), *Taraxacum androsyii* (aslan dişi), *Centaurea glastifolia* (sarı peygamber çiçeği), *Anthemis trinatoria* (boyacı papatyası), *Dianthus Multicaulis* (karanfil), *Campanula glomerata* (çan çiçeği), *Echium vulgare* (engerek otu) gibi türler yer almaktadır ²⁵. Aras nehri vadisinin güneyindeki Karaköse köyü çevresinde tabansuyu seviyesinin yüksek olduğu alanlar mevcuttur. Genelde hidrofüt türlerinin gelişme imkânı bulunduğu bu sınırlı alanlarda, *Phytophmites communis* (tabansazı) ve *Eguisetum arvense* (at kuyruğu) yaygın olarak görülür.

Çalışma sahasındaki 2600-2700 m'lerden itibaren subalpin-alpin çayır vejetasyon kuşağı başlamaktadır. Ormanın üst sınırı üzerinde yer alan bu kuşakta sıcaklık derecesi ağaç yetişmesine yetmeyecek kadar düşüktür. Sahanın diğer

²⁵Tetik 1986: 81.

bölümlerine oranla yaz mevsiminin daha kısa sürdüğü bu kuşak, özellikle temmuz ve ağustos aylarında şiddetli güneşlemeye maruz kalır.

Ormanın üst sınırından itibaren başlayan subalpin-alpin çayır formasyonu yaylacılık faaliyetleri bakımından hayvancılık ekonomisini destekler ve sahadaki hayvancılık faaliyetleri açısından son derece önemlidir. Ancak vejetasyon devresinin oldukça kısa olduğu subalpin-alpin kuşakta, erken ve aşırı otlatmaya bağlı olarak meraların verim güçleri önemli oranda azalmakta ve hayvanlar tarafından sevilmeyen dikenli türlerin yayılış alanları genişlemektedir.

Subalpin-alpin türlerin araştırma sahasında gelişme imkânı bulduğu alanlar Aladağ, Balıklı dağı, Süphan dağı, Büyükkumru dağı, Soğanlı dağı, Büyük dağ, Kozan dağı, Kılılı dağ ve Büyük Köse dağıdır. Avrupa-Sibiryâ kökenle türlerden oluşan bu vejetasyon kuşağı haziran ayı sonlarından itibaren kar örtüsünün kalkmasıyla beraber yeşermeye ve çiçeklenmeye başlar. Eylül ayında vejetasyon devresini tamamlayan subalpin-alpin kuşak türleri uzun bir süre kar örtüsü altında kalır. Temmuz ayından itibaren yoğun olarak hayvan otlatmasına açılan kuşakta, bu tür faaliyetler kar yağışlarının başlamasına kadar sürer.

Araştırma sahasında subalpin-alpin vejetasyon kuşağı içerisinde yer alan başlıca türleri *Festuca varia* (koyun yumağı), *Festuca ovina* (yumak otu), *Festuca alpino* (alp yumağı), *Acanthus diascorides* (ayı pençesi), *Aster alpinus* (yıldız çiçeği), *Onobrychis* (korunga), *Ranunculus* (dügün çiçeği), *Convolvulus* (sarmaşık), *Rumex alpinus* (alp lâbadası), *Dactylis glomerata* (parmak otu), *Achilla millefolium* (civan perçemi), *Bromus* (brom) oluşturur²⁶.

²⁶ Uzun 1991: 227; Yılmaz 1984: 113; Koçkan 1979: 256.

2. PREHİSTORİK (TARİH ÖNCESİ) ÇAĞLAR

Tarih; yazı öncesi, Prehistorya (Tarihöncesi) ve yazı sonrası Historya (Tarihi) olmak üzere ikiye ve aradaki geçiş süreci olan Protohistorya (Öntarih) ile üç bölüme ayrılmıştır. Yazılı tarih M.Ö.3.binde yazının bulunmasıyla başlamış ve bu dönemden sonra tarihçiler için geçmişe yönelik değerlendirmeler kolaylaşırken aynı kolaylığı Prehistorik dönem için söylemek ne yazık ki mümkün değildir.

İnsanlık tarihi, yazı ile birlikte bir ivme kazanmışsa da buraya kadar uzun ve zorlu bir süre geçirmiştir. Tarihçiler bu uzun dönemi kendisi arasında bölümlere ayırmışlardır. Tarihöncesi çağlar; Paleolitik Çağ, (Alt Paleolitik, Orta Paleolitik, Üst Paleolitik), Mezolitik Çağ, Neolitik Çağ (Erken Neolitik, Orta Neolitik, Geç Neolitik), Kalkolitik Çağ (Erken Kalkolitik, Orta Kalkolitik, Geç Kalkolitik), Tunç Çağı (İlk Tunç I-II-III, Orta Tunç I-II-III-IV, Son Tunç) diye 5 ana bölüme ayrılmaktadır. Anadolu’da, İlk Tunç çağından sonra, Protohistorik (ön tarih), daha sonra da historik (Tarihi çağlara) Çağ başladığı kabul edilmektedir. Şimdi çalışma alanımızdaki tarihi ve arkeolojik merkezleri tarihlendirmekte kullanacağımız çağların genel özelliklerini ve Anadolu’daki gelişim süreçlerini ele almak konunun anlaşılmasında faydalı olacaktır²⁷.

2.1 Paleolitik Çağ

Bu dönem insanının avlanma ve yenebilir bitkilerin toplanması ile beslendiği, mağaralarda ve kaya sığınaklarında yaşadığı kabul edilmektedir. Bu yaşayış biçimi Paleolitik Çağ insanına uygun şartlar doğrultusunda sürekli bir göçü beraberinde getiriyordu.

C.J. Thomson 1989’da yaptığı tasnifte dönemleri buluntularına göre değerlendirmiş ve bu döneme Paleolitik veya Eski Taş Çağı denilmesine neden olan genellikle çakmak taşlarının yontulmasıyla oluşturulan baltalar, kesiciler, deliciler ve kazıyıcılar gibi aletlerden olduğunu kabul etmiştir²⁸. J.Lubbock’un tasnifinde ise yandığı dönemin insanların yaşam biçimlerine bakılarak

²⁷ Doğu Anadolu Preshitoryası ile ilgili geniş bilgi için bak.; Memiş, 1989, Kınal, 1962, Akurgal, 1999. Harmankaya,-Tanındı, 1996 (TAY-I), Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran 1997 (TAY-II), Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran 1997 (TAY-III), Harmankaya-Erdoğan,2002, (TAY-IV)

²⁸ Dinçol 1982: 5; Akurgal 1987: 12; Kınal 1987: 9; Memiş 1989: 8; Akurgal 1999: 2; Yıldırım 2000: 13

“Toplayıcılık ve Avcılık Dönemi” adı da verilmiştir²⁹. Ancak bu dönem insanının besin üretimi olmaması bu insanların yaratıcı yetenekten yoksun olduklarını göstermeyeceğinden Thomson’un Paleolitik dönem başta olmak üzere Çağları buluntuların türlerine göre yaptığı tasnif anlayışı daha belirgin olarak kabullenilmiştir.

2.1.1 Jeolojik Zamanlar

Jeologlar kolaylık olsun diye dünyanın uzun geçmişini birkaç ana bölüme ayırmışlardır. Bunlara göre, gaz halinde bulunan dünyanın katı haline gelmesi günümüzden 4-5 milyar yıl önce olmuştur³⁰.

Dört gelişme evresi görülmüştür:

İlkel Dönem (Primitif Dönem=Prekambriyen): 570/540 milyon yılları arasına Arkean ve Algonkien devirlerde denir.

I. Zaman (Paleozoik): Jeologlara göre 540-200 milyon yıl öncedir. İlkel hayatın bulunduğu en eski devirdir. Bu dönemde hem karada hem de suda canlılara rastlanır. Dünya ısı ortalamasının üstündedir. Bu devir kendi arasında altı kısımda incelenir. Bunlar; Permian, Karbon, Devonian, Silurian, Ordovikan, Kambrian’dır.

II. Zaman (Mesozoik): Günümüzden 200-70 milyon yıl öncedir. Bu dönemde hayat gelişmiştir. İğne yapraklı bitkilerin yanı sıra büyük sürüngenler ve dev kuşlar bu dönemin özelliğidir. Kendi arasında üç bölümde incelenir: Bunlar; Kretaceous, Cretaceous, Triasik’tir.

III. Zaman (Kenozoik): Günümüzden 70-2 milyon yıl öncedir. Dünya genel görünüşü ile günümüz dünyasına yakın bir görünüştür. İklim oldukça sıcaktır. Hayvanlar alemi daha gelişmiş ve küçülmüştür. Hayvanlar içerisinde memeliler önemli yer tutmaktadır. Bitkiler ise günümüz bitkilerine benzemektedir. Dört bölümde incelenir; Pliosen, Miosen, Oligosen, Eosen

IV. Zaman: Günümüzden 2 milyon öncesine uzanır. Bu dönemde meydana gelen iklim değişiklikleri sonucu buzul kütleleri güneye doğru

²⁹ Dinçol 1982: 5; Kınal 1987: 10; Memiş 1989: 9.

³⁰ Bu konuda geniş bilgi için bk. Baykal 1974; Ketin 1994., Yıldırım,.....

ilerleyerek karaları geniş ölçüde kaplamıştır. Fauna ve Flora günümüzden farklı değildir. İki bölüme ayrılır: Pleistosen (Buzul Devri) , Holosen (Buzul sonrası devir)

Prehistoryacıların “*alet yapan insan*” olarak isimlendirdiği insanın Pleistosen bölümünde ortaya çıktığı tahmin edilmektedir³¹. Pleistosenin nerede bitip Holosenin nerede başladığı konusunda bir fikir birliği yoktur. Bazı araştırmacılar Holosenin başlangıcını Buzul Devrinin bitimini; bazıları da fosillerin başlamasını kabul ederler.

Prehistoryanın, Alt Paleolitik bölümünü kapsayan Pleistosen boyunca bazı önemli iklim değişiklikleri olmuş, bu değişimler hem dünyamızı etkilemiş hem de bu dönemin kültürleri ve bunların yayılmasında önemli rol oynamışlardır. Bu değişiklik aynı zamanda o devir insanların yer değiştirip göçmelerine de etki etmiştir.

2.1.2 Alt Paleolitik Çağ:

Asya, Avrupa ve Afrika gibi Eski dünyayı oluşturan üç büyük kıtanın arasında kalmasına ve bu üç kıta arasında gerek doğal ve gerekse kültür alışverişlerinde bir köprü oluşturmaya rağmen Anadolu’nun Paleolitik dönemi hakkındaki araştırmalar, son elli yıla kadar çok azdı. Bunda belki de *Paleantoloji* bilim dalının Türkiye’de yeterince tanınmaması ya da gereken ilgiyi görmemesi etken olmuştur. Çünkü bu bilim dalı gerçekten zor ve fazlaca özveri isteyen bir bilim dalıdır.

Müzelerimizde bile bu dönemle ilgili buluntular tek bir vitrinle sınırlı kalmakta, çoğunlukla yontma taş endüstrilerinin geçirdiği evreler gösterilmeden buluntular, geliş güzel sergilenmektedir. Paleolitik insanının yaşantısı konusunda ki bilgiler çok sınırlıdır. Bunda taş aletlerin dışında diğer belgelerin günümüze yok denecek derecede ulaşması da rol oynamaktadır.

Türkiye’de Paleolitik dönem için mağara ve açık hava yerleşmelerinde sistemli ve ayrıntılı kazıların yapılmaması, Avrupa ve Afrika’ya göre Türkiye için

³¹ Leakey 1988: 13.

kesin bir kronolojinin henüz tam olarak ortaya konmamasına yol açmaktadır. Ancak yüzey araştırmalarında ve kazılarda ele geçen yontma taş aletlerin özellikle Batı Avrupa ve Yakındoğu Paleolitik endüstrileri ile tipolojik özelliklerine (biçimsel benzerliğine) dayanarak karşılaştırmalı bir kronolojinin kurulmasına çalışılmıştır. Türkiye’de ayrıntılı ve sistemli kazılar artmadığı müddetçe böyle bir çalışmanın yetersiz olduğu, problemlere eldeki sonuçların ışığı altında pek çözümler getirilmediği de bilim adamları tarafından edilmektedir. Türkiye’de ki paleolitik aletlerin, kronolojileri tam olarak saptanmış olan diğer bölgelerdeki alet tiplerinden farklı olduğu da apaçıktır. Bu yüzden, diğer bölgelerin biçimsel özelliklerine dayanarak kronoloji şablonlarını uygulamak olanaksızdır³².

Avrupa kıtasında *çaytaşı* (*çakıltaşı*) endüstrisinin, yaklaşık bir milyon yıl önce yaşandığı varsayımı, günümüz Fransa’sında Nice kenti yakınlarında yer alan Vallonet mağarasında yontma taş aletlerle birlikte ele geçen hayvan kemiklerine uygulanan tarihlendirme yöntemi sonucu elde edilen 950.000 tarihine dayandırılmaktadır³³.

Türkiye’de de Tunceli Eşekisefine³⁴, Malatya Aktaş³⁵, Adıyaman Şehremuz yakını, Ankara Çeçtepe³⁶ ve İlhan köyü³⁷, İstanbul Yarım burgaz³⁸ ve Gaziantep Düllük³⁹ buluntularına dayanarak kaba yongaları da içeren bir çaytaşı endüstrisinin varlığını ortaya koymaktadır.

Türkiye genelinde pek çok Alt Paleolitik yerleşmenin olduğu yapılan çalışmalarla ortaya konmuştur. Daha önce yapılmış çalışmaların bir araya

³² Harmankaya-Tanıdı 1996:14

³³ Arsebük 1995: 74.

³⁴ Kökten 1971: 16, Lev.21/2; Kökten 1974: 3; Yalçinkaya 1981: 214; Yalçinkaya 1985: 429; Harmankaya-Tanıdı 1996,14, Eşekisefine.

³⁵ Kökten 1974: 3, Lev.5/2, 5; Yalçinkaya 1985: 429; Harmankaya-Tanıdı 1996:14, Aktaş.

³⁶ Kökten 1951:212, Lev. XVIIa; Kökten 1952_b:198; Kökten 1953:186; Harmankaya-Tanıdı 1996:14, Çeçtepe Yerleşmesi

³⁷ Kökten 1946:224; Kökten 1947_b: 441-444, Lev. LXXXII-LXXXIII; Kökten 1951:212-213; Kökten 1953:186-188; Taşkiran 1990: 38; Harmankaya-Tanıdı 1996:14, İlhan köyü

³⁸ Kansu 1960: 708-709; Kansu 196: 657-671; Kansu 1964: 205-213; Kansu 1965: 547-548; Kansu 1970: 117; Kansu 1972: 22-31, res.1-53; Kökten 1963: 277-278; Arsebük et al 1990: 9-38; Arsebük et al 1991: 17-41; Arsebük et al 1992: 1-21; Arsebük 1996_a: 15-18; Arsebük 1996_b: 33-50; Özbaşaran 1995: 27-39; Harmankaya-Tanıdı 1996: Yarım burgaz.

³⁹ Atasayan 1939:314-315; Kökten 1947_a: 163; Kökten 1947_c: 234-235, lev.5; Kökten 1952_b: 198; Mellink 1956: 371; Goetze 1957: 13; Perrot 1962: 18, lev.9; Bostancı 1963: 88-109; Bostancı 1975_b: 317-321; Bostancı 1980: 14-25; Kansu 1971: 217; Tomskey 1982: 246-247; Yalçinkaya 1985: 403-413; Yalçinkaya 1990: 38, 40; Taşkiran 1990: 40; Harmankaya-Tanıdı 1996: Döllek.

toplandığı ve Anadolu'nun Paleolitik yerleşmelerin anlatıldığı S. Harmankaya ve O. Tanındı'nın hazırladıkları Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri 1'de yaklaşık 105 tekil buluntu yeri ile 58 konaklama yerinin olduğu söylenmektedir⁴⁰.

Çalışma Alanımızı oluşturan Çıldır bölgesinde bu döneme ait olduğunu kesin yargılarda belirtebileceğimiz bir merkezin varlığı tespit edilememesine karşın yakın çevresindeki, Ağzıaçık, Anı-çevresi, Cilavuz/Susuz ve Tombultepe gibi merkezlerin varlığı bilinmektedir. Bu merkezlerin varlığı daha stratejik ve yerleşime daha uygun bir coğrafi yapıya sahip olan Çıldır bölgesinin henüz yeterince araştırılmadığı düşündürmektedir.

2.1.3 Orta Paleolitik Çağ:

Alt Paleolitik boyunca geçimini toplayıcılıkla⁴¹ sağlayan insanoğlu, bu dönemle avcılık ve toplayıcılık safhasına geçmiş bulunmaktadır⁴². Bir önceki dönemde doğada bulduklarıyla yetinen insan, yaptıkları aletlerle besinleri parçalamıştır⁴³. Ancak Orta Paleolitik dönemde yapılan aletler artık silah olarak kullanılmaya başlanmıştır⁴⁴.

Araç kullanmaktan araç yapmaya geçişteki gelişme, özellikle savunma silahlarının geliştirilip insanların hayvanlara karşı saldırıya geçebilmelerine olanak verecek düzeye gelmesiyle, bir başka deyişle avcılığa başlamasıyla, toplayıcılık ekonomisinin aşılmasında önemli rol oynamıştır⁴⁵. Toplayıcılık döneminde kadın-erkek iş bölümü bulunmamaktadır. Erkekler avcılığa geçerken, ekonomik ve sosyal yapıda da bir değişikliklere yol açmıştır. İnsanlık artık yeni bir aşamaya “*avcılık ve toplayıcılık*” dönemine girmiştir⁴⁶. Fakat avcılığın başlaması toplayıcılığın önemini tamamen ortadan kaldırmamıştır. Ancak “uzman avcılık” döneminde ikinci plana düşecektir.

⁴⁰ Anadolu'da ki Alt Paleolitik yerleşmeler için bk. Harmankaya-Tanındı 1996.

⁴¹ Childe 1994: 53; Childe 1996:42; Şenel 1995: 51; Diakov-Kovalev 1987: 13.

⁴² Childe 1994: 54; Childe 1996:42; Şenel 1995: 52; Diakov-Kovalev 1987: 14.

⁴³ Childe 1994: 54; Childe 1996:42; Şenel 1995: 52; Diakov-Kovalev 1987: 14; Leakey 1988: 46.

⁴⁴ Leakey 1988: 55.

⁴⁵ Şenel 1995: 58.

⁴⁶ Şenel 1995: 58.

Alt Paleolitikte kullanılan çakıltaşlarının yerini, bir taş parçasına başka bir taş parçasıyla ustaca vurup ondan taş parçalar kopararak biçim verildikten sonra geride kalan “çekirdek taşlar” almıştır.

Avcılık ve toplayıcılık döneminde çekirdek taşların en gelişmiş biçimi el baltaları denen araçlardır. El baltaları küt ve geniş sırtın elin ayasına yerleştirilerek kavranan, dar ucu sivriltilmiş 15-20 cm büyüklükte taşlardır. Uzun süre bu araçların silah olarak kullanıldıkları, hem bir av hem de bir savaş aleti oldukları sanılmıştır. Ancak L.S.B Leakey, bunları silah olmaktan çok her işte kullanılan çok amaçlı araçlar olduklarını, bunların el baltalarının bir türü olan satırların çağdaşı olduklarını ortaya koymuştur⁴⁷.

Avcılığın başlaması erkeklerin toplayıcılıktan avcılığa geçmesine kadınlar da toplayıcılıkta kalmasına neden olmuştur. Böylelikle ilk iş bölümü başlamış oluyordu. Böylece erkekler avda kadınlar toplayıcılıkta uzmanlaşarak verimliliği arttırmışlardır⁴⁸.

Avcılık bir yandan kadınlarla erkekler arasında bir ekonomik işbölümü oluştururken diğer yandan da çalışma alanında erkekler arasında işbirliğini, toplumsal ilişkiler alanında da kadın-erkek işbirliğini pekiştirmiştir⁴⁹.

Bu dönemde ateşin kontrol altına alınmasıyla da, avcı ve toplayıcı takımı geceleri hayvanların saldırısından, gecelerin ve kışların soğğundan korunmasını sağladığı gibi yiyeceklerinin pişirilmesi de gerçekleşmiştir⁵⁰.

Ateşin bu maddi etkilerinin yanı sıra, kamp ateşi çevresinde toplanan avcı ve toplayıcı takımın üyeleri arasında duygusal ilişkileri geliştirdiği takımın birliğini pekiştirdiği de söylenebilir.

Avcı ve toplayıcı takımlarıyla toplayıcılığın sürekli göçebeliğinden kurtuluş, geçici kamp merkezlerinin oluşması, beslenme olanaklarının artması, takımın bazı üyelerinin yaşlı sayılabilecek bir yaşa kadar yaşayabilmelerine olanak sağlamıştır⁵¹.

⁴⁷ Leakey’in el baltaları üzerindeki çalışmaların ayrıntıları yapımında uzlaşması konusunda geniş bilgi için bk. Leakey 1988: 22-44.

⁴⁸ İlin-Segal 1974: 11; Şenel 1995: 60.

⁴⁹ Şenel 1995: 61.

⁵⁰ Childe 1994: 34; Childe 1996: 43; Şenel 1995: 61.

⁵¹ Şenel 1995: 62.

Türkiye’de Orta Paleolitik Çağ yerleşme ve konak yerlerinin, hemen hemen Anadolu’nun tamamına yayıldığı gözlenmektedir⁵². Ankara yöresi⁵³ gibi bazı yerlerdeki bolluğu ise araştırma yoğunluğuna dayandığı anlaşılmaktadır. Özellikle Antakya Tıkalı⁵⁴ mağara yalnız bu çağı temsil eden buluntularıyla önem kazanmıştır.

Yalçinkaya tarafından yönetilen Karain⁵⁵ kazılarında Orta Paleolitik Çağ’a tarihlenen tabakanın çok kalın oluşunun saptanması, bu yöremizdeki Orta Paleolitik Çağ alet topluluğunun daha iyi anlaşılmasına yol açacaktır.

Yontma taş alet endüstrilerinin yanı sıra kemik aletlerin bulunuşu insanın günlük hayatında hammadde olarak sadece taşın kullanılmadığını, kemik ve ahşabında yaşamında önemli bir yer tuttuğunu bize göstermektedir.

Anadolu’nun ilk insan fosilleri de bu çağa ait olan Karain’de ele geçmiştir.

Çalışma Alanımızı oluşturan Çıldır bölgesinde bu döneme ait olduğunu kesin yargılarda belirtebileceğimiz bir merkezin varlığı tespit edilememesine karşın yakın çevresindeki, Borluk Deresi, Kurbanaga Mağarası gibi merkezlerin varlığı bilinmektedir.

2.1.4 Üst Paleolitik Çağ:

Üst Paleolitik topluluklar uzmanlaşmış ve özelleşmiş bir “uzman avcılık” dönemine sahiptirler. Bu tür ekonomilerde avcılık erkekler tarafından

⁵² Anadolu’da ki diğer Orta Paleolitik yerleşmeler için bk. Harmankaya-Tanıdı 1996.

⁵³ Ankara ve çevresinin Orta Paleolitliği için bk. Kökten 1953; Şenyürek 1944_a; Şenyürek 1958_a; Şenyürek 1961_a; Yalçinkaya 1981; Tomskey 1982; Tomskey 1992; Yalçinkaya 1985; Kansu 1937; Kansu 1938_a; Kansu 1938_b; Kansu 1939; Kansu 1940; Kansu 1945_a; Kansu 1947; Kansu 1971; Goetze 1957; Kansu-Ozansoy 1948; Kınal 1962; Harmankaya-Tanıdı 1996.

⁵⁴ Şenyürek 1958_b:57-60, lev.I/res.1-2, lev.II/res.1, lev.IV-VII; Şenyürek 1959_a:9-22, lev.I-XIV; Şenyürek 1959_b: 688; Şenyürek 1960: 707-708; Şenyürek 1961_b: 518; Mellink 1960: 37; Mellink 1961: 37; Mellink 1962: 72; Kınal 1962: 10; Alkım (U.B)1963:71;Minzoni-Deroche 1988: 277; Harmankaya-Tanıdı 1996: Tıkalı.

⁵⁵ Bütün Paleolitik Çağ boyunca yerleşim gören bu mağara için bk: Kökten 1947:229-233; Kökten 1949: 819-824; Kökten 1952_b: 199, res. 6,8; Kökten 1955: 271-283; Kökten 1957: 46-48; Kökten 1959: 12-15; Kökten 1962: 40-41; Kökten 1964_a: 151 Kökten 1964_b; Kökten 1967; Mellink 1960: 58; Mellink 1962: 72; Mellink 1964: 151; Mellink 1965: 135; Mellink 1967: 156; Mellink 1968: 126; Mellink 1969: 73; Mellink 1970: 159; Mellink 1972:167; Çambel 1951: 238; Tomskey 1982: 323-327; Yalçinkaya 1994: 23-33; Yalçinkaya 1995_a: 57-60; Yalçinkaya 1995_b: 1-11; Yalçinkaya 1996: 49-70; Yalçinkaya et al. 1997: 1-9; Demirci et al. 1996: 423-431; Alkım (H) 1967: 1-2; Alkım (H) 1968: 1-2; Alkım (H) 1973:4; Alkım (H) 1978:10; Alkım (U.B) 1968: 42-44; Minzoni Deroche 1993: 147-148; Albrecht 1990:211-222; Esin-Benedict 1963: 340; Harmankaya-Tanıdı 1996: Karain.

yapılmaktadır. Kadınlar, toplayıcılık ve avcılığın yan ürünlerinin değerlendirilmesi işleri, kılların temizlenmesi; deriden giysi, çadır vb. ev eşyalarının yapılması; yemek pişirilmesi gibi kamp yerlerinde yada mağaralarda yapılan ev işlerine bakmaktadırlar. Böylece avcılık ve toplayıcılık dışında kamp içi ve dışı işlerin bölünmesi biçiminde yeni bir boyut kazanmıştır⁵⁶. Toplulukların klanlar biçiminde örgütlenmesine uzman avcılık döneminin sonlarına doğru geçmişleridir. Buna da etken uzman avcı topluluklar arası ilişkiler, ekonomik alanda bir çok topluluk arasında avda iş birliği ilişkileri olmalıdır⁵⁷. Bu dönemde avcı topluluklar arasında araç yapımında uzmanlaşma çıkmıştır. Bu uzmanlar büyük olasılıkla dış talebi de karşılamış olmalıdır⁵⁸.

Uzman avcılık döneminin insanların konuşmaya başladıkları kabul edilir. İşaretle anlaşma giderek önemini kaybederek yerini konuşmaya bırakmıştır. Bu sayede birey deneyimlerini kendinden sonrakilere bırakabilmiştir⁵⁹.

Uzman avcılık dönemi insanının düşünsel dünyalarının somut örneklerini onlardan günümüze kadar gelmiş olan mağara ve kaya resimlerinde, küçük heykelciklerinde ve gömülerinde dolaysız olarak görebilmekteyiz. Üst paleolitik sanat olarak anılan resimler ve heykelcikler uzman avcı topluluklarının estetik değerlerinden çok düşüncelerini yansıtan kalıntılardır.

Yukarı Paleolitiğin mağara ve gravürlerinin çoğunluğu hayvanlardır⁶⁰. Bu resimlerde insanların bulunmaması ya da pek az görünmesi, insana değil doğaya yönelik bir anlayışın ve yaşayışın etkisi altında olduğunun işaretleridir⁶¹.

Güneş, yıldız gibi doğa güçlerinin ve nesnelerinin bulunmaması, bitkilerin pek az görünmesi bu insanların dünyadan çok hayvanlarla ilgilendiklerini gösterir. Bunun nedeni de geçim sorunudur. Resimleri yapılan hayvanların bazılarının üzerinde okların çizilmiş olması bunu ortaya koymaktadır. Çizilen hayvanlar genellikle geçimlerinin ve yaşamlarının bağlı olduğu türler olması da bunu ayrıca göstermektedir. Üst paleolitik resimleri yorumlayan bilim adamları bunların sanat

⁵⁶ Mellaart 1975: 18; Şenel 1995: 71.

⁵⁷ Dinçol 1982: 8; Şenel 1995: 74.

⁵⁸ Şenel 1995: 74.

⁵⁹ Şenel 1995: 75.

⁶⁰ Şenel 1995: 76; Karpuz 1977: 2.

⁶¹ Şenel 1995: 76.

kaygısıyla değil geçim için çizdiklerini kabul etmektedirler⁶². Bu dönem mağara resimleri arasında, hayvan resimleri arasında az da olsa, başlarına boynuz, maske takmış, hayvan başı koymuş, üzerlerine başı ve ayakları bırakılmış hayvan postu giymiş biçimde kılık değiştirmiş insanlarda görülmektedir. Bu şekiller avı çoğaltmak için yapılan sihir törenlerini yöneten büyücüler olarak yorumlanır⁶³.

Mağara yada duvar resimlerinin yapılış nedeni hayvanların çoğalması ve avın başarısının artacağı inancıdır⁶⁴. Bu resimlerin hayvan sayının artmasına katkısı olmamışsa da avlanan hayvanların sayısının artmasında etkili olduğu kabul edilir⁶⁵. Ava çıkmadan önce bu resimlerin önünde yapılan törenler ya da mağara dışında avın resimlerle, hareketlerle yapıldığı sanılan törenler ava çıkanları fizyolojik ve psikolojik olarak ava hazırlama işlemi görmüştür⁶⁶. Kısacası çoğu yazar bu resimlerin av büyüsü ile ilgili olduklarını kabul etmektedirler.

Üst paleolitiğin bir başka ürünü heykelciklerdir. Bunlar taşlardan, fildişinden yontulmuş, balçıktan yapılmış ve belki ağaç parçalarından oyulmuş küçük hayvan heykelcikleridir. Bunlar mağara resimleri yorumu içine sokulabilir. Heykelciklerin bir başka bölümü arkeolojide “*venüsler*” diye adlandırılan cinsel özellikleri abartılmış bazıları gebe kadın heykelcikleridir. Bunlar “*bereket kültürü*”, “*doğurganlık kültürü*”, “*verimlilik kültürü*”nün işaretleri olarak yorumlanır⁶⁷ ve daha sonraki “*ana tanrıça*” motifinin proto tipi olarak kabul edilirler⁶⁸.

Bu çağda alet yapmaya elverişli kemik, boynuz, ahşap gibi malzemelerin kullanımının yanı sıra alet tiplerinde bir çok yeni tipin ortaya çıktığı gözlenmektedir⁶⁹. En çok görülen aletler dilgi endüstrisi içerikli ön kazıyıcı, yan kazıyıcı ve kalemdir⁷⁰. Türkiye’yi, Avrupa gibi fazla etkilemeyen son buzul döneminde ortaya çıkan ve özellikle Batı Avrupa’da oluşum silsilesi tam bilinen

⁶² Leakey 1988: 130; Childe 1996: 52; Şenel 1995: 76.

⁶³ Şenel 1995: 77.

⁶⁴ Toynbee 1978: 50 ;Leakey 1988: 130; Childe 1996: 52; Şenel 1995: 77.

⁶⁵ Toynbee 1978: 50 ; Leakey 1988: 131; Şenel 1995: 77.

⁶⁶ Şenel 1995: 77

⁶⁷ Childe 1995: 40; Şenel 1995.

⁶⁸ Ayrıca geniş bilgi için bk. Çapar 1979; Işık 1991; Belli 2001.

⁶⁹ Leakey 1988: 130; Childe 1995: 42.

⁷⁰ Harmankaya-Tanıncı 1996: 17.

ve ilk Üst Paleolitik Çağ yontma taş endüstrisi olan *Aurignacien*⁷¹ endüstrisinin örneklerine benzeyen taş aletler Türkiye’de de bulunmuş ve araştırmacılar tarafından bu endüstriye ait olduğu iddia edilmiştir⁷². Anadolu ve Trakya’da fazlaca buluntu yeri vardır. Buna karşılık yine de Türkiye’de bir Üst Paleolitik Çağ yontma taş endüstrisinin Avrupa’ya paralel bir gelişim gösterdiğini iddia etmek yeterli kazılar olmadığından çok zordur. Üst Paleolitik Çağ’ın sonuna doğru mikrolit aletlerin ortaya çıkışı ve bu minik parçaların yanyana getirilip birleşik aletlerin ortaya çıkarılışı bu dönem insanların zeka seviyesinin düzeyini göstermektedir. Yontma taş endüstrilerin yanısıra yoğun bir kemik alet yapımının var oluşu da bu çağı simgeleyen öğelerdendir.

Bu çağın Türkiye’deki bazı buluntu yerleri, İstanbul Ağacli⁷³, İstanbul Gümüşdere-Kilyos⁷⁴, Antalya Beldibi Kumbucağı Kaya Sığınağı⁷⁵, Kahramanmaraş Direkli Mağarası⁷⁶, Van Kızların Mağarası⁷⁷ ve Antakya Merdivenli Mağara⁷⁸ yerleşimleridir. Bu çağa ait buluntu yerleri burada sayılamayacak kadar çoktur⁷⁹.

Çıldır Bölgesinin çevresindeki Yazılıkaya gibi kesin merkezlerin varlığı bulunmamakla beraber Övündü, Akçıl ve Kenardere Mağaraları, K.Kökten

⁷¹ Leakey 1988: 130; Childe 1995: 42.

⁷² Harmankaya-Tanıdı 1996: 17.

⁷³ Esin 1979: 50; Esin 1992: 63-64; Esin 1994: 452-453; Özdoğan 1982: 48; Özdoğan 1983_a: 137, res.2; Özdoğan 1984: 67; Özdoğan 1985: 222; Özdoğan 1986_a: 416; Gatsov- Özdoğan 1994: 101-106; Harmankaya-Tanıdı 1996: Ağacli

⁷⁴ Özdoğan 1982: 48, lev.XV, res.8; Özdoğan 1983_a: 137, res.2; Özdoğan 1983_b: 411; Özdoğan 1985: 221-232; Gatsov-Özdoğan 1994: 106-107; Esin 1992: 64; Esin 1994: 452; Harmankaya-Tanıdı 1996: Gümüşdere-Kilyos.

⁷⁵ Bostancı 1959: 131-140, 145-163, lev.I-XV; Bostancı 1963_b: 253-262; Bostancı 1964: 17-36; Bostancı 1966: 21-24, lev.I-III; Bostancı 1967_b: 64-83, lev.I-IV, res.I-VII; Bostancı 1968: 51-54, res.1-5; Bostancı 1975_a: 19; Bostancı 1978_a: 133-141, res.I-V; Bostancı 1978_b: 148-174, tab.1, şek.1-15, res.1-10, 12; Kınal 1962: 11-12; Anati 1968: 27-29; Mellink 1968: 126; Mellink 1970: 159; Mellink 1977: 291; Mellaart 1975: 42,78,92-93; Esin 1981_a: 11-18; Harmankaya-Tanıdı 1996: Beldibi/Kumbucağı.

⁷⁶ Kökten 1959: 15; Kökten 1960: 47-48, lev.I,IV,V,VIII; Mellink 1964: 151; Hours et al: 1994; 151; Harmankaya-Tanıdı 1996: Direkli Mağarası.

⁷⁷ Belli 1975: 28-29; Belli 1979: 19-27.

⁷⁸ Şenyürek-Bostancı 1956: 81-83; Şenyürek-Bostancı 1958_a: 147-156, lev. I-IX; Şenyürek-Bostancı 1958_b: 171-184; Bostancı 1967_a: 19-24, tab.V-VII; Bostancı 1973_b: 30; Bostancı 1975_a: 18; Mellink 1959: 74; Kınal 1962: 10; Alkım (B) 1968: 44-45; Harmankaya-Tanıdı 1996: Merdivenli Mağara.

⁷⁹ Üst Paleolitik Çağa ait yerleşim yerleri için bk. Kınal 1987; Memiş 1989; Akurgal 1989; Harmankaya-Tanıdı 1996: TAY 1; Yıldırım 2000.

ve H.Gündoğdu tarafından Paleolitik dönemde sığınma amacıyla kullanıldığı ileri sürülmektedir.

2.2 Mezolitik (Epipaleolitik) Çağ:

Orta Taş Çağı anlamındaki Mezolitik çağda da insanların yine taş aletler kullandıkları, ancak besin üretimine geçmemekle beraber avcılık ve toplayıcılıkta daha yoğun olarak faaliyet gösterdikleri anlaşılmaktadır.

Yaşam biçimindeki en köklü değişiklik hiç kuşkusuz insanların besin üretimine geçmeleridir. Yabani tahıl ürünlerinden elde edilen tohumların ekilmesiyle başlayan ve daha sonraki çağlarda giderek gelişen tarıma ve buna paralel olarak hayvancılığı evcilleştirilmesi sonucunda insanlar besinlerini yetiştirdikleri topraklara bağlanmaya başlamışlardır. Böylece göçebelik sona ermeye başlamıştır. Tarım toprakları daha çok ovalarda ve düzlüklerde olduğundan, mağara ve sığınaklarda yaşayıp uzak tarlalarda çalışmanın zorluğu anlaşılmış, bu nedenle konut yapma gereği ortaya çıkmıştır.

Tarıma ve yerleşik hayata geçişin ilk aşamalarının görüldüğü bu çağ, çoğu araştırmacı tarafından bir geçiş dönemi olarak kabul edilmekte, hatta Paleolitik çağın bir devamı sayılmaktadır. Bu nedenle Epipaleolitik adı verilmektedir.

Türkiye’de sıcaklığın artmasıyla son buzul çağı sona erip iklim koşulları günümüz seviyesine ulaşmaya başlamıştır. Bu iklim koşullarına bağlı olarak doğal çevrede değişme olmuştur. İnsanlarda bu değişime ayak uydurarak günlük yaşamlarında kullandıkları aletleri de geliştirmişleridir. Genellikle bu çağı simgeleyen mikrolit aletlerin yoğun bir şekilde ele geçtiği Burdur yakınında Baladız/Baradız⁸⁰, Konya yakınında Dervişin Hanı⁸¹, Samsun Tekeköy⁸², Ankara

⁸⁰ Kansu 1945_a: 278-282, lev.II-III; Kansu 1945_b: 155; Kökten 1952_a: 201; Goetze 1957: 16; Kınal 1962: 12; Bostancı 1967_b: 56-58; Cohen-Erol 1969: 397; Erol 1972: 16,18; Esin 1979: 46; Esin 1981_a: 7-8; Hours et al 1994: 73; Harmankaya-Tanıncı 1996: Baladız/Baradız.

⁸¹ Cohen-Erol 1969: 391, 393-394, 397; Cohen 1970: 130, şek. 2; Erol 1972: 25; Esin 1979: 46; Esin 1981: 7; Hours et al 1994: 114; Harmankaya-Tanıncı 1996: Dervişin Hanı.

⁸² Kökten 1941: 124; Kökten 1944_a: 470; Kökten et al 1945: 382-383; Kökten 1947_c: 224; Kökten 1951: 202; Kökten 1952_a: 170-171; Kansu 1944: 673, 677-682, şek. 2-4; İnan 1947: 123; Bostancı 1952: 140; Bostancı 1967_b: 58-59; Goetze 1957: 16; Kınal 1962: 11; Yalçınkaya 1981: 214; Yalçınkaya 1985: 429; Harmankaya-Tanıncı 1996: Tekeköy/Fındıcak.

Macunçay⁸³, Antalya Kumbucağı Kaya Sığınağı⁸⁴ ve Belbaşı Kaya Sığınağı⁸⁵, Adıyaman Keçiler (Palanlı)⁸⁶ Türkiye Mezolitik Çağı'nı temsil eden buluntu yerleridir. İstanbul yöresinde, Karadeniz ve Marmara kıyılarında bu çağı temsil eden buluntu yerlerinin son araştırmalarda sayılarının hızla artmaktadır.

Eski araştırmalarda mikrolitlerin bulunduğu her buluntu yeri Mezolitik/Epipaleolitik Çağ olarak nitelendirilmiştir. Bu aletlerin Üst Paleolitik'ten Akeramik Neolitik Çağ'a kadar devam etmesi Anadolu'daki Mezolitik çağ yerleşmeleri olarak gösterilen bir kısmına şüphe ile bakılmasına neden olmuştur. Fakat yapılacak kazılarla Mezolitik çağın tüm yontma çağ teknolojisinin ayrıntılarına inilebilecektir.

Türkiye'de Pleitosen'den Holosen'e geçişte tümüyle Paleolitik gelenekleri devam ettiren toplulukların tüketici ekonomilerini sürdürdükleri anlaşılmaktadır. Avrupa Üst Paleolitik topluluklarının yaptıkları resimlere pek benzemeyen kaya resimlerinin Mezolitik çağda Türkiye'de de yapıldığı Beldibi Kumbucağı Kaya Sığınağı ve Keçiler Mağarası kaya resimlerinin varlığına dayanılarak iddia edilmektedir. Bu resimlerdeki hayvan ve insan betimlemeleri çok şematiktir. Bu açıdan Mezolitik çağ avcı topluluklarının, Üst Paleolitik çağdan kalma bir alışkanlıkla, avlanmalarını kolaylaştıracak av büyüsiyle ilgili resimler yaptıkları rahatlıkla söylenebilir.

Çıldır bölgesinde bu döneme ait bir merkezin varlığı tespit edilememesine karşın yakın çevresindeki, Hasçiftlik Köyü gibi merkezlerin varlığı bilinmektedir.

⁸³ Kansu-Ozansoy 1948: 387-390; Bostancı 1967_b: 58; Esin 1981_b: 6; Yalçınkaya 1985: 427; Harmankaya-Tanıncı 1996: Macunçay

⁸⁴ Bostancı 1959: 131-140, 145-163, lev.I-XV; Bostancı 1963_b: 253-262; Bostancı 1964: 17-36; Bostancı 1966: 21-24, lev.I-III; Bostancı 1967_b: 64-83, lev.I-IV, res.I-VII; Bostancı 1968: 51-54, res.1-5; Bostancı 1975_a: 19; Bostancı 1978_a: 133-141, res.I-V; Bostancı 1978_b: 148-174, tab.1, şek.1-15, res.1-10, 12; Kınal 1962: 11-12; Anati 1968: 27-29; Mellink 1968: 126; Mellink 1970: 159; Mellink 1977: 291; Mellaart 1975: 42,78,92-93; Esin 1981_a: 11-18; Harmankaya-Tanıncı 1996: Beldibi/Kumbucağı.

⁸⁵ Bostancı 1962: 233-251, 273-275, lev.I-XIV; Bostancı 1963_b: 256, 258-260, lev.II; Bostancı 1964: 26, 34, 35, lev.IV-V; Bostancı 1967_b: 83-87, 89-90, lev.I,V; Bostancı 1971_a: 1-3, 7-48; Bostancı 1975_a: 19-20; Bostancı 1975_c: 69-76, lev.I-III; Bostancı 1975_d: 81-97, res.I-II, lev.I-V; Bostancı 1978_a: 136; Bostancı 1978_b: 148, 152, 163, 167; Esin 1981_a: 15-18; Hours et al 1994: 78; Harmankaya-Tanıncı 1996: Belbaşı.

⁸⁶ von der Osten 1933: 131; Anati 1968: 29-32; Bostancı 1971_c: 47, 50-52; res. 2-6; Bostancı 1973_a: 145; Hours et al 1994: 267; Harmankaya-Tanıncı 1996: Keçiler Mağarası.

2.3 Neolitik Çağ:

Tarihöncesi uygarlığında, Mezolitik/Epipaleolitik Çağ'dan sonra gelen, Pleistosen'den Holosen Dönemi'ne geçişle birlikte oluşan yeni iklim şartlarına ve onun oluşturduğu çevreye uyum sağlayan insanoğlunun besin üretimine geçtiği ilk dönemdir. Eski tanımlarda tarım, hayvan evcilleştirme, yerleşik yaşam ve çanak çömleğin olduğu döneme Neolitik Çağ⁸⁷ adı verilmekteydi. Son yapılan araştırmalar bu dönemin birbirinin içine giren karmaşık yapı taşlarından oluştuğunu ve dönemi simgeleyecek tek bir olayın olmadığını göstermiştir⁸⁸.

Neolitik dönem, insanlık tarihinin en önemli aşamalarından biri büyük olasılıkla en önemlisi; insanoğlunun ekolojik baskıları aşip toprağa hakimiyetinin dönüm noktasıdır.

Bazı araştırmacılar kültürel “evrim”⁸⁹, bazı araştırmacılar ise “devrim”⁹⁰ olarak kabul edilen bu aşamayı insanın sadece çevreyi kendi çıkarları doğrultusunda kullanıp besin üretimine ve dolayısıyla artı ürüne sahip olduğu döneme indirgeyemeyiz. Neolitik, insan yaşamının tüm öğelerini etkileyen, maddi olgulardan simgesel olgulara kadar uzanan bir olaylar bütünüdür: toprağa yerleşme, mimari, mekan kullanımı, teknikler, demografik, sosyal yapı, sanatsal ve tinsel ürünler vs. dir. Tüm bu olguları önem sırasına dizmek, belli bir öğeyi öne çıkarmak doğru bir yaklaşım değildir. Bunlar birbirleriyle etki-tepki ilişkisinde bir bütünü oluştururlar.

Avcı-toplayıcı yaşam tarzından yerleşik köy yaşamına geçilmesi ilk Yakın Doğu'da özellikle Kuzey Levant Bölgesi'nde meydana gelmiştir. Ancak bu aşamada Anadolu'nun aktif rol oynadığı kaçınılmaz bir gerçektir. Güneydoğu Anadolu'nun Kuzey Levant ile birlikte Neolitikleşme'deki⁹¹ rolü son yıllardaki araştırmalarda iyice belirginleşmiştir. Neolitiğin başlangıcını ve oluşumunu ve

⁸⁷ Neolitik Çağ; bazı çalışmalarda Yeni Taş Devri yada Cilalı Taş Devri olarak geçmektedir. Neolitik Çağ sınıflandırılırken Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ ve Çanak Çömlekli Neolitik Çağ olarak ikiye ayrılır da vardır. Çanak Çömlekli Neolitik Çağ ise İlk ve Son başlıklarıyla iki evre olarak incelenmiştir.

⁸⁸ Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran 1997: 13. Neolitik Çağ araştırmaları ve sentez yazıları için bk. Mellaart 1975; Yakar 1991; Yakar 1994; Özdoğan 1994; Özdoğan 1995; Özdoğan 1996a; Özdoğan-Özdoğan 1993.

⁸⁹ Esin 1979: 14.

⁹⁰ Childe 1996:54; Braidwood 1990: 161; Şenel 1995: 163.

⁹¹ Bu terim Neolitiğin ilk evresi için kullanılmaktadır.

anlamak için Anadolu'nun önemi yadsınamaz duruma gelmiştir. Aynı zamanda Anadolu'nun Güneydoğu Avrupa ve Akdeniz kıyılarının Neolitikleşme'sindeki rolü de son derece önemlidir.

Türkiye'de 1960 öncesinde bu çağ ile ilgili fazlaca araştırma yoktu. Caba Höyük⁹², Mersin Yumuktepe⁹³ ve Gözlükule'de⁹⁴ Çanak Çömlekli Neolitik Çağ tabaklarına rastlanmıştır. Sonraki yıllarda "Bereketli Hilal" adı verilen çekirdek bölgenin kuzeybatı uzantısında Toros Dağları üzerinde ilk tarımcı toplulukları aydınlatabilecek, Çayönü⁹⁵, Biriş⁹⁶, Göbekli Tepe⁹⁷ gibi birçok yer tespit edilmiştir. Hemen hemen aynı zamanlarda Hacılar⁹⁸ ve Çatalhöyük'te⁹⁹ yapılan kazılar Anadolu'da bu çağın hem de olağanüstü buluntularla var olduğunu ispatlamıştır. Suberde/Göröklük Tepe¹⁰⁰, Erbaba¹⁰¹, Can Hasan I¹⁰² ve Can Hasan III¹⁰³ kazıları bu çağın varlığını pekiştirmiştir. Son yıllarda Kuruçay¹⁰⁴, Hayaz¹⁰⁵,

⁹² Garstang 1908: 114-117; Garstang 1913: 68; Garstang 1937: 132-134; Bittel 1939: 100-101; Yakar 1991: 87; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1997: Caba Höyük/Sakçagözü.

⁹³ Garstang 1953; Mellaart 1975: 56; Yakar 1994: 31; Sevin-Caneva 1995: 27-41; Sevin-Caneva 1996: 71-86; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1997: Yumuktepe.

⁹⁴ Mellaart 1954: 192; Mellaart 1962: 43-47; Yakar 1979: 55,57,61; Yakar 1991: 135-136; Hours et al 1994: 337; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1997: Gözlükule.

⁹⁵ Braidwood 1964; Mellink 1965: 138; Alkım (H) 1970: 2; Çambel 1971: 25-39; Mellink 1971: 159; Braidwood 1972: 310-320; Çambel 1981: 531-550; Çambel 1987: 129-130; Özbek 1989: 121-152; Özdoğan-Özdoğan 1990: 387-396; Özdoğan et al 1991: 71-86; Özdoğan et al 1992: 97-125; Özdoğan et al 1993: 81-106; Özdoğan et al 1994: 103-122; Özdoğan 1996: 25-26; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1997: Çayönü.

⁹⁶ Benedict 1980: 136, 138-139, lev.23/1,2,4; Çambel-Braidwood 1980: 12-13; Yakar 1991: 57; Balkan-Atlı 1994_b: 99; Hours et al 1994: 83; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1997: Biriş Mezarlığı.

⁹⁷ Benedict 1980: 139-140; Braidwood-Braidwood 1986: 8; Balkan-Atlı 1994_b: 98-99; Hours et al. 1994: 144; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1997: Göbekli Tepe.

⁹⁸ Mellaart 1958_b: 134-151; Mellaart 1960_b: 67; Mellink 1960: 62; Mellaart 1961_a: 39-75; Mellink 1962: 75-76; Alkım 1968: 67-68; Mellaart 1970_a; Erol 1972: 13-52; Esin 1981: 33-38; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1997: Hacılar.

⁹⁹ Mellaart 1961_b: 172-177; Esin 1981: 47-59; Mellaart 1982: 117-168; Arkeoloji ve Sanat 1989: 14-21; Matthews 1996_a: 73-77; ; Matthews 1996_b: 79-99; Hodder 1996: 359-366; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1997: Çatalhöyük.

¹⁰⁰ Bordaz 1964; Bordaz 1965: 30-32; Mellink 1965: 134-135; Bordaz 1966: 32-33; Alkım (H) 1967: 4-5; Bordaz 1969: 43-71; Bordaz 1973: 282-288; Esin 1981: 41-46; Yakar 1991: 172; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1997: Suberde/Göröklük.

¹⁰¹ Bordaz 1969: 43-71; Mellink 1970: 159; Bordaz 1973: 282-288; Esin 1981: 59-63; Yakar 1991: 148-151; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1997: Erbaba.

¹⁰² French 1962: 36-37; French 1964: 21-22; French 1965: 27-31; French 1967: 173-178; French 1968: 89-93; Mellink 1968: 127; Yakar 1991: 196-200; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1997: Can Hasan I.

¹⁰³ French 1970: 139-148; French 1972: 181-190; Payne 1972: 191-194; Mellaart 1975: 96-98; Payne 1979: 8-9; Mellink 1980: 503; Esin 1981_a: 38-41; Ataman 1987: 339-346; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1997: Can Hasan III.

Nevali Çori¹⁰⁶, Hallan Çemi¹⁰⁷, Hocaçeşme¹⁰⁸ ve Bademağacı¹⁰⁹ kazılarının da başlaması Anadolu'nun Neolitik Çağı¹¹⁰ konusunda bilgilerimizin değişmesine, farklı boyutlara ulaşmasına yol açmıştır.

Ermenistan ve Gürcistan Kafkasyası'nda araştırma yapan Morgan, bölgede Cilalı Taş Devrinin klasik aletlerine çok seyrek rastladığını belirttikten sonra, Neolitik Çağ'ın yaşanmadığını, yaşandıysa bile çok kısa sürdüğünü iddia eder¹¹¹.

Ancak Anadolu'nun Neolitik Çağı hakkında kapsamlı bir çalışması da bulunan Yakar, Aras vadisinin çok geniş otlaklara sahip verimli bir arazi olması dolayısıyla, Prehistorik dönemlerde özellikle Iğdır ovasının geçişe uygun ekolojik bölgeler olduğunu ısrarla belirtir¹¹².

Çıldır bölgesinde bu döneme ait bulgular Akçakale adasında ve Harabe Mevkii yapıları olarak adlandırılan¹¹³ merkezlerde bulunduğu bilinmekle birlikte, yakın çevresindeki Kurbanaga Mağarası ve Gökçeli Köyü gibi merkezlerin varlığı bilinmektedir.

¹⁰⁴ Özsait 1977: 78-83; Özsait 1979: 101-104; Duru 1985: 202; Duru 1986_a: 249-253; Duru 1987_b: 305-313; Duru 1988_a: 65-70; Duru 1989_b: 57-60; Duru 1990: 81-90; Duru 1991: 1-6; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1997: Kuruçay.

¹⁰⁵ Özdoğan 1977: 144-145; Serdaroğlu 1977: 117; Roodenberg 1981: 93-94; Roodenberg 1982: 27-32; Mellink 1982: 562; Roodenberg 1985: 1-4; Ataman 1988: 81-85; Ataman 1990: 197-207; Yakar 1991: 62-63; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1997: Hayaz Höyük.

¹⁰⁶ Hauptmann 1984: 228; Mellink 1984: 449; Hauptmann 1987: 209-207; Hauptmann 1988: 99-110; Hauptmann 1993: 37-69; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1997: Nevali Çori.

¹⁰⁷ Rosenberg-Togul 1991: 240-254; Mellink 1992: 121-123; Rosenberg 1992: 447-460; Mellink 1993: 107; Rosenberg 1993: 117-130; Rosenberg 1994: 223-238; Yakar 1994: 3-5; Rosenberg 1995_a: 85-94; ; Rosenberg 1995_b: 79-83; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1997: Hallan Çemi Tepesi.

¹⁰⁸ Erzen-Başaran 1991: 159-160; Özdoğan et al. 1991: 81-82; Mellink 1993: 110; Özdoğan 1993: 182-186; Yakar 1994: 52-53; Erzen 1995: 456-457; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1997: Hocaçeşme.

¹⁰⁹ Mellaart 1961_b: 159, 166-172; Duru 1994_a: Yakar 1994: 33; Duru 1995_a: 69-77; Gates 1995: 213; Duru 1996_a: 87-59; Duru 1996_b: 49-59; Gates 1996: 285; Duru 1997: 3; Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1997: Bademağacı.

¹¹⁰ Anadolu'daki diğer Neolitik Çağ yerleşmeleri için bk. Harmankaya-Tanıdı-Özbaşaran 1997.

¹¹¹ Morgan 1889:31.

¹¹² Yakar 1991: 99.

¹¹³ Akçakale adasında şimdiye kadar yapılan araştırmalar ve günümüze kadar ulaşmış mimari yapılar Neolitik dönem yaşam anlayışı ile örtüşen bir şekilde inşa edilmiş olduğu düşünülmekte ve kazısı devam eden bölümlerdeki yapıların Paleolitik dönemde oluşturulduğu veya kullanılmaya başlandığı yada en azından Neolitik dönemde kesin bir yerleşim gördüğü düşünülmektedir. Bu merkez 5.Bölümde daha geniş olarak ele alınmıştır.

2.4 Kalkolitik Çağ:

Türkçe'ye Bakır-Taş Çağı olarak çevrilen Kalkolitik Çağ'ın Türkiye'deki kültür silsilesi hakkındaki bilgilerimiz oldukça kısıtlıdır. Ayrıca İlk Kalkolitik Çağı Son Neolitikten, Son Kalkolitik Çağı İlk Tunç çağından ayırmak, bu dönemleri birbirinden ayıran özellikleri belirlemek güç olduğundan, bugünkü bilgilerimizle mümkün olmamaktadır.

Kalkolitik terimi, bakır bulguların bu çağda ortaya çıkması nedeniyle verilmiştir. Ancak Neolitik çağda madenin kullanılmaya başladığı düşünülürse bu dönemin ilk maden kullanılmaya başlanan dönem olmadığı ortaya çıkar. Son zamanlarda yapılan bir saptamaya göre, Tunç çağlarının ayrımını yapan tunç üretimi ise arsenli tunç olarak ilk kez Kalkolitik Çağda ortaya çıkmıştır¹¹⁴. Bu bilgiler doğrultusunda çağ terimlerinin yenilenmesi ya da çağların başlangıç ve bitiş tarihlerinin yeniden belirlenmesi gerekmektedir.

Yinede klasik sınıflandırmaya sadık kalarak yapılan çalışmalarda kullanılan, Mezopotamya kültürlerinden Halaf, Ubeid, Uruk gibi dönem isimlerini de Anadolu'ya uyarlamak mümkün değildir. Anadolu'nun dağlık ve ovalık bir coğrafyaya sahip olması bölgedeki kültürlerin bağımsız olarak gelişmesine sebep olmuştur.

Bütün bu tartışmalara rağmen Kalkolitik çağ sınıflandırması içerisinde ayırıcı özellikler olarak arasında maden gelmektedir. Avcılığın, tarıma öncelik vermesi sonucu Kalkolitik toplum üzerinde bazı değişimler ortaya çıkmıştır. Daha önce avlanmaya yönelik olan duvar resimleri bu çağda yerini tamamen bırakılmış, erkek tasvirleri azalmıştır. Bunların yerine bereketlilik simgesi olarak kabul edilen kadın figürleri artmış ve yaygınlaşmıştır. Leopar figürleriyle desteklenen tanrıça heykelcikleri sanat değeri açısından önemli yer tutar. Heykelcik yapımında kil kullanılmıştır. Resim sanatı da duvarlara değil pişmiş toprak kaplara çoğunlukla geometrik desenler olarak uygulanmıştır. Hacılar¹¹⁵ ve Erken Kalkolitik çağı keramiği gerek biçim gerekse süsleme yönünden aşilamaz bir düzeydedir¹¹⁶. Fakat

¹¹⁴ Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran 1998: 7.

¹¹⁵ Mellaart 1958_a: 127-156; Mellaart 1959_a: 51-65; Mellaart 1960_a:83-104; Mellaart 1970: Duru 1996_b: 54-55; Yakar 1997: 448-449; Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran 1998: Hacılar.

¹¹⁶ Dinçol 1982: 14

buna karşın Çatalhöyük'teki¹¹⁷ tapınaklarda Hacılarda yoktur. Yazık ki Erken Kalkolitik çağ sonunda Hacılar düşman saldırıları sonucunda terk edilmiştir. Bu dönemin bir başka yerleşmesi de Kuruçay'dır¹¹⁸.

Mersin Yümüktepe¹¹⁹ ve Konya civarındaki Can Hasan¹²⁰ gibi yerleşmelerde Orta Kalkolitik çağın gelişimini görmek mümkündür. Çok renkli ince keramik bu çağın özelliğidir. Levha halinde bakırdan yapılma figürlerin tercih edilmesi sonucu pişmiş toprak yapılma heykelciklerde bir azalma başlamıştır¹²¹.

Geç Kalkolitik çağın özelliklerini Denizli'deki, Büyük Menderes'in kaynağında bulunan Beycesultan'dır¹²². Hiç kesintisiz yerleşim gören höyükte 40 tabakaya saptanmıştır. Bunlarda en eski 20 kat Geç Kalkolitik çağa tarihlenmektedir. Beycesultan'a yerleşen insanların göçebe olmadıkları, tarım ve hayvancılığı bildikleri, dokuma üretiminde usta oldukları ilk yerleşmeden çıkan buluntulardan anlaşılmaktadır¹²³.

Bu çağın yapıları, içlerinde ocakları ve tahıl ambarları bulunan, dikdörtgen planlı, tek odalı kerpiç evlerdir. Bu ev planı daha sonra Batı Anadolu'da ve Ege dünyasında megaron olarak adlandırılan yapılarda uygulanmıştır.

İç Anadolu Bölgesinde Alishar¹²⁴, Karadeniz Bölgesinde İkiztepe¹²⁵, Marmara Bölgesinde ki Kumtepe¹²⁶ ve Beşik-Sivritepe¹²⁷ kendilerine has Kalkolitik verirler.

¹¹⁷ Mellaart 1961_b: 172-177; Esin 1981: 47-59; Mellaart 1982: 117-168; Arkeoloji ve Sanat 1989: 14-21 Matthews 1996_a: 73-77; ; Matthews 1996_b: 79-99; Hodder 1996: 359-366; Harmankaya-İnandı-Özbaşaran 1998: Çatalhöyük.

¹¹⁸ Özsait 1977: 78-83; Özsait 1979: 101-104; Duru 1985: 202; Duru 1986_a: 249-253; Duru 1987_b: 305-313; Duru 1988_a: 65-70; Duru 1989_b: 57-60; Duru 1990: 81-90; Duru 1991: 1-6; Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran 1998: Kuruçay.

¹¹⁹ Garstang 1953; Şenyürek 1954: 1-25; Yakar 1985: 226; Sevin et al 1997: 27-28; Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran 1998: Yumuktepe.

¹²⁰ French 1962: 36-37; French 1964: 21-22; French 1965: 27-31; French 1967: 173-178; French 1968: 89-93; Mellink 1968: 127; Yakar 1991: 196-200; Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran 1998: Can Hasan I.

¹²¹ Dinçol 1982: 14

¹²² Lloyd-Mellaart 1955: 39; Lloyd-Mellaart 1958: 113; Lloyd-Mellaart: 1959: 38-50; Lloyd-Mellaart 1962: 5-26,71-115; Lloyd-Mellaart 1962: 112; Yakar 1985: 161-162; Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran 1998: Beycesultan.

¹²³ Dinçol 1982: 14

¹²⁴ Arık 1933: 43-44; von der Osten 1937: 1-96; Yakar 1985: 198; Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran 1998: Alishar.

Türkiye sınırları içinde yerli ve yabancı araştırmacılar tarafından yapılan araştırmalarda özellikle Kalkolitik çağı irdeleyen bir araştırma yoktur. Yapılan genel araştırmalar sırasında diğer çağ yerleşmeleri gibi bu çağ yerleşmeleri de saptanmıştır.

Türkiye sınırları içerisindeki birçok bölgeler özellikle Doğu Anadolu bölgesi ağırlıklı olarak Mezopotamya ve İran Kalkolitik çağ kültürlerinin etkisinde kalmıştır. Bu dönemde insanoğlunun yerleşik düzeni iyice oturttuğu ve sınıf olgusunun başladığı görülmektedir. Son yıllarda artan yüzey araştırmaları ve kazılar, bu çağı aydınlayabilecek yeni bilgileri ortaya çıkarmıştır¹²⁸. Anadolu'nun İlk Kalkolitik çağı bir çok özelliği ile Neolitik çağın devamı gibidir. Kalkolitik çağ özellikle madencilik açısından büyük bir gelişimin olduğu, yoğun bakır kullanımı dışında tunç yapımının da başladığı bir dönemdir.

Son Neolitik ile İlk Kalkolitik çağ geçiş döneminde Mezopotamya'da ortaya çıkan Halaf kültürü, Çukurova bölgesinden Zağros dağlarına yoğun olarak Fırat nehrinden Zap'a, Muş ovasından Orta Mezopotamya'ya ulaşan bir alanda etkiliydi. Özellikle Doğu Anadolu'yu etkisi altına alan bu kültürü Silopi ovasındaki Takyantepe'de en iyi şekilde izlemek mümkündür¹²⁹. Kahramanmaraş ovasındaki Domuztepe'de bu açıdan iyi bir örnektir¹³⁰.

Orta Kalkolitik çağda Mezopotamya'ya egemen olan Ubeid kültürü yoğun bir şekilde Doğu Akdeniz'den Doğu Anadolu'ya kadar hissedilmiştir. Kuzeyde Azerbaycan, doğuda İran, batıda doğu Akdeniz hatta İç Anadolu ve güneyde

¹²⁵ Kökten et al 1945: 395, lev. LXXIV, res. XII; Burney 1956 179; Alkım et al 1983; Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran 1998: İkiztepe.

¹²⁶ Koşay-Sperling 1936: 29-50; Şenyürek 1949: 295-304; Arık 1953: 79; Arsebük 1969; Sperling 1976: 305-364; Yakar 1985: 147-148; Korfmann et al 1995: 212-289; Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran 1998: Kumtepe.

¹²⁷ Arık 1953: 31-35; Korfmann 1986: 229-231; Korfmann 1987: 5; Korfmann 1989:323-324; Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran 1998: Beşik-Sivritepe.

¹²⁸ Türkiye'deki Kalkolitik çağ yerleşmeleri hakkında geniş bilgi için bk. Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran 1998.

¹²⁹ Algaze 1989: 247; Algaze et al 1991: 195; Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran 1998: Takyantepe.

¹³⁰ Çambel-Özdoğan 1985: 259-272; Çambel 1986_a: 38; Çambel 1986_b: 277-278; Harmankaya-Tanındı-Özbaşaran 1998: Domuztepe.

Umman körfezine kadar yayılan¹³¹ bu kültürün Anadolu'daki en iyi örnekleri Elazığ Tülintepe¹³² ve Norşuntepe¹³³ ile Malatya Değirmentepe¹³⁴ höyükleridir.

Son Kalkolitik çağa gelindiğindeyse Doğu Anadolu'nun, Mezopotamya kökenli yeni bir kültürün etkisine girmiştir. Bu kültürün öğeleriyle yerel kültürün öğeleri kaynaşarak Anadolu'nun Son Kalkolitik çağını oluşturmuştur. Elazığ Tepecik'te¹³⁵ Uruk mallarını yanı sıra İç Anadolu ve Karaz türü çanakların çıkması ilk defa bölgesel kültürler arasındaki ilişki ortaya çıkmıştır. Hassek¹³⁶ ve Hacinebi¹³⁷ yerleşmelerindeki anıtsal yapılar Uruk'un etkisini göstermektedir.

Çalışma Alanımızı oluşturan Çıldır bölgesinde bu döneme ait Akçakale, Sengertepe Kalesi, Sınırtas Kalesi, Beşiktepe Kalesi, Karasal Höyük ile yakın çevresindeki Mısır Dağı ve Sazkara Köyü gibi merkezlerin varlığı bilinmektedir.

2.5. Tunç Çağı:

Anadolu'da Kalkolitik çağ kültürünü Tunç Çağı takip eder. Bu kültür değişimi genellikle M.Ö. III. Bine yerleştirilir. İlk, Orta ve Son Tunç çağı diye üç ana bölümde incelenen Tunç Çağının, Orta evresi Asur Ticaret Kolonileri ve Eski Hitit devleti dönemlerini, Son Tunç Çağı evresi Hitit İmparatorluğu dönemini içine alır.

Kalkolitik çağdan itibaren Eski dünya da başlayan ticaret ilişkileri ve kültürlerin etkileşimi, Anadolu yarımadasını Akdeniz-Ege-Karadeniz deniz

¹³¹ Dolukhanov 1998: 368

¹³² Burney 1958: 194; Arsebük 1974_a: 143-147; Esin-Arsebük 1974_a: 63-78; Esin-Arsebük 1974_b: 137-142; Arsebük-Korfmann 1976: 134-144; Esin 1976_a: 119-133; Esin 1979_a: 115-119; Esin 1979_b: 65-76; Arsebük 1980; Dereli 1983: 219-229; Özbal 1983: 210-211; Yakar 1985: 294-295; Esin 1988: 79-85; Harmankaya-Tanırdı-Özbaşaran 1998: Tülintepe.

¹³³ Hauptmann 1974_a: 79-81; Hauptmann 1976_a: 53-56; Hauptmann 1976_b: 70; Hauptmann 1979: 55-57; Hauptmann 1982: 28-31; Yakar 1985: 293-294; Arsebük 1986_a: 67-68; Harmankaya-Tanırdı-Özbaşaran 1998: Norşuntepe.

¹³⁴ Birgül 1981: 21-22; Esin 1982: 73-86; Esin et al 1985: 50-59; Özbal 1986: 101-113; Özbek 1986_a: 107-130; Esin et al 1987: 77-82; Esin 1989: 135-141; Balkan- Atlı 1995: 127-148; Türkmenoğlu-Göktürk 1996: 599-607; Harmankaya-Tanırdı-Özbaşaran 1998: Değirmentepe.

¹³⁵ Esin 1974: 49-50; Esin 1975_a: 46-47; Bıçakçı 1982; Esin 1982: 84-93; Özbal 1983: 210-211; Yeğingil 1983: 253-258; Esin 1984: 68-76; Yakar 1985: 289-290; Harmankaya-Tanırdı-Özbaşaran 1998: Tepecik/Makaraz Tepe.

¹³⁶ Behm-Blancke 1986: 87-101; Becker 1987: 139-147; Göksu et al 1992: 140-147; Weiner 1992: 225-237; Weiner et al 1992: 86-100; Harmankaya-Tanırdı-Özbaşaran 1998: Hassek Höyük.

¹³⁷ Algaze et al 1991: 202-203; Miller 1996: 168-172; Stein-Mısır 1994_a: 131-152; Stein-Mısır 1994_b: 144-189; Stein-Mısır 1995: 121-140; Stein-Mısır 1996: 109-128; Stein et al 1997: 111-171; Harmankaya-Tanırdı-Özbaşaran 1998: Hacinebi.

ticareti ile Mezopotamya-İran-Kafkaslar-Balkanlar arasındaki kara ticaretinin merkezi durumuna sokmuştu. Arkeolog ve tarihçilerin Son/Geç Kalkolitik çağ adını verdikleri çağdan, İlk Tunç Çağı adını verdikleri çağa geçişin kesin bir tarihi verilememektedir. Bu geçişi göç yada iklimsel kriterlere de bağlamak yanlıştır. Bir başka yanı sıra bu geçişin kesintisiz olduğunun söylenmesidir. Oysa Son Kalkolitik çağ denilen dönemdeki yerel kültür öğeleri yerel geleneklere bağlı kalarak gelişmelerine devam etmişlerdir¹³⁸.

Anadolu'da madencilik yaygınlaşması sonucu madenin özellikle bakırın uzun süren bir kullanım sürecinin sonucudur. Tunç Çağlarının, ilk evresinin son dönemlerinde tunç eşya çoğalmaya başlamıştır¹³⁹

İlk Tunç Çağı evresinin genel özellikleri olarak dine ve askeri güce dayanan bir sistem içinde deniz ve kara ticaretinin varlığı ile bölgeler arasındaki ilişkilerin yoğunlaştığı büyük miktarda bakır kullanımıyla birlikte arsenli tunç üretiminin bu devrede başladığı söylenebilir. Maden üretimi gibi karmaşık bir teknolojiyi bilmek, çağın iş kolları arasında her halde en çok tutulan iş kolu olmuştur. Taş yontuculuğu da önemini kaybetmemiştir. Büyük yerleşme yerlerinin hemen hepsi büyük sur duvarlarıyla korunmaktadır¹⁴⁰. Deniz ticaretinin artması doğal liman olan körfezlerde, koylarda yeni yerleşmelerin kurulmalarına, küçük köylerin kasabalaşmasına sebep olmuştur. Kervan yolu üzerindeki ve doğal geçitleri tutan yerleşmelerde önem kazanmıştır¹⁴¹. Ticareti organize eden kişiler beklide toplumlarında önemli bir kişi haline gelerek ait oldukları toplumu idare eden seçkinler sınıfına dahil olmuşlardır. Yerleşme birimleri örgütlenmiştir, kasabaları idare edecek idari sınıflarda ortaya çıkmıştır¹⁴². Yönetici sınıf olasılıkla hem askeri hem de dinsel sınıfı da temsil etmektedir. Toplumdaki sınıflar arasında askerlik doğal olarak öne çıkmıştır. Tüm yerleşmelerde tapınak yada tapınak benzeri işlevi gören yapılar inşa edilmiştir¹⁴³. Dericilik, dokumacılık gibi işlerin

¹³⁸ Harmankaya-Erdoğan 2002: 10

¹³⁹ Dinçol 1982: 15.

¹⁴⁰ Naumann 1985: 496; Aktüre 1994: 114;

¹⁴¹ Umar 1982:10.

¹⁴² Childe 1996: 104; 151; Hout et al 2000: 38.

¹⁴³ Dinçol 1982: 16; Naumann 1985; Childe 1996: 106; Dolukhanov 1998: 359.

bir önceki çağa göre büyük oranda değişmediği görülür. Tarım ve hayvancılık gelişmiştir, avcılık kişisel yapılan bir uğraş olmaya devam etmiştir¹⁴⁴.

Yörelere göre Neolitik-Kalkolitik çağ mimari özellikleri devam etmektedir. İç Anadolu Bölgesinin kuzeybatı ucunda, Eskişehir yöresinde, Antalya civarında ve Doğu Anadolu'nun bazı yerlerinde "Anadolu tipi yerleşme-Megaron"¹⁴⁵ adı verilen bir düzende yapıların bir avlu etrafında sıralanmış olduğu yapılan kazılarda ortaya çıkmıştır. Bu özelliğin tüm Anadolu'yu kapsayıp kapsamadığı, kazılan alanların azlığı nedeniyle bilinmemektedir.

Bazı yerlerde aralarında avlu ve işliklerin var olduğu çok odalı evlerin dağınık bir düzende yerleştirildiği görülür. Ege kıyılarında Ege adalarından etkilenen bir planda, taş döşemeli sokakların yanına inşa edilmiş uzun ev tipinde mimari bulunmaktadır. Ayrıca şato ve kale tipinde yerleşmeler çoğalmıştır. Yerleşmelerde merkeziyetçiliği belirten yapılara rağmen saray denebilecek yapılara rastlanmamıştır.

Kuzeyde, Karadeniz iklimi etkisinde kalan yöreler dışında, Anadolu'nun diğer kesimlerinde ahşap destekli kerpiç malzeme ile yapılan geleneksel yapıların geleneği devam etmektedir. Çok yerde taş temelde kullanılmıştır.

Bu evredeki ölü gömme adetlerinde toprak mezar, küp mezar ve sanduka mezar tipleri görülmektedir. Mezarlık yerleşim alanı dışında ama yakınında yer almaktadır. Ölüler mezarlara *hocker* durumunda yanına armağanlar bırakılarak gömülmüştür. Bu armağanlar ölünün sonraki yaşamıyla ilgili olarak konulmuştur. Mezar tiplerinin ölü ve ailesinin ekonomik durumuna göre yapıldığı mezar armağanlarından anlaşılmaktadır¹⁴⁶.

Çağın dinsel inançlarını yansıtan diğer önemli bulgular da idollerdir. İdollerin insanlara benzer biçimlerde yapılması insana yönelik bir tapınmanın olduğunu gösterir. İnsanoğlunun doğayı tanıyarak onu sınırlıda olsa çözmesi, insanları doğaya ve hayvanlara karşı tapınmadan yavaş yavaş uzaklaştırmıştır¹⁴⁷. Siyasal oluşumlarla güçlü iktidarların insanlar üzerindeki psikolojik ve sosyal

¹⁴⁴ Akurgal 1989: 26

¹⁴⁵ Mellaart 1959:153; Akurgal 1989: 242; Naumann 1985: 223.

¹⁴⁶ Harmankaya-Erdoğan 2002: 11

¹⁴⁷ Özgüç-Akok 1958: 17.

baskıları da insanların iç dünyalarında bu yönde bir eğilimi doğurmuştur. Dünyaya hakim olma eğilimini artık insanlar almıştır. İdollerde bu gücü sürekli elde tutma eğiliminden kaynaklanmış olmalıdır¹⁴⁸.

Bugüne kadar elde edilen siyasal ve sosyal veriler bu çağda kentlerin kurulduğunu göstermektedir¹⁴⁹. Belirgin bir sur sisteminin olmamasına rağmen Aslantepe ve Troya bunun birer göstergesidir. Hatta Troya'nın bir *kent-devleti* olduğunu savunanlarda vardır¹⁵⁰.

Genellikle M.Ö. 3000-2000 yılları arasına yerleştirilen İlk Tunç Çağı boyunca bütün kültürlerin aynı özellikleri paylaşması beklenilemez. Bu çağın yerleşmeleri arasında Marmara bölgesindeki, çağa damgasını vuran Hisarlık Tepe/Troya¹⁵¹ başta gelmektedir. Yine Troya yakınlarındaki Beşik/Yassitepe'de¹⁵² özellikle mimari yapısıyla dikkati çekmektedir. Kuzeybatı Anadolu'nun Son Kalkolitik çağdan İlk Tunç Çağı'na geçişi ise en iyi Kumtepe¹⁵³ yansıtır.

Ege bölgesinde son yapılan araştırmalar ve kazılar sonucunda, bölgenin M.Ö. 3. binde itibaren yoğun yerleşime açık olduğu anlaşılmıştır. Bu araştırmaların önemli sonuçlarından biri Helen ve Roma kentlerinin ilk kuruluşlarının M.Ö. 3. bin yıl başlarına hatta M.Ö. 4. bin başlarına kadar indiğinin anlaşılmasıdır. Örneğin Urla yakınlarındaki İzmir Körfezi'nin güney kıyısındaki, antik Klozemenai, Limantepe¹⁵⁴ kenti M.Ö. 3. bin yılda kurulmuştur. İzmir'in en

¹⁴⁸ Şenel 1991: 208.

¹⁴⁹ Kentlerin kuruluşuyla ilgili geniş bilgi için bk. Dolukhanov 1998; Maisels 1999; Hout et al 2000.

¹⁵⁰ Aktüre 1994: 180. Kent-Devleti tanımı için bk. Şenel 1991: 231.

¹⁵¹ Schliemann 1881; Schliemann 1884; Özgüç 1945: 56-58; Arık 1953; Mellaart 1957: 69-78; Kinal 1962: 21-22; Yakar 1979_a: 51-67; Mellink 1980: 505; Korfmann 1989: 325-326; Korfmann 1992: 423-446; Korfmann 1993: 381-406; Korfmann 1994: 327-329; Korfmann 1995: 239-262; Korfmann 1996: 284-287; Korfmann 1997: 427-453; Korfmann 1998: 19-26; Korfmann 1999: 357-370; Korfmann 2000: 287-298; Korfmann 2001: 347-348; Harmankaya-Erdoğan 2002: Hisarlık Tepe/Troya.

¹⁵² Lamb 1932: 125; Cook 1973: 177-178; Korfmann 1983_a: 236-237; Mellink 1983: 431; Korfmann 1985: 182-183; Korfmann 1986: 229-230; Korfmann 1988: 131-134; Korfmann 1989: 323-329; Harmankaya-Erdoğan 2002: Beşik/Yassitepe.

¹⁵³ Koşay-Sperling 1936: 29-50; Kansu 1937: 557-582; Şenyürek 1949: 295-304; Arık 1953: 79; Arsebük 1969; Sperling 1976: 305-364; Yakar 1985: 147-148; Korfmann et al 1995: 212-289; Harmankaya-Erdoğan 2002: Kumtepe.

¹⁵⁴ French 1968: 92; Mellink 1980: 507; Mellink 1981: 467; Bakır 1983: 163-183; Mellink 1984: 446; Yakar 1985_a: 153; Erkanal (A) 1986: 183-195; Erkanal-Hüryılmaz 1994: 361-369; Erkanal-

eski yerleşim yeri olan Bayraklı'nın¹⁵⁵ ilk yerleşiminin bu evrede başladığı sanılmaktadır. Yine Ege bölgesinin kuzey kesimindeki Marmara sınırlarına yakın bölgede bulunan Kaymaktepe/Höyücek'te¹⁵⁶ İlk Tunç Çağı buluntuları verir. Yine bölgenin İç Batı Anadolu bölümünde değerlendirilen Beycesultan¹⁵⁷ bulguları arasında bölge kültürlerinin tarihlendirilmesine yardımcı olan İlk Tunç Çağı buluntuları vardır.

Anadolu'nun tüm güney sahillerini kaplayan Akdeniz Bölgesini, Doğu ve Batı Akdeniz olarak iki kısımda incelemek yerinde olacaktır. Alanya, bu iki kısmı birbirinden ayıran sınırı teşkil etmektedir. Batı Akdeniz bölümü genellikle Güneybatı Anadolu ile bağlantılıdır ve tümüyle bu bölge içinde değerlendirilmelidir. Bölgede Kazısı yapılan en önemli yerleşme yeri Karataş/Semayük'tür¹⁵⁸. Göller bölümündeki Bademağacı¹⁵⁹ ile Kuruçay¹⁶⁰ yöresel özellikler gösteren kültürlerin bu dönemde var olduğunu ortaya koymuştur.

Günel 1995: 271-273; Erkanal-Günel 1996: 310-314; Erkanal-Günel 1997: 231-260; Erkanal 1998_a: 383-393; Erkanal 1999: 325-331; Erkanal 2000: 251-262; Erkanal 2001:263-264; Harmankaya-Erdoğan 2002: Limantepe.

¹⁵⁵ Akurgal 1950: 2-4; Şenyürek et al 1950: 502; Mellaart 1954: 192; French 1968: 93; Akurgal 1983: 13; Yakar 1985_a: 152-153; Akurgal 1997: 901; Aktüre 1997: şek.23; Korfmann et al 1994: 45; Harmankaya-Erdoğan 2002: Bayraklı.

¹⁵⁶ Kökten 1949: 815-816; Mellaart 1954: 190; Korfmann et al 1994: 130; Lambrianides et al 1996: 174-180; Lambrianides-Spencer 1998: 218; Harmankaya-Erdoğan 2002: Kaymaktepe/Höyücek.

¹⁵⁷ Lloyd-Mellaart 1955: 39; Lloyd-Mellaart 1958: 113; Lloyd-Mellaart: 1959: 38-50; Esin 1969: 34, 148-148, 151-153, 158-162; Lloyd-Mellaart 1962: 5-26,71-115; Lloyd-Mellaart 1965; Yakar 1985: 161-162; Harmankaya-Erdoğan 2002: Beycesultan.

¹⁵⁸ Lloyd-Mellaart 1962: 133; Mellink 1964_a: 156; Mellink 1965: 140; Alkım (H) 1967: 10; Mellink 1968: 132; 79-80; Alkım (H) 1970: 11-13; Duru 1972: 126; Alkım (H) 1973: 7-9; Mellink 1974: 351-359; Esin 1976_b: 230-231; Bordaz 1978: 10220; Mellink 1981: 192; Yakar 1985: 26-27; Mellink 1990: 125-153; Mellink 1993: 493-494; Yener et al 1998: 553; Harmankaya-Erdoğan 2002: Karataş/Semayük

¹⁵⁹ Mellaart 1961_b: 159, 180; Mellaart 1962: 197; Duru 1995_a: 69-77; Gates 1995: 213; Duru 1996_a: 87-59; Duru 1996_b: 49-59; Duru 1997: 3; Duru 1998: 114-117; Duru 1999_a: 115-121; Duru 2000: 109-112; Duru 2001: 98; Harmankaya-Erdoğan 2002: Bademağacı.

¹⁶⁰ Özsaıt 1977: 78-83; Özsaıt 1979: 101-104; Özsaıt 1980: Duru 1979: 204; Duru 1985: 202; Yakar 1985: 159-160; Duru 1986_a: 249-253; Duru 1987_b: 305-313; Duru 1988_a: 65-70; Duru 1989_b: 57-60; Duru 1990: 81-90; Duru 1991: 1-6; Duru 1996: 66-107; Duru 1997_c: 1072; Harmankaya-Erdoğan 2002: Kuruçay.

Doğu Akdeniz’de yer alan verimli Çukurova’nın İlk Tunç Çağı I evresinden beri yerleşim gördüğü yapılan yüzey araştırmaları ile saptanmıştır. Bu bölüm içerisinde en iyi tabakalanmayı Tarsus Gözlükule¹⁶¹ yerleşmesi verir.

Gaziantep Tilmen Höyük¹⁶² özellikle bu evrenin Doğu Akdeniz ile olan ilişkilerini göstermesi açısından oldukça önemlidir. Bölümün güneye uzanan Amik Ovasındaki Tell el Cüdeyde¹⁶³, Tell Açana¹⁶⁴, Tell Tayinat¹⁶⁵ ve Tabara el Akrad¹⁶⁶ kazılarında bulunanlar, Kuzey Suriye, Doğu Akdeniz ve Malatya-Elazığ arasındaki ilişkileri ortaya koymuştur.

İç Anadolu Bölgesi İlk Tunç Çağı kronolojisi Troya ve Demircihöyük çanak çömlek endüstrileri karşılaştırıldığında kurulabilmektedir. Bölgenin en kuzeybatı ucunda bulunan Demircihöyük¹⁶⁷ konumu açısından hem Doğu Marmara hem İç Anadolu Bölgesinde hem de Batı Karadeniz Bölümüne sokulabilir. İç Anadolu Bölgesinin bir başka İlk Tunç Çağı yerleşmesi boyutuyla aynı oranda kazılmamış olan Alişar’dır¹⁶⁸. Eskişehir il sınırları içerisinde kalan Küllüoba¹⁶⁹, İlk Tunç Çağı evresiyle göze batmaktadır. Karadeniz bölgesinde ise

¹⁶¹ Mellaart 1954: 192; Mellaart 1957: 64; Mellaart 1962: 43-47; Yakar 1979: 55,57,61; Yakar 1984: 79-80; Yakar 1991: 135-136; Hours et al 1994: 337; Efe 1998_b: 296; Harmankaya-Erdoğu 2002: Gözlükule.

¹⁶² Alkım 1960_b: 714-716; Mellink 1961: 46-50; Alkım 1962: 6; Alkım 1963: 27-28; Alkım 1964: 169-178; Alkım 1965: 5-17; Esin 1969:38-39; Alkım 1970: 490-494; Alkım (H) 1973; Alkım (H) 1978: 32-37; Korfmann et al 1995: 210-211; Duru 2000: 160-161; Harmankaya-Erdoğu 2002: Tilmen Höyük.

¹⁶³ Braidwood 1937: 37-38,41-42; Braidwood-Braidwood 1960: 5-12,345-457; Mellaart 1981: 131-275; Yakar 1985: 357-358; Korfmann et al 1994: 114; Yener et al 1996: 67-70; Harmankaya-Erdoğu 2002: Tell el Cüdeyde.

¹⁶⁴ Özgüç 1947: 360-361; Woolley 1955: 5-32; Mellaart 1957: 66-67; Mellaart 1981: 152-160; Korfmann et al 1995: 203; Harmankaya-Erdoğu 2002: Tell Açana

¹⁶⁵ Braidwood 1937: 37-38,41-42; Braidwood-Braidwood 1960: 5-12,345-457; Mellaart 1981: 131-275; Sagona 1984: 81-82; Yakar 1985: 357-358; Korfmann et al 1994: 114; Harmankaya-Erdoğu 2002: Tell Tayinat.

¹⁶⁶ Braidwood 1937: 37-38,41-42; Mellaart 1981: 152-160; Sagona 1984: 316,345; Yakar 1985: 357-358; Korfmann et al 1994: 114; Harmankaya-Erdoğu 2002: Tabara el Akrad.

¹⁶⁷ Mellink 1976: 267-268; Korfmann 1977_a: 39-59; Korfmann 1977_b: 37-38; Mellink 1978: 319-320; Mellink 1980: 505; Korfmann 1981: 135-163; Korfmann 1983_b; Seeher 1987; Efe 1988; Seeher 1993: 365-368; Korfmann et al 1994: 69; Seeher 2000: 1-133; Harmankaya-Erdoğu 2002: Demircihöyük.

¹⁶⁸ Arık 1933: 43-44; Bittel 1934: 12-15; von der Osten 1937: 1-96; Özgüç 1945:49-51; Mellaart 1957: 89-126; Kinal 1962: 42; Mellaart 1962: 13,25; Duru 1972: 126; Bilgi 1975: 203; Yakar 1985: 198; Korfmann et al 1994: 30,74; Harmankaya-Erdoğu 2002: Alişar.

¹⁶⁹ Efe 1998_a: 152-155; Efe 1999: 165-170; Efe 2000: 117-128; Efe-Ay 2001: 43-78; Efe 2001: 105-111; Harmankaya-Erdoğu 2002: Küllüoba.

Samsun civarında ki Dündartepe¹⁷⁰ ve Bafra'daki İkiztepe¹⁷¹ bu çağın en iyi örnekleri arasında sayılırlar.

Doğu Anadolu'nun dağlık kütlesi, bölgenin güney ile olan ilişkisini kesebilecek kadar görkemli dağ sıralarına sahiptir. Buna karşılık Fırat Vadisi yada bu vadiyi doğal geçit olarak kullanan kültürlerin kuzeye Yukarı Fırat Bölümü'ne kadar çıkabildiği görülmektedir. Bundan dolayı, Son Kalkolitik Çağda, Doğu Anadolu'nun özellikle güney kesimlerinde, Fırat Vadisi boyunca yer alan ovalarda, Güneydoğu Anadolu Bölgesi kültürlerine paralel bir gelişim izlenmiştir. Malatya Elazığ Ovaları'nda, Koyu yüzlü ve Saman yüzlü mal örneklerinin yanı sıra Mezopotamya kökenli, açık renkli, çark yapımı ince maldan (Uruk malı) kapların görüldüğü Son Kalkolitik Çağın sonunda Uruk'lu kolonistlerin Arslantepe¹⁷² gibi bazı önemli yerleşmelerini yurt yeri olarak seçip çevredeki ham madde kaynaklarını kullandıkları anlaşılmaktadır. Bu durum İlk Tunç Çağı'nın başında da devam etmiştir. Malatya ilinin en eski yerleşmesi olan Arslantepe'nin VI-A tabakası olarak nitelenen tabakasındaki büyük kent, mühür ve mühür damgaları ve diğer bulguları ile bir ticaret merkezini işaretlemektedir. Burası çekirdek bir ailenin yada küçük bir budunun oturduğu bir kenttir. VI B tabakası ile Arslantepe'de Doğu Anadolu-Transkafkasya kökenli bir kültürün bölgeye hakim olduğu görülmektedir. Yine de Mezopotamya etkileşimi az da olsa devam etmektedir. Yalın basit mal, Saklı astar mal gibi Mezopotamya kökenli mallardan

¹⁷⁰Kökten 1944_a: 365; Kökten et al 1945: 365; Özgüç 1948: 393-419; Mellaart 1962: 25; Ortmann 1963_a: 45-47; French 1968: 92; Yakar 1985_a: 244-245; Korfmann et al 1994: 73; Harmankaya-Erdoğan 2002: Dündartepe.

¹⁷¹Ortmann 1963:173-174; Alkım 1972_b: 426; Alkım 1974_a: 8-9; Alkım 1975_a: 565-567; Alkım 1976_a: 717-719; Mellink 1976: 265-266; Alkım 1980_b: 189; Alkım 1981_a:151-154; Birgül 1981: 21-22; Özbakan 1981: 95-99; Mellink 1982: 560; Alkım 1983_a: 29-42; Bilgi 1984: 31-96; Bilgi 1985: 55-64; Bilgi 1986: 111-118; Bilgi 1987: 149-156; Bilgi 1988: 169-175; Bilgi 1989: 201-209; Bilgi 1989: 201-209; Bilgi 1990: 211-220; Bilgi 1991: 241-246; Bilgi 1993: 199-212; Bilgi 1994: 538-596; Bilgi 1995: 141-160; Bilgi 1996: 157-168; Bilgi 1997: 145-161; Bilgi 1998: 323-346; Bilgi 1999: 485-492; Bilgi 2000: 381-388; Bilgi 2001: 315-319; Harmankaya-Erdoğan 2002: İkiztepe.

¹⁷²Burney 1958:204; Mellaart 1962:25; Alkım (H)1 967:17; Alkım (H) 1968:27; Alkım 1970:17; Mellink 1971:167; Mellink 1972:173; Palmieri 1972:203-211;Alkım (H) 1973:30; Mellink 1975:206; Mellink 1976:268; Palmieri 1977:123-132; Yakar 1979:51-67; Mellink 1980:506; Mellink 1981:468; Mellink 1982:562; Palmieri 1984:97-102; Mellink 1983: 432; Mellink 1984: 447; Yakar 1984:68-69; Mellink 1985:553; Palmieri 1987:67-74; Mellink 1987:6-7; Mellink 1988:108-109; Mellink 1989:113; Mellink 1990:131; Mellink 1991: 134; Mellink 1992: 133; Burney 1993: 311-318; Caneva 1993:319-339; Korfmann et al. 1994:35-36; Palmieri et al. 1996:447-449; Harmankaya-Erdoğan 2002: Arslantepe.

kap yapımı görülmektedir. Yerleşme tekrar köy özelliğini almıştır. Karaz ya da Kırmızı-Siyah açkılı kaplara sahip olan kültürün çıkışında çeşitli varsayımlar ileri sürülmektedir. Bunlar arasındaki bir varsayım kültürün Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki Koyu Yüzlü Açkılı malı kullanan kültürlerden geliştiğidir. Diğer bir varsayım ise Kura-Aras havzasından gelen bir göçün Anadolu'ya beraberinde kendi kültür özelliklerini taşıdığıdır. Bu göçün delili yukarda anlatıldığı gibi Arslantepe'de ortaya çıkmıştır. Bu yerleşmenin VI A tabakasındaki kenti yok eden göçerlerin beraberlerinde Siyah-Kırmızı açkılı (Karaz) mal türünden kapları getirdikleri saptanmıştır. Elazığ Tepecik/Makaraz Tepe¹⁷³ ise bu ilişkileri daha somut hale getirebilecek özellikler taşımaktadır Kalkolitik Çağ'ın sonunda hem Karaz malı, hem Uruk malı, hem de İç Anadolu Bölgesi mallarının beraber kullanılması Karaz kültürünün bu bölgeden doğduğu ihtimalini de ortaya koymaktadır. İçi dışı siyah, kahverengi veya kırmızı yüzey renginde, olağanüstü açkılanmış olan bu çanak çömleklerin görüldüğü bu kültür, Kura-Aras, Erken Transkafkasya, Karaz, Siyah-Kırmızı Açkılı çanak çömlek, Khirbet Kerak Kültürü gibi adlarla anılmaktadır. Bu çanak çömlek mal türünün hiç değişmeden tüm Doğu Anadolu Bölgesi'nde MÖ. 2. bin yılının başına kadar devam ettiği görülmektedir. Çanak çömlek gibi arkeologların görsel tarihlendirmesinde büyük rol oynayan bir faktörde, kapların mal yapım tekniğinde gelişimin ve değişimin fazla olmaması, bu tür çanak çömlek bulunan köy ve kentlerin İlk Tunç Çağı'nın hangi evresine ait olduklarının kesin bilinmemesine yol açmıştır. Erzurum yakınlarındaki Sos Höyük kazıları belki bu kültürün evrelere göre delillerini ortaya çıkaracaktır. İlk Tunç Çağı'nda bu maldan üretilen büyük çömleklerin üstüne hem kabartma hem de yiv tekniği ile bezemeler yapılmıştır. Bu bezemeler daha çok tinsel figürleri içermektedir. Son 20 yılda Keban ve Karakaya

¹⁷³ Kökten 1947_d: 462, lev.7; Burney 1958: 204; Mellink 1969: 210; Alkım (H) 1970: 34; Esin 1970_a: 147, 152-158; Esin 1970_b: 51 -60; Mellink 1970: 164; Esin 1971: 107-110, 114; Esin 1972_a: 139, 143-147; Esin 1972_b: 38-39; Mellink 1972: 173; Alkım (H) 1973: 17-20; Mellink 1973: 176; Esin 1974_a: 39-62; Esin 1974_b: 109-121; Esin 1975: 46-49; Mellink 1975: 207; Esin 1976_a: 103-108; Alkım (H) 1978:20-25; Esin 1979_a: 82-90, 93; Esin 1979_c: 65-70; Esin 1981_b: 157-182; Esin 1982: 76-93; Özbal 1983: 203-217; Esin 1984:76-79; Sanver 1984:185-203; Sagona 1984:77-79, 271-272,345; Bozkurt et al.1986:39-48; Esin 1987:69-79; Çukur-Kunç 1990:11 5-1 16; Korfmann et al. 1994:206, 207,1333; Esin 1997_a:1760-1762; Egeli 1998:305-318; Esin 2000_b:126-127,şek.4-5; Harmankaya-Erdoğan 2002: Tepecik/Makaraz Tepe.

barajlarının suları altında kalacak alanlarda 1967 ve 1977 yıllarında gerçekleştirilen yüzey araştırmaları çok sayıda İlk Tunç Çağı yerleşim yerinin saptanmasına yol açmıştır. Bu yerlerin bazılarında yapılan kurtarma kazıları, yörenin İlk Tunç Çağı'ndaki kültürlerin de anlaşılmasını sağlamıştır. İlk Tunç Çağı'nda Malatya-Elazığ ovalarında, Elazığ Pulur/Sakyol¹⁷⁴, Tepecik, Norşuntepe¹⁷⁵, Korucutepe¹⁷⁶, Tülintepe¹⁷⁷, Taşkun Mevkii¹⁷⁸, Malatya Arslantepe, Pirot Höyük¹⁷⁹ gibi yerleşme yerlerinde köy ve kentlerin kurulduğu saptanmaktadır. İçlerinde belki de çok geniş bir alanda açıldığından dolayı Pulur/Sakyol dikkat çekicidir Burada ortadaki avlunun çevresine dizilmiş yamuk biçimli mekanlar, "Anadolu tipi" yapı düzeninin Doğu Anadolu'ya kadar uzandığını belirlemektedir. Karaz malının kabartma bezemeli kaplarının çok güzel örnekleri burada ele geçmiştir.

¹⁷⁴ Koşay 1961:20-21; Mellink 1969: 209; Alkım (H) 1970:9-10; Mellink 1970: 164; Koşay 1970:139-146; Koşay 1971:103-107; Mellink 1971:167; Mellink 1972:173; Koşay 1972a: 133-134; Koşay 1972b:53-56; Alkım (H) 1973:10; Mellink 1973:175-176; Mellink 1974:112; Koşay 1976; Koşay 1979:77-80; Yakar 1979: 63; Sagona 1984: 69, 261, 343; Yakar 1985a:290-291; Korfmann et al. 1995:178, 179; Harmankaya-Erdoğan 2002: Pulur/Sakyol.

¹⁷⁵ Kökten 1947b:461,şek.77; Mellink 1969a: 210; Alkım (H) 1970:31-32; Mellink 1970:164-165; Hauptmann 1970a:103-114; Hauptmann 1970b:111-121; Orthmann 1970:158-159; Hauptmann 1971:71-79; Hauptmann 1972:87-101; Mellink 1972:175; Alkım (H) 1973:10-12; Hauptmann 1973:49-52; Mellink 1973:176-177; Hauptmann 1974a:71-86; Hauptmann 1974b:59-73; Mellink 1974: 113; Hauptmann 1975: 36-37; Mellink 1975:206-207; Hauptmann 1976a:67-70; Hauptmann 1976b: 41-69; Mellink 1976:269; Hauptmann 1979b:56-63; Hauptmann 1979a:46-60; Burney 1980:1 62; Russel 1980:46,134; Hauptmann 1982:15-28; Sagona 1984:72-74, 269-270; Yakar 1984: 66-67; Yakar 1985a:293;Korfmann et al. 1994:163, 164; Hauptmann 1997:1354; Hauptmann 1999:71; Hauptmann 2000:419-425; Yener 2000:57-62; Harmankaya-Erdoğan 2002: Norşuntepe.

¹⁷⁶ Burney 1958:204; Mellink 1969:210; Alkım (H) 1970:32; van Loon-Güterbock 1970:123-124; Mellink 1970:165; van Loon 1971a:17-19; van Loon 1971b:47-56; Mellink 1971: 168; van Loon-Güterbock 1972a:79-85;van Loon-Güterbock 1972b:127-131; Alkım (H) 1973:14-15; van Loon et al 1973: 357; van Loon 1975; van Loon 1978; Ertem 1979:33-41; Mellink 1979: 335; Yakar 1979:63; Burney 1980:157; Sagona 1984: 74-76, 266-267; Yakar 1984:67-68; Korfmann et al. 1994:140-141; Harmankaya-Erdoğan 2002: Korucutepe.

¹⁷⁷ Kökten 1947d: 461; Meriggi 1967:279; Mellink 1973: 171; Esin-Arsebük 1974a:63-78; Esin-Arsebük 1974b:137-142; Esin-Arsebük 1982:121; Harmankaya 1993:369-379; Korfmann et al. 1994:215; Esin 1997b:1831; Esin 2000a:87-88; Harmankaya-Erdoğan 2002: Tülintepe.

¹⁷⁸ Mellink 1970: 177; French et al 1972:51-53; Mellink 1972:173,175; Mellink 1973:176; French et al. 1974:33-34; Mellink 1975:207; Mellink 1976 :168; Alkım (H) 1978:25-27, 100-101; Sagona 1984:5-9, 48-114; Korfmann et al. 1994:200; Korfmann et al. 1995: 200-201; Harmankaya-Erdoğan 2002: Taşkun Mevkii.

¹⁷⁹ von der Osten 1929:99; von der Osten 1930:144; Kökten 1 947: lev.77; Meriggi 1966:100; Özdoğan 1977: 203-204; Serdaroğlu 1977:16-17, 64-65; Yakar-Salzman 1979:35; Karaca 1981:109,113-114; Mellink 1982:565; Karaca 1983:72,74; Karaca 1984:103-107; Mellink 1984:449; Sagona 1984: 282,343; Karaca 1985: 39-41; Yakar 1985a:300; Korfmann et al. 1995:175, 176; Harmankaya-Erdoğan 2002: Pirot Höyük.

Doğu Anadolu'nun kuzey kesiminde Erzincan ve Erzurum ovalarında da, Ardahan yöresinde, Muş Ovası'nda Karaz kültürünün hakim olduğu görülmektedir. Erzurum Ovası'nda önceden kazılmış olan Karaz¹⁸⁰, Pulur¹⁸¹ ve Güzelova¹⁸² yerleşmelerindeki tabakalanmayı Sos Höyük¹⁸³ kazısı iyice belirleyecektir. Sos Höyük kazısında İlk Tunç Çağı olarak tanımlanan tabakada MÖ 3.000-2.800 yılları arasında Karaz kültüründeki çanak çömleklere benzeyen maldan kaplar da ele geçmiştir. Doğu Anadolu Bölgesi'nin Gürcistan ile ilişkisi böylece kesinleşmiştir, Doğu Anadolu Bölgesi'nin doğu kesiminde Van Gölü çevresinde de Karaz Kültürü öğeleri görülmektedir. Burada gerçekleştirilen ve daha çok Urartu Dönemi ağırlıklı kazılarda, İlk Tunç Çağı evrelere ayrılmadan sunulmaktadır. Bölgenin gerek kuzeyinde gerek doğusunda Mezopotamya kültürlerinin etkisi görülmemektedir.

Çalışma Alanımızı oluşturan Çıldır bölgesinde, Beşiktepe, Sınırtortası Kalesi, Sengertepe Kalesi, Şeytan Kalesi, Karasal Höyük, Adalar Höyük, Peyhler Höyük, Akçakale, Harabeler Mevkii Yapıları gibi merkezler bu döneme tarihlendirilmiştir.

2.5.1 Karaz Kültürü

Son Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı boyunca varlığını kesintisiz bir şekilde devam ettiren ve önceleri “Khirbet Kerak / Bet Yerah” olarak tanımlanan bu

¹⁸⁰ Beygu 1936:9; Bittel-Schneider 1944:45:55; Koşay 1948:165-169; Lamb 1954:26-28; Burney 1958:172; Koşay-Turfan 1959: 349-413; Kınal 1962: 48; Koşay-Akok 1967:14-15; Esin 1969:100,135; Arsebük 1979:81-89; Pehlivan 1984; Yakar 1984:78; Sagona 1984:65-66,249;Yakar 1985_a: 301 -302; Güneri 1992: 149-195; Korfmann et al. 1994: 127; Egeli 1995:182; Ceylan 1999, 181vdd.; Ceylan 2000, 29 vd.; Ceylan 2001, 71 vdd.; Ceylan 2002; Sagona 2000:331; Harmankaya-Erdoğan 2002: Karaz.

¹⁸¹ Kökten 1944_a:481-486, 498-505; Kökten 1944_b,levXCIII/17; Kökten 1947:462,lev.LXXVII; Burney 1958:192; Koşay 1962:26-28; Mellink 1963:179; Koşay-Vary 1964; Mellink 1965:138; Koşay-Vary 1967: har.1; Yakar 1979:5; Sagona 1984:66-67,250,343; Yakar 1985_a:302; Güneri 1992:153-155; Korfmann et al. 1995:177, 178; Sagona 2000:331-332; Harmankaya-Erdoğan 2002: Pulur (Erzurum).

¹⁸² Koşay-Vary 1964:7; Mellink 1964_a:1 55; Koşay-Vary 1967:1-26; Sagona 1984:67-68, 249; Yakar 1985_a:302; Korfmann et al. 1994:91,531; Sagona 2000:332; Harmankaya-Erdoğan 2002: Güzelova.

¹⁸³ Koşay-Vary 1967: lev.1; Sagona 1984:248-249,344; Korfmann et al. 1994:193; Sagona et al. 1995:193-218; Sagona et al. 1996:27-52; Sagona et al. 1997_a:140-141; Sagona et al. 1997_b:186-191; Sagona et al. 1998_b:33-38; Sagona et al. 1998_a:249, şek.1; Sagona-Sagona 2000:143-144; Sagona 2000:329-330, 333-335; Sagona-Sagona 2001_b:1 30; Harmankaya-Erdoğan 2002: Sos Höyük.

kültürün¹⁸⁴ terminolojisi hakkında -yakın geçmişte- bir çok teklifin yapıldığını biliyoruz. Djaparidze ve Chubinishvili “Kura-Aras Kültürü”¹⁸⁵ terimini kullanırlarken, Piotrovskii ve Krupnov ise, “Trans-Kafkasya’nın Eneolitik Kültürü”¹⁸⁶ olarak adlandırmayı önerirler. Her iki görüşünde yıkılmadan önceki Sovyet topraklarındaki buluntu toplulukları ile yakın ilgisi olabilir. Ancak, bu isimler, bu kültürün yayılım alanı içerisindeki bütün merkezlerin durumunu ve relatif kronolojisini ifade etmekten uzaktırlar.

Bu kültür keramiği için kullanılan bir başka terim “Trans-Kafkasya Bakır Çağı”¹⁸⁷ veya “Doğu Anadolu’nun Bakır Çağı Keramiği”¹⁸⁸ şeklindedir.

Urmiye Gölünün doğusunda yer alan Yanık Tepenin mimari buluntular vermesini de dikkate alan Dyson, “Yanık Kültürü”¹⁸⁹ gibi değişik bir teklifle karşımıza çıkar. Pek taraftar bulmayan bu teklifin yanında, “Doğu Anadolu’nun Erken Bronz Çağı”¹⁹⁰ ve “Eski Trans-Kafkasya Kültürü”¹⁹¹ tanımları, bilim adamlarınca daha yaygın bir şekilde kullanılmıştır. Ancak yukarıda kullanılan terminolojilerin incelediğimiz kültürü tüm nitelikleriyle ve doğru bir şekilde ifade ettiğini söylemek mümkün değildir. İleri etraflıca tetkik edebileceğimiz “Köken-Etnik Köken Problemi” konusunda da belirteceğimiz gibi, Erzurum ve çevresi bu kültürün ana vatanı olabilecek özellikler taşımaktadır.

Çevrede en erken kazıların yapıldığı Karaz Höyük¹⁹², daha sonraki kazı ve araştırmalar için ünik merkez durumundadır. Bu bakımdan, gerek Erzurum

¹⁸⁴ İleride Karaz Kültürü olarak tanımlayacağımız bu kültürün Önasya da görüldüğü dönem, Radyo-karbon ve Tipoloji tarihlemelerine göre, M.Ö. 3250-1750'lere yerleştirilir.

¹⁸⁵ Djaparidze 1964, 4-9.;

¹⁸⁶ Piotrovskii 1962, 7.; Krupnov 1964, 31-42.; ayr.krş., Lang 1970, 70.

¹⁸⁷ Amiran 1952 96 vdd., Yazar, kültürün başlangıcını, Doğu Anadolu’nun Son Kalkolitik Çağına bağladığını ifade eder.; Bittel 1945, 94-104.; Lloyd 1956, 49, 66. Lloyd, daha sonra yayınlanan bir başka eserinde, “Doğu Anadolu’nun Koyu Renkli Keramiği” ve “Erken Tunç Çağı Kültürü”, tabirlerine yer verir., bk., Lloyd 1967, 41 vd.

¹⁸⁸ Lang 1970, 70.; Burney-Lang 1971, 45.

¹⁸⁹ Dyson 1968, 14-16.

¹⁹⁰ Burney 1958, 165 vdd.; Mellaart 1958, 9-10.

¹⁹¹ Burney-Lang 1971, 43 vdd.; Burney 1977, 118 vd.; Lang 1970, 71.; krş., Koşay 1974, 44’te: “...İngiliz bilgini Burney 1971, 43’te bu homojen kültüre (Early Trans-Caucasian and East Anatolian Cultures): Eski Trans-Kafkasya ve Doğu Anadolu tabirini doğru olarak kullanırsa da, sonradan bu terimin uzun olduğunu söyleyerek yalnız “Early Trans-Caucasian Culture-Eski Trans-Kafkasya Kültürü ile yetinir. Bu kısaltma pek çok yanlış anlayışa sebep olacak niteliktedir...”, şeklindeki eleştirisiyle, konunun ciddiyetine bir kez daha dikkat çeker.

¹⁹² Karaz’daki çalışmalar, 22-29 Temmuz 1942 Sondajı ile başlamış, Kazı 17 Temmuz-8 Ekim 1944 tarihleri arasında tamamlanmıştır, bk., Koşay-Turfan 1959, 349-413.

çevresinde ve gerekse Doğu Anadolu Bölgesi'nin diğer kesimlerinde, Karaz'la çağdaş veya onun geç evreleriyle paralel yerleşim merkezlerinde buluntu toplulukları için, “Karaz Keramiği-Karaz Türü Keramik” yada “Karaz Kültürü” tabirleri kullanıla gelmiştir¹⁹³. Biz de mevcut verilere dayanarak çalışmamızın takip eden bölümünde, Son Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı boyunca filizlenip gelişen bu kültüre, Karaz Kültürü, onunla ilgili keramiğe ise Karaz Keramiği ismini vermeyi uygun buluyoruz.

Karaz Kültürünün -terminoloji gibi- kökeni problemi de öteden beri bilim adamlarını meşgul etmiştir. Bu iki kavramın, birbirini tamamlayan unsurlar olduğu şüphesizdir. Bu bakımdan, “Köken-Etnik Köken” konusunu incelerken, söz konusu kültürün terminolojisi hakkındaki görüşleri, tekrar değerlendirmek ve böylece daha sağlıklı bir neticeye varma imkanını bulmuş olacağız.

İlk Tunç Çağı III boyunca Suriye ve Filistin'deki bazı höyüklerde; tabii bir oluşum geçirmemesine ve mevcut kültür geleneğine dayanmamasına rağmen, gelişmiş bir şekilde karşılaşılan Karaz Kültürüne ait en eski buluntu topluluklarının Doğu Anadolu ve Trans-Kafkasya'da tespit edilmesi, orijin bölgesinin araştırılmasını zorunlu kılmıştı¹⁹⁴. Karaz'daki ilk çalışmaları takip eden yıllarda, Bayburt, Erzincan ve Kars civarında yer alan birçok prehistorik höyükte, form ve teknik açıdan ancak Karaz Keramiği ile mukayese edilebilen keramik parçaları toplanmıştı¹⁹⁵. Aynı dönemde, Filistin ve Suriye'nin Tarih Öncesi çağlarıyla ilgili bir eser yayınlanan Bittel, Hama'nın statigrafisi hakkında bilgi verirken, “....Bu tabakanın daha sonraki yığıntılarında ise, Filistin'de görüle gelip de, Khirbet Kerak tipi diye adlandırdığımız cinsten bol çanak çömleğe rastlanır. Onlar burada da hiç yoktan apansızın çıkagelmişlerdir ve yerli bir gelişimin malı olmadıkları besbellidir....”¹⁹⁶ şeklindeki ifadesiyle çalışma alanındaki farklı bir keramik türüne dikkat çeker.

Bittel, Beyt-Şan, Eriha, Gezer, Ras Şamra, Biblos ve Tel Cudeyde'de dahi gördüğünü belirttiği bu yeni unsur için, “....Bu tip keramik, el yapımı oluşu, koyu

¹⁹³ Ayrıntılı bibliyografya için bk., Arsebük 1974, 11 vdd.; Burney-Lang 1971, 43 vdd.

¹⁹⁴ Amiran 1952, 89 vdd.; ayr.bk., Burney-Lang 1971, 14 vdd.; Lamb 1954, 24 vdd.

¹⁹⁵ Kökten 1945, 482 vd.; Kökten 1947, 465, 466-467.

¹⁹⁶ Bittel 1945, 104.

kırmızı veya siyah cilalı bir astarla kaplı bulunuşu, gerek şekil, gerek tezyinatça, arada çok yakın bir bağlantının varlığını akla getirmemeyi müşkül kılacak derecede, Orta ve Doğu Anadolu Bakır Çağı keramik tipine benzeyişi ile vasıflanır....”¹⁹⁷ diyerek, Karaz Keramiğinin kökeni hakkındaki tekliflerden birini ortaya koyar. Ön Asya’nın, M.Ö. III. ve II. bin kronolojisiyle ilgili araştırmasında Schaffer, Suriye-Filistin’de İlk Tunç Çağı III boyunca görülen bu keramiğin, bir halk hareketi sonunda bölgeye yayıldığını belirtmektedir¹⁹⁸. Ona göre bu yeni tip, Doğu ve Orta Anadolu keramiği ile benzerlik gösterir¹⁹⁹.

Zamanla Karaz Kültürünün yayılım alanındaki merkezlerde yapılan kazılara bağlı olarak farklı görüşlerle karşılaşırız. Örneğin, Hood, orijin bölgesi olarak Kafkasların güneyini, Kura-Aras havzasını kabul eder²⁰⁰.

Childe, anavatanın Gürcistan’da aranmasına işaret ederken²⁰¹ Hanfmann, bu kültürün Filistin’e gelmesini Asyanik göçlere-istilalara bağlamaktadır²⁰². Daha çok keramiğin şekli ve yapısıyla ilgilenen Orthmann²⁰³ ve Braidwood’lar, bu homojen kültürün çıkışını, Kuzey Suriye, Amuk (H)’a kadar yayılışını az yada çok sayıdaki savaşlar sonunda meydana gelen göçlerle izah eder. Ancak, Orthmann Kuzey Suriye ve Amuk (H) buluntularının, Doğu Anadolu Prehistorik keramiğiyle ilgili olduğunu belirtirken²⁰⁴, Braidwodd’lar, keramiğin kökenini Güney Kafkaslar, Kura-Aras ovalarında ararlar²⁰⁵.

Mellaart, İlk Tunç Çağı boyunca görülen bu kültürün, en azından büyük bir Doğu Anadolu Ailesinin üyelerinden biri olduğunu²⁰⁶, Malatya-Arslantepe,

¹⁹⁷ Bittel 1945, 94.

¹⁹⁸ Schaffer, 1948, 34, dipnot 1, 544.

¹⁹⁹ Schaffer 1948, 544-545.

²⁰⁰ Hood 1951, 117 vd.,140.

²⁰¹ Childe 1952, 219.

²⁰² Hanfmann 1951, 360.

²⁰³ Orthmann 1963, 83 vd.; Braidwood 1960, 518., dipnot 120.

²⁰⁴ Orthmann 1963, 84.

²⁰⁵ Yazarlar, Karaz Kültürünün terminolojisi ve kökeni hakkında hüküm vermekten sürekli olarak kaçınıp, Karaz Keramiğini, “Red-Black Burnished Ware” şeklindeki tanımlamaya itina gösterirler. Ancak eserlerinde bir kez, Hood ve Wolley’i referans göstererek söz konusu kültürün kökeniyle ilgili görüşlerini belirtirler., bk., Braidwood 1960, 518, dipnot 120.

²⁰⁶ Mellart 1958, 9 vd.; Bölgede yapılan, yeni araştırmalarda bulunmaktadır. Bunlardan biri benimde üyesi bulunduğum, Doğu Anadolu Yüzey Araştırmaları Projesidir. Bu çalışmalarla yeni verilere ulaşılmaktadır. Bk., Ceylan 1999, 181vdd.; Ceylan 2000, 29 vd.; Ceylan 2001, 71 vdd.; Ceylan 2002.

Erzurum ovasında Karaz ve Pulur da dahil olmak üzere 500 millik coğrafi alana yayıldığını, ancak kökeninin tartışma konusu olduğunu ifade eder. Mellink de bu kültür ve keramiğin Doğu Anadolu kökenli olduğunu²⁰⁷, zamanla Elazığ ovasını istila ederek Fırat nehrini takiple Amuk (H)’a gelen topluluklarca güneye doğru taşındığını öne sürer²⁰⁸.

Karaz Kültürünün kökeni konusunda Türk bilim adamlarının tespitleri, Erzurum çevresini hedef göstermekte²⁰⁹ ve şu ana kadar sunduğumuz mevcut önerilere de belli bir yön vermektedir. Bu kültürün “Anavatanı” olarak, Amuk Ovası, Suriye-Filistin ve Kuzeybatı İran’ı kabul etmenin imkânsız olduğu belirtilmektedir²¹⁰. Kültürle ilgili ilk yerleşmelerin Doğu Anadolu ve Kura-Aras Nehirleri arasındaki topraklarda, yani Güney Kafkasya’da meydana geldiği konusunda bilim adamları arasında önemli bir ihtilaf bulunmamaktadır.

Sovyet tarihçilerinin, köken konusunda ısrarla üzerinde durdukları Kura-Aras havzasındaki en eski yerleşmelerin Neolitik Çağa tarihlenen buluntular vermemesi bu bölgenin Anavatan olamayacağını ortaya koymuştur. Geride tek alternatif olarak Doğu Anadolu bölgesi kalmaktadır. Biz, bu bölge içerisinde yer alan Elazığ-Malatya civarının, Batı ve Güney Anadolu’dan gelen etkilere açık olduğundan orijinal bir kültüre sahip olamayacağı görüşündeyiz.

Karaz Kültürünün en eski buluntu topluluklarına sahip, coğrafi yapısı icabı çağdaşı kültüre kapalı merkezi bir bölge halinde olan Erzurum ve çevresindeki ovalar, söz konusu kültürün anavatanını teşkil etmiş olmalıdır.

Karaz Kültürünün etnik kökeni hakkındaki araştırmalar, artık kesinlik kazanmış durumdadır. Mevcut arkeolojik ve tarihi verilerin hemen hiçbiri, bu kültürün Hurrilerle olan ilişkisini ihtimal dışı bırakmamaktadır²¹¹.

Bilindiği gibi Hurriler, M.Ö. III. binlerde Doğu Anadolu’nun büyük bir bölümüne hakim ve tek unsur olarak²¹² tarım ve hayvancılıkla hayatlarını

²⁰⁷ Mellink 1961, 197.; krş., Amiran 1952, 96 vd.; Amiran, Karaz Keramiğini, Doğu Anadolu’nun “Son Kalkolitik (M.Ö. 3000 civarı) ve Bakır Çağına” yerleştirmektedir.

²⁰⁸ Mellink 1971, 171.; krş., Hood 1951, 117.; Bittel 1945, 94 vd.

²⁰⁹ Koşay 1943, 167 vd.; Koşay 1959, 359 vd.; Koşay 1967, 15.; Koşay-Vary 1964, 25 vd.; Koşay 1974, 43-44.; Kökten 1945, 482.; Kökten 1947, 465 vd.; Esin 1969, 25.; Arsebük 1979, 82.

²¹⁰ Toplu bilgi için bk., Burney-Lang 1971, 53 vd.; Erzen 1979, 14-15.

²¹¹ Ayrıntılı bilgi için bk., Burney-Lang 1971, 45 vd., 49 vdd.; Erzen 1979, 15-16.

sürdürüyorlardı. İlk Tunç Çağı II sonlarına doğru, muhtemelen hayat tarzlarının gereği (konar-göçerlik) ve Doğu Anadolu'daki otlakların mevcut hayvan potansiyelini besleyememesi sonucu Fırat kıyısını takip ederek Amik Ovası üzerinden Kuzey Suriye ve Filistin'e kadar yayılmışlardır²¹³.

Büyük gruplar halinde gerçekleşen bu göçlerin belirli aralıklarla tekrarlandığı ve son göçlerin (M.Ö. 2000 sonrası), Anadolu-Mezopotamya arasındaki Asur ticaret faaliyetini kesintiye uğrattığı -kesin olmasa bile- kuvvetli bir olasılıktır²¹⁴.

Çalışma Alanımızı oluşturan Çıldır bölgesinde bu döneme ait Sengertepe Kalesi ile yakın çevresindeki Dündaretepe ve Kale gibi merkezlerin varlığı bilinmektedir.

²¹² İlk Hurri vatani, Mezopotamya kaynaklarında Hurri ülkesiyle ilgili kayıtlar ve Hurrilerin Subarlar yada Subartu ülkesiyle uzak-yakın ilişkileri hakkında bk., Goetze 1936, 38 vd., 117 vdd.; Gelb 1944, 5 vdd., 88 vdd.; Goetze 1946, 165-168.; Speiser 1948, 1-13.; Tosun 1956, 3 vd., 37 vdd.; Goetze 1957, 62.

²¹³ Hurri göçlerinin, Karaz Kültürünü Amuk, Kuzey Suriye ve Filistin'e kadar ulaştırdığı hakkında bk., Hanfmann 1951, 360.; Hood 1951, 117 vdd.; Amiran 1952, 96 vdd.; Mellaart 1958, 9 vd.; Amiran 1965, 166.; Burney-Lang 1971, 45; Göç yolu için krş., Mellaart 1971, 401.; Mellink 1961, 171.; Orthmann 1963, 83-84.; Hurrilerin ilk yurtları ve Karaz Kültürüyle ilişkileri için ayrıca bk., Koşay 1959, 354.; Koşay 1974, 57.

²¹⁴ Assur koloni çağı ve merkezi Anadolu'da kurulan Karum'lar hakkında toplu bilgi için bk., Baydur 1970, 37 vdd.

3.URARTU DEVLETİ

3.1.Kuruluş Dönemi

Feodal beyliklerin oluşturduğu bir federatif devlet olan Hurri-Mitanni, siyasi teşekkülünün merkezi otoritenin zayıflamasıyla tekrar bir takım beyliklere bölünmüştür. Orta Asur devletinin yükselişi ile bu durumdan faydalanan Asur krallığı, Hurri prensliklerini kendi hakimiyetlerine geçirmeye çalışırken bu küçük devletlerde varlıklarını korumak gayesiyle aralarında birleşerek bu büyük ve kudretli düşmana karşı ortak bir savunmada bulunmak zorunda kalmışlardır. Böylece Asur belgelerinin bildirdiği üzere M.Ö. 13.yüzyılda Van Gölü çevresinde Batı İran'a kadar olan bölgelerde bulunan Nairi ve Uruatri ülkeleri ile Asur arasında mücadeleler başlamıştır.

Urartu tarihi hakkında en eski bilgi Asur kaynaklarına dayanmaktadır. Asur kralı Salmanasar I (M.Ö. 1274-1245) krallığının ilk yıllarındaki olaylarla ilgili olarak 1274 yılında Urartu, eski Asurca şekli ile Uruatri'ye karşı bir sefer yaptığını 8 memleketi zapt ederek 51 şehri tahrip ettiğini kitabesinde belirtmektedir.

Urartu ve feodal beyliklerinin veya kabilelerinin siyasi birliğinin gerçekleşerek bir devlet haline gelmesi ancak M.Ö. 9.yüzyılın ortalarında olmuştur. Asur kralı Salmanasar II (M.Ö. 858-824) birkaç defa Fırat'tan Dicle kaynaklarına kadar uzanan Urartu ülkesini idare eden kral Aramu'ya karşı savaşmak zorunda kalmıştır. Bu dağlık ve güç şartlara sahip ülkeyi devamlı olarak hakimiyet altında tutmak Asurlular için imkansızdı. Kısa bir müddet sonra Lutipri oğlu Kral Sarduri I (M.Ö. 840-830) gerçek manada Urartu devletini kurduğu gibi başkent Tuşpa'nın yani bugünkü Van kalesinin de kurucusu olmuştur.²¹⁵

3.2.Gelişme Dönemi

Urartu Devletinin bilinen ilk kralı Aramu'dur. Ondan sonra (12 yıl) tahta kalan bir sülaleden gelen I.Sarduri (M:Ö.840-830) çıktı. I. Sarduri'nin oğlu İşpuini (M.Ö.830-820) Menua (M.Ö.810-785/780) I.Argiştı (M.Ö. 785/780-760)

²¹⁵ Erzen, 1984, 24-27.

ve II.Sarduri (MÖ.760-730) dönemlerinde Urartu devletinin gücü zirveye ulaştı. Ülkenin en geniş sınırları kuzeyde Ermenistan ve Güney Gürcistan'a, Kuzey Batıda Erzincan'a Güneydoğuda Urmiye gölünün güney kıyılarına, batıda Fırat nehri ve Toros silsilelerine, doğuda da Hazar Denizi yakınlarına değin uzanıyordu. Hatta Arğişti 780'lerde Malatya'ya karşı yaptığı bir seferde Tuatte oğullarının ülkesi yani Tobal'dan söz eder ki bu ifade Urartu etkisinin Fırat'ın batısına değin yayıldığıının kanıtıdır. Ele geçirilen ülkelerde askeri ve ekonomik amaçlı pek çok kent kurulmuştur. Menua merkezi bölgede Kevenli, Yukarı Anzaf, Körzüt ve Aludri'yi (Patnos), batıdan Şebeteria (Palu) doğudan Urmiye gölünün güneyinde inşasına babasıyla ortaklaşa giriştikleri Koltpah ve Meştâ ile kuzeyde İğdır ovası içinde kendi adını verdiği Menua-hinili'yi (Karakoyunlu) kurdu.

I.Argiştî Aras ırmağının kuzeyinde Erabuni (Arin Berd) ve kendi adını verdiği Arğiştî-hiniliye (Armavi Blur) II.Sarduri ise Van Bölgesinde kendi adıyla anılan Sarduri-hinili (Çavuştepe) ile batıda Fırat kıyısındaki Tumeişki (Habibuşağı) ve doğuda da İran Azerbaycan'ın da ve Tebriz'in kuzeyindeki Libliuniyi (Segindel) ülkelerine yeni birer merkez olarak kazandırmışlardı. Urartu'nun etki alanı Torosları aşır Suriye'ye doğru genişlemeye başlamıştı.²¹⁶

Tuşpa (Van Kalesi)de Arğiştî I. Mezar anıtının cephesinde anal mahiyetteki kaya kitabesindeki kralın ayrıca babasının genişleme siyasetini Ağrı Ovasının kolonize edilmesiyle geliştirerek Aras nehrinin kuzeyinde beşinci yılda Ereuni (Arin-Bert) ve 11.yılında Arğiştî-Hinili (Armavir) gibi büyük çaptaki şehirleri kurduğu anlaşılmaktadır. Bu suretle Urartu merkezi hükümeti bu ülkenin iktisadi bakımdan sömürülmesini planladığı gibi, ilerde Trans-Kafkasya'da yapacağı fetihler için sağlam askeri üsler temin etmiş oluyordu. Arğiştî, batıda Fırat'ı geçerek Malatya kralı Hilaruvanda'ya karşı bir sefer yapmıştır.

Kuzey Suriye'de Asurlularla Urartular arasında çatışmalar olmuştur. Urartular, Asurların savaş ve egemenlik metodlarını biliyorlardı. Özellikle Urartular, Asurların mecburi göç ettirme politikasını uygulamışlardır.

²¹⁶ Sevin, 1999, 162-163.

3.3. Gerileme ve Çöküş Dönemi

Rusa II.'nin ölümü üzerine Urartu tahtına oğlu Sarduri III (M.Ö. 645-635)de babasının politikasını takip ederek, Assurbanipal'e elçiler göndermiş (M.Ö. 640'dan hemen sonra) yardım ricasında bulunmuş ve hatta kendiliğinden gönüllü olarak Asur yüksek hakimiyetini tanımasını istemişlerdir.

Rusa II'nin ölümünden sonra, Urartu Krallığının Ön Asya tarihindeki önemi, büyük ölçüde kaybolmuştur. Assur Devleti de M.Ö. 650'lerden itibaren eski gücünü kaybetmiş ve gittikçe gücü artan Med tehlikesi karşısında zor bir durumda kalmıştır.

Medlerle, İskitler arasında bir ittifak yapılmış ve bu durum Ninova kentinin alınmasında büyük bir rol oynamıştır. Asur Kralı Assurabalid, Ninova'nın düşmesinden hemen sonra Harran'a çekilmiş ve M.Ö. 609'a kadar burada bulunmuş M.Ö. 605'de Karkemiş'in düşmesiyle Assur İmparatorluğu tamamen yıkılmıştır.

Bu durum Ön Asya'daki dengeyi ortadan kaldırıyor ve başta İskitler ve Babil'liler tarih sahnesine de yeni birer politik güç olarak rol oynamaya başladılar.

Babil keramikleri İskitlerin M.Ö. 609'da Urartu bölgesine dayandıklarını ve hemen sonra Yukarı Dicle havzasındaki Urartu ülkesini egemenlikleri altına aldıklarını yazmaktadır. Bunun en belirgin kanıtı Çavuştepe kazıları sırasında ele geçirilen bazı Arkeolojik belgelerde Urartu krallığı ve Çavuştepe kalesinin İskitler tarafından yıkıldığını doğrulamaktadır.

İskitler Urartuları yıktıktan sonra bu bölgeye yerleşmeyip, güneye Suriye ve Mısır'a doğru inmişlerdir. M.Ö. 6.yüzyılın başında Urartu ülkesi Medlerle Lidyahılar arasında mücadele konusu olmuş ve sonuçta Kızılırmak'a kadar olan Doğu Anadolu toprakları Medler'in egemenliği altında kalmıştır²¹⁷

²¹⁷ Erzen, 1984, 31-41

Urartu Kral Listesi:

Aramu (İ.Ö. 850-840)	2.Argiştı (İ.Ö. 714-685)
I.Sarduri (İ.Ö. 840-830)	2.Rusa (İ.Ö. 685-645)
İşpuini (İ.Ö. 830-810)	3.Sarduri (İ.Ö. 645-635)
Menua (İ.Ö. 810-786)	(4.Sarduri)Erimena(İ.Ö.635-625)
I.Argiştı (İ.Ö. 786-764)	3.Rusa (İ.Ö. 625-609)
2.Sarduri (İ.Ö. 764-735)	4.Rusa (İ.Ö. ? – 585) ²¹⁸
1. Rusa (İ.Ö. 735-714)	

3.4.Urartu Merkezleri

Bu bölümde çalışma alanımızı oluşturan bölgeyi büyük ölçüde etkileyen Urartu Devletinin başta başkent Van-Tuşpa olmak üzere etrafındaki bazı önemli Urartu merkezlerinden örnekler ele alınarak çalışmamızın beşinci bölümde bahsedilecek olan merkezlerde Urartu ilişkisi karşılaştırılmaya çalışılacaktır.

3.4.1.Van-Tuşpa Kalesi

M.Ö.9.yıldan itibaren Assur çivi yazılı kaynaklarında Turuşpa, Urartu kaynaklarında da Tuşpa olarak geçer. Tuşpa adının, Urartu Tanrıçası Tuşpuea ile bağlantılı olduğu ileri sürülür. Antik kaynaklarda Thospia, Tosp/Dosp adıyla anılır. Bu adların Tuşpa’dan türemiş oldukları kesindir. Van adı ise, Urartuların kendi öz varlıklarını tanımlamak için kullandıkları “Bianel/Biaini” terimi ile bağlantılıdır.

Tuşpa’nın başkent olarak kuruluşu güneydeki engeli düşman Assur’a ve çetin doğa şartlarına karşı verilen mücadelenin uzun öyküsüdür, Urartu’nun simgesel övücüdür. “Krallık” yönetimini tesis eden ve kurucu krallardan olan I.Sarduri tarafından, M.Ö.9.y.yılda kurulmuştur. Ayrıca Van Kalesi Höyüğündeki arkeolojik veriler, bin yıllara, Eski Tunç Çağı’na kadar uzanmaktadır. Urartu krallığının gizemli başkenti eski Tuşpa, Van ilinin takriben 5 km batısındadır.²¹⁹

²¹⁸ Belli, 1982, I, 207

²¹⁹ Belli, 2000, 191-200

Tuşpa Sitesdel'i Van Ovasının ortasında yükselen ve gerçekten de bir doğa harikası olan Yalçın Van Kayalığının üzerindedir. Evliya Çelebi bu kayalığı diz çökmüş deveye benzetiyor. Eosen kalker kayalık, doğu-batı doğrultusunda takriben 1,5 km uzunluğundadır, kuzey-güney kısmındaki genişliği ise 70.000-80.000 m.'dir. Yüksekliği de 100 m.'ye ulaşır. Özellikle güneydeki sarp uçurum, bu yönden gelenek tehlikeleri imkânsız bulur. Kuzey yamaçta ise doğal teraslardan da yararlanılarak oluşturulan çok güçlü tahkimat sistemleri, efeklerden itibaren, Yukarı Stadel'i ve İç Kale'yi kademeli olarak, çok akılcı bir düzenle çevrelemektedir. Yukarı Stadel ayrıca doğu ve batıdan ana kayaya oyulan çok sarp iki hendekle, başka bir deyişle iki yapay uçurumunla sınırlandırılmıştır. Ovada kayalığın dibinden, çok güzel tatlı su kaynakları kaynamaktadır. Başkent olabilme koşulları açısından topoğrafik özellikler ve bu avantajlar, Urartuların yer seçimi açısından yadsınamaz becerilerini sergilemektedir. Van Gölü havzasındaki merkezi Urartu bölgesinin en stratejik noktasındadır, her yönde gelen ve Van Ovasına ulaşan tarihi doğal yolların odağındadır. Erek Dağı (3250 m) gibi yalçın dağ ve sıradağ uzantıları ile çevreleyen bu kıyı ovasının yayılımı 140 km kadardır. Bu bereketli topraklar ayrıca Urartu su mühendisliğinin harika örneklerinde olan sulama kanalları, yeraltı sulama tünelleri ve barajlarla sulanarak daha da zenginleştirilmiştir. 56 km.lik Menua Kanalı, Keşişgöl barajı gibi. Bu nedenle Tuşpa'nın Aşağı şehir çevresinde ve ova boyunca uzanan, kraliyet ailesinin ve soyluların ünlü bağ ve meyve bahçeleri dillere destandır.

M.Ö.7.y.yılda kral II.Rusa döneminde yönetim merkezi, Toprakkale'ye nakledilir. Ancak başkent Tuşpa hiçbir zaman önemini kaybetmemiş, krallık yıkılana kadar da bütün Urartu kralları "Tuşpa'nın Efendisi" unvanını taşımışlardır. Çünkü ata mezarları, ata kültü, kutsal oğlanlar, tapınaklar ve saraylar tüm görkemi ile ayakta. Ancak M.Ö. 6.y.yılın başlarında İskit ve Med akınları sonucunda Urartu Krallığının ve de başkent olarak Tuşpa'nın sonunu getirmiştir.²²⁰ (Harita-2)

Van Kalesi ve Van bölgesinde ilk araştırmalar 1827'de başlamıştır. Ancak 1956'dan İngiliz bilim adam C.Burney Van Kalesi ve Höyüğünde araştırmaları

²²⁰ Belli, 2000,191-200

yapar. Türk bilim adamlarınca yürütülen ilk araştırma ve kazılar ise, Afif Erzen'in başkanlığında Emin Bilgiç, Yusuf Baysal ve Baki Ögün'den oluşan bilim kurulunca yürütülür. 1959-61 arasında Toprakkale kazıları, 1972-1975'de Afif Erzen başkanlığında yine Van Kalesinde kazıları, 1983-1987 arasında M. Taner TARHAN Van Kalesi ve Eski Van Şehri kazıları yapılmıştır.²²¹

3.4.2. Tuşpa Nekropolü-Altıntepe

Urartu uygarlığını her yönüyle ortaya çıkarmayı amaç edenmiş bulunan pek çok sayıda kazı ve araştırmadan biri de Altıntepe kazılarıdır. 1997 yılında İst. Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Van Bölgesi Tarih ve Arkeoloji Araştırmaları Merkezi ile Van Müze Müdürlüğünün ortaklaşa planlamış oldukları Altıntepe Kazıları Prof. Dr. Veli Sevin ve Aynur Özfirat tarafından gerçekleştirilmiştir.²²²

Urartu Devleti'nin başkenti, bugün Van Kalesi adını taşıyan Tuşpa idi. M.Ö. I. bin yılın ilk yarısı içinde burası dünyanın en görkemli, en kalabalık başkentlerinden biriydi. Tuşpa Urartulara 200 yıl başkentlik yaptı. M.Ö. 830-630 yılları arasındaki bu süreçte I. Sarduri, Menua, I. Argişti, II. Sarduri ve II. Rusa gibi güçlü krallarla yönetildi. Krallar, komutanlar ve devletin ileri gelenleri bugünkü Van Kalesi üzerindeki görkemli yapılarda oturuyor ve çalışıyorlardı. Yani saraylar, tapınaklar, resmi devlet depoları bu kesimdeydi. Halk ise kalenin eteklerindeki geniş bir alana yayılmış olan düzlükte daha mütevazı bir biçimde yaşıyorlardı. Nüfus oldukça fazlaydı.

Fakat bu görkemli başkentlin büyük bir mezarlığı olması gerekiyordu. Krallar ve yakınları Van Kalesi üzerindeki görkemli mezar odalarına gömülmüşlerdi. Ancak yoğun nüfusun gömü alanı neresiydi? Bu sorun yanıtı yakın zamana kadar bulunamamıştı. Altıntepe çalışmalarıyla bu sorum çözülmüş ve Urartu dönemi nekropolü stadelin 2 km. kadar kuzeyde saptanmıştır. Modern Van kentinin kuzeybatısındaki bu alan göl kıyısındaki İskele mahallesinin

²²¹ Belli, 2000, 191 vd.

²²² Belli, 2000, 217-222

doğusundadır. Tahrip edilen mezarlıktan bol Urartu altını çıkmasıyla buraya Altıntepe denmiştir.²²³

Büyük bir yaşayışa sahne olan bu nekropol ilk kez 1965 yılında Van-Ağrı yolu yapımı sırasında belirlenmiş ve aynı yıl burada küçük bir sondaj kazısı yapılmıştır. Ve iki mezar ortaya çıkarılmıştır.

Altıntepe Nekropolünde şimdiye kadar 37 adet mezar incelenmiş ve 1.kaya mezarı 2. urne mezar ve 3. basit toprak mezar olmak üzere 3 tür gömünün varlığı ortaya konmuştur.

Nekropolün gitgide alçalan güney etekleri üzerinde, kayanın yükselerek yüzeye yaklaştığı kesimde yoğunlaşmıştır. Şimdilik sayıları 33'ü bulunmaktadır. Tümü yumuşak kalkere kazınmış olan kaya mezarları çoğu kez ortak özelliklere sahiptir. Buna karşılık yön boyutları ve işçilik açısından birbirlerinden oldukça farklıdır. Olasılıkla ailelerin ekonomik durumlarıyla ilgili olarak irili ufaklı özenli yada özensiz olarak yapılabilmektedirler. Toprak altındaki tüm mezarlara ortalama 0,90-0,90 m. kadar boyutlarında kuyu biçimli bir dromosla girilebilmektedir.

Mezarlar biri dışında, daima tek odalı ve farklı yüksekliktedir. 2.00 m. ile 0.86 m. arasında değişir. Düzgün dikdörtgenimsi plan veren yalnızca bir mezar bulunmuştur. Bunun dışındaki tüm odalar, resmi görünümlü Urartu mezarlarından oldukça farklı biçimde, son derece kaba işçiliklidir. Elips, yuvarlak, L biçimli, kabaca biçimsiz oyuk şeklinde olanlar vardır.

Tüm soyulmuş olduğundan kayaya oyulan oda mezarlarında uygulanan gömme türleri konusunda çok sağlıklı bilgiye sahip değiliz. Ancak yakın bir geçmişte yağmalanan mezarlarda definecilerden arta kalan buluntular arasında çok sayıda Urne parçaları ile yanmamış, insan kemiklerine beraberce rastlanmaktadır. Böylelikle daha önce Erzincan Altıntepe, Adilcevaz, Dilkaya ve Karagündüz Erken Demir Çağ nekropolü gibi mezarlıklardan da bilindiği üzere çok sayıda gömünün yapıldığı odalardan genellikle inhumasyon ve kramasyonun yan yana var olduğunu söyleyebilecek durumdayız. Özgün duruma bize değin

²²³ Belli, 2000, 218

kısmen korunabilmiş kimi iskeletlerden, yanmamış cesetlerin odaya büzülerek yani hoker durumunda bırakıldığı saptanmıştır.

Urartu halkının bir kısmı ölülerini yakıp, kül ve kemikleri ise bir vazyo (urne) içine koyarak gömmekteydi. Bu, geniş bir coğrafi alana yayılmış yaygın bir adetti. Böylelikle aynı mezarda hem yakılanlar ve hem de gömülenler yan yana bulunmaktaydı. İki farklı gömüde geleneğinin aynı mezarlıkta var oluşunun gerçek nedenleri henüz anlaşılmamaktadır. Bu belki de Urartu devletini oluşturan iki ayrı etnik grubun varlığıyla yada sınıfsal farklılıklarla açıklanabilir.

Şimdiye kadar in-situ durumda yalnızca 3 mezara rastlanmışsa da Altıntepe'deki ikinci büyük grubu urne türü mezarların meydana getirdiği anlaşılmıştır. Burada yakılmış cesetten arta kalanlar ölü kabı, içine konarak ağzı bir çanakla kapatılmış ve sonra kap yada doğal bir kaya oyuğu içine yada üç yanı taş levhalarda çevrili, niş görünümlü yapay bir hazneye yerleştirilerek üzerleri toprakla örtülmüştür.

Urneler, Urartu için tipik parlak cilalı kırmızıdır. Dar ve alçak boyunlu, şişkin karınlı ve halka tiplidirler. Bunun altında tek, yada ikili delik bırakılmıştır ki sebebi, ruhu rahatça çıkıp dolaşıp geleceğine inanılması.

Diğer bir gömü türü de basit toprak mezarlardır.

Buradan cesetler doğrudan doğruya toprağa açılmış basit çukurlar içine gömülmüşlerdir. Şimdiye dek bu türde 2 mezar incelenmiştir. Bu türdeki gömülerin mezarlıkta özel bir yerleri olup olmadıkları Sorousan'a da şimdilik yanıt verilemez. Toprağa açılan çukur içine biri tam, ötekisi ise yarım hoker durumunda yerleştirilen cesetlerin başları kuzeydoğuya bakar. Yüzeyden 1 m. kadar derinde saptanan bu mezarlıklardan ilkinde insitü durumdaki iskeletin altında ayrıca iki eski iskeletin karışık durumdaki kemiklerine rastlanmıştır. Bu durum aynı çukura farklı zamanlarda çok sayıda gömü yapıldığını gösterir. Her ne kadar yağmalanmış olmakla birlikte her oda-mezarda soygunculardan arta kalan malzemelerin sayısı az değildir.

Bunların büyük bir bölümünü de çanak çömlekler oluşturur. Parlak kırmızı cilalı yuvarlak yada yonca ağızlı testiler sevilen türlerdendir. Bunların bazılarında özellikle kulpların üzerine gelecek şekilde kazınarak yapılmış hiyeroglif

işaretlerine yer verilmiştir. Madeni buluntular arasında demir, ahşap ve tunçtan yapılmış kınları içinde duran demir kılıçlar ve bıçaklar ile ejder başlı tunç bilezikler süs içneleri ve bir at gemi bulunmuştur.

Bütün bunların ışığında şu sonuca varabiliriz: Şimdilik Urartu toplumunda, krallar ve soylular dışında, kimlerin kayaya oyulan oda-mezarları tercih ettiği konusunda fazla bir bilgiye sahip değiliz.

Henüz Altıntepe mezarlığındaki ilk gömülerin M.Ö.I. bin yılın başlarına değin uzandığını söyleyebilecek durumda değiliz. Şimdiye kadar incelenen mezarlar daha çok M.Ö.VIII. ve VII. y.yıllara aittir.

3.4.3.Toprakkale (Rusahinili)

Urartu Krallığının ikinci başkenti Toprakkale, Van Ovasının kuzey doğusundaki Zızmım Dağı kayalıklarının güney uzantısı üzerinde bulunmaktadır. Deniz seviyesinden 1850 m yüksekliğindeki Toprakkale ile Van Kalesi arasında 7 km'lik bir uzaklık bulunmaktadır. Toprakkale Urartu Kralı II.Rusa (M.Ö. 685-645) tarafından kurulmuştur. Bunun için kaleye Rusa'nın, kurduğu kent anlamına gelen Rusahinili adı verilmiştir.²²⁴

Toprakkale, Asur Kralı III.Tiglatpileser'in M.Ö.735 yılında Urartu başkenti Tuşpa'ya kadar yaptığı bir askeri seferden sonra savunma yüzünde, çok daha elverişli özelliklere sahip olduğu için Zızmım Dağı kayalıkları üzerinde yapılmıştır. Deniz seviyesinden ortalama 2000 m yükseklikte bulunan ve geniş bir aleme yayılan Zızmım dağı kayalıkları, Van Ovasının kuzeydoğusunda yer almaktadır.

Rusa Barajının yanına dikilen ve 1899 yılında Berlin Permon Müzesine kaçırılan çivi yazılı andezit stel üzerinde, Kral II.Rusa barajı ve yeni kurduğu Rusahinili kentini nasıl yaptırdığını ve ekilmemiş toprakları işlettirecek neler ektirdiğini şu şekilde anlatmaktadır.

“Birçok iyi şehir yaptım. Derelerin ve kanalların suyunu bir gölde biriktirdim. Buna Rusa gölünün adını verdim. Oradan Rusahinili kentine bir kanal

²²⁴ Belli, 2000, 223-227

açtırdım. Bana ait olan ve bu kanalla tekrar işlenebilir duruma gelen ülke Bianili ve yabancı insanlar tarafından parça parça işlendi ve buraya verimli kıldım.

Rusa der ki: Rusahinili ile uğraştığımda, bu kente gölden belirli bir miktar su verdiğimde, Tuşpa'da oturan nüfus, Rusahinili önündeki tüm araziye işledi. Suyu sahip olduktan sonra toprak tekrar ekilebilir duruma geldi. Bu toprağı işleyen herkese bronzdan yapılmış aletler verdik.

Rusa derki, ülkemde tarlalar, meyve bahçeleri ve üzüm bağları kurdum. Bir çok iyi işler yaptım. Rusahinili'deki bütün çalışma aletlerini kullandırımdı. Çünkü suyu sayısız sulama kanallarından akıyordu. Bu sayısız sulama kanalları ile Alaini ırmağından suyu Rusanili'ye ulaştı. Alaini ırmağından gerek duyulan sular, Tuşpa'nın nüfusu için kullanılsın. Su kanallarına gelince, onların adı "sulayıcıdır."

Bilindiğı gibi kalkerden oluşan Zımzım Dağı kayalıklarının güneybatı eteğinde ve Toprakkale'ninde 500 m kadar batısında, Urartu Krallığının en büyük merkezi anıtsal Meher Mapı kaya nişi bulunmaktadır.

Ayrıca gittikçe büyüyen ve gereksinimi karşılayamayan Tuşpa'da saray yükünü hafifletmek için, Toprakkale'de yeni bir sarayın yaptırılmasının zorunluluğı da ortaya çıkmıştır.

Doğı Anadolu Bölgesindeki en eski arkeolojik kazı çalışmaları da yine Toprakkale'de başlatılmıştır. 1879 yılında Londra British Museum adına C.E. Clayton ile Dr.Raynolds ilk kazıyı yapar. 1880'de H.Rassam 1898-1899'da Alman C.F.Kehmann-Haupt ile W.Belck 1911-1912'de J.A.Orbeli 1916'dan N.Y. Marr, son olarak 1938'de Amerikalı arkeolog K.Lake Toprakkale'de kazı yapmıştır.

Ne yazık ki 1879 yılında yabancı arkeologların başlattıkları kazılarda, belirli bir sorunun çözümüne yönelik kazılardan olmaktan uzaktır. Yapılan kazıların en büyük amacı paha biçilmez arkeolojik eserlerin ele geçirilmesine yönelik olmuştur. Böylece ele geçirilen altın ve gümüş takılar ile fildişi ve bronzdan yapılmış çeşitli değerli eşya ve silahları yasal olmayan yollarla yurt dışına kaçırılmıştır. En önemlilerinden birisi de, Şamdan gövdesi üzerinde Kral II.Rusa'nın Tanrı Haldinin tapınağına adak olarak sunduğına dair çivi yazısı bulunmaktadır.

Toprakkale’de 1959-61 yılları arasında Prof. Dr. Afif Erzen başkanlığında bir ekip tarafından yeniden kazılmıştır. Kazılar neticesi Tanrı Haldi’ye ait tapınağın temelleri içinde yiyecek ve içeceklerin saklandığı küçük küplerin bulunduğu depo binaları ile güney etekte kayalıklar içine oyularak açılan büyük bir su sarnıcı ortaya çıkarılmıştır.

Toprakkale’de son kazı 1976’da Prof. Dr. Afif Erzen başkanlığında Oktay Belli, Taner Tarhan, Veli Sevin, Mehmet Özsayid ve Altan Çilingiroğlu tarafından yapılmıştır.

Toprakkale diğer Urartu Kaleleri gibi M.Ö.7. y.yılın sonunda doğudan bir çekirge sürüsü gibi gelen İskitler tarafından şiddetli bir şekilde tahrip edilmiştir. İskit savaşçılarının atmış oldukları savaş okları kaledeki yapılarda büyük bir yangının çıkmasına neden olmuş, ahşap direkler ve çatı yanarak çökmüştür. Tapınak, saray, depo ve görevlilerin hizmette bulunduğu bir çok yapıda kullanılan yüzlerce eşya, alet ve silahlarda çöken binaların altında kalmıştır. Bu yüzden yapılan kazılarda çok sayıda takı, alet ve silah bulunmuştur. Yalnızca bulunan demirden yapılan silah sayısı 1000’in üzerindedir. Bu şiddetli yıkımdan sonra Toprakkale büyük bir tepeye dönüşmüş ve bundan sonra bir daha insanlar buraya yerleşmemişlerdir. Görünümünden dolayı da buraya Toprakkale adı verilmiştir.

3.4.5.Aşağı ve Yukarı Anzaf Kaleleri

Urartu başkenti Tuşpa’nın (Van Kalesi) 11 km. kuzeydoğusunda bugünkü Van-İran karayolunun hemen kenarında bulunan Aşağı Anzaf kalesi, Urartu Kralı İşpuni (M.Ö.830-810) tarafından kurulmuştur. Deniz seviyesinden 1900 m. yüksekliğindeki fazla engebeli olmayan kayalık bir tepe üzerinde kurulan kale 62x98 m büyüklüğünde dikdörtgen bir plan göstermektedir. Tamamen askeri amaçla kurulan bu küçük kale, kuzeyden Transkafkasya, doğuda da Kuzeybatı İran, içlerinden gelen ve güneyde başkent Tuşpa’ya ulaşan tarihi yolların son düğüm noktasında yer almaktadır. İri kalker taşlardan Kiklopik olarak yapılan kale duvarları, 3.80 m. genişliğinde ve 3.5x4 m yüksekliğindedir. Kurtinsiz ve

bastiyonsuz yapılan anıtsal kale duvarları, Urartu kale mimarisinin en erken örneklerinden birini yansıtmaktadır.²²⁵

Van Bölgesinde son bir yüzyıldan beri Urartu Krallığının yükseliş ve geç dönemlerine ait kalelerde kazı çalışmaları yapılmasına karşın, kuruluş dönemine ait kalelerde herhangi bir kazı yapılmamıştır. Bu önemli eksikliği gidermek ve çözümlenemeyen bir çok soruna ışık tutmak amacıyla, Urartu Krallığının kuruluş dönemine ait Aşağı ve Yukarı Anzaf Kalelerinde kazı çalışmaları başlamıştır. Gerçekten de 1991 yılından beri Oktay Belli ve Alparslan Ceylan tarafından yürütülen kazı çalışmaları, Urartu tarihine, mimarisine, dinine ve sanatına çok büyük katkılar sağlamıştır.

Kazıda ortaya çıkarılan çivi yazılı inşa yazıtları, Aşağı Anzaf Kalesinin Kral İşpuini tarafından kurulduğunu kanıtlamaktadır. Şimdilik toplam 5 adet inşa yazıtında, aynı içeriğe sahip metin tekrar edildiği görülmektedir. Yazıda şunlar yazılmaktadır:

“Tanrı Haldi’nin gücü sayesinde Sarduri oğlu İşpuini bu kaleyi mükemmel bir şekilde inşa ettirdi. Güçlü kral, büyük kral, Bia Ülkelerinin Kralı.”

Aşağı Anzaf Kalesinin kendi döneminde kurulan Van Ovasının kuzeyindeki Kalecik ve aynı ovanın güneyinde bulunan Zivistan Kalelerinden ayıran en önemli özelliği, savunmayı kolaylaştıran ve üstündeki yüksek yapıların ağırlığının dayanmayı sağlayan kurtin ve bastiyonlara kale duvarlarında rastlanılmamasıdır. Kral İşpuini döneminde kurulan kalelerin en eski örneğini oluşturan Aşağı Anzaf Kalesinin kurtinsiz ve bastiyonsuz duvarlarının benzerine rastlanılmamaktadır.²²⁶

Aşağı Anzaf Kalesinin askeri amaçla kurulmuş olduğunu göz önüne alırsak, üstü açık olan ve çevresi yüksek kale duvarlarıyla çevrili olan bu alanın askeri garnizonunun kullanıldığı bir iç avlu olduğu ortaya çıkmaktadır. Kuzeyde terasa açılan büyük Urartu yapılarının hemen hepsi, ne yazık ki Ortaçağ yerleşmeleri tarafından aşırı bir şekilde tahrip edilmiştir. Ortaçağ yerleşmecilerinin yapmış olduğu aşırı tahribat, ortaya çıkardığımız Urartu yapılarının nasıl bir plana sahip

²²⁵ Belli-Ceylan, 1999, 1 vd.

²²⁶ Belli, 2000,201-209

olduğunu ve hangi amaçla kullanılmış olduklarını öğrenmekte büyük engel oluşturmaktadır.

Kalenin kapısı güney sur duvarları üzerinde yer almaktadır. Savunma yönünden en elverişli yere yapılan kapı, doğudan esen şiddetli rüzgarlardan da etkilenmemektedir. Ne yazık ki 1990 yılında kalenin duvarları Van-Özalp İran modern yolunun yapımı sırasında acımasızca tahrip edilmiştir.

5 m genişliğindeki kale kapısının çift kanatlı olduğu sanılmaktadır. Bu kapının en yakın benzerini ise, Çavuştepe Yukarı Kalede Tanrı Haldi tapınak alanına geçit veren Doğu Kapısı oluşturmaktadır. Bu kalede diğer Urartu kaleleri gibi yoğun İskit saldırılarınca yıkılmıştır.

Yukarı Kale: Aşağı Anzaf Kalesinin 900 m güneyinde yer alan Yukarı Anzaf kalesi Urartu Kralı İşpuini'nin oğlu Menua (M.Ö.810-786) tarafından kurulmuştur. Tıpkı Aşağı Anzaf Kalesi gibi, Yukarı Anzaf Kalesinin de Urartu Krallığı dönemindeki adını şimdilik bilemiyoruz. Kurulduğu tarihten yıkılışına kadar geçen 200 yıllık bir süre boyunca kalenin içinde yapılan çeşitli döneme ait yapılar, Urartu mimarisinin geçirdiği gelişim evrelerini tüm canlılığı ile yansıtmaktadır ve Aşağı kaleden 10 kat daha büyük olan Y.Anzaf Kalesi yaklaşık olarak 60.000 m²'lik bir alan üzerinde yer almakta. Deniz seviyesinden 1995 m yüksekliğinde olan kale, Türkiye'nin ikinci yüksek rakımlı kazı alanını oluşturmaktadır.

Yine bu kapı alanı Aşağı kale gibi, Prof. Dr. Oktay Belli ve Doç. Dr. Alparslan Ceylan tarafından kazısı yürütülmektedir.

Yukarı Anzaf Kalesini çevreleyen sur duvarları, Aşağı Anzaf Kalenin duvarlarında görmediğimiz bir şekilde, kurtin-bastiyon tekniğinde yapılmıştır. Anıtsal bir görüşüne sahip olan sur duvarları, erken dönem Urartu kale duvarlarının en güzel örneklerinden birini yansıtmaktadır.

Yukarı Anzaf Kalesi aynı zamanda Urartu Krallığının en önemli kültür merkezlerinden birini oluşturmaktadır. Krallığın Ulusal Tanrısı Haldir adına yaptırılan en eski kare planlı tapınak, Yukarı Anzaf Kalesinde bulunmaktadır. Ayrıca kalenin doğusu ve kuzeybatısındaki kayalıkların düzeltilen kısımlarına, çeşitli biçimlere sahip anıtsal kaya işaretleri yapılmıştır. Kayalıklara büyük bir

özenle oyularak yapılan 22 işaret kalenin kutsallığını simgelemektedir. Kral Menua dönemindeki yaptırılan kalelerin hiç birinde, bu denli zengin ve anıtsal kaya işareti görülmemektedir. Urartu başkenti Tuşpa ve Meher Kapısının yakınında bu kadar çok anıtsal kaya işaretinin bulunmadığını göz önüne alırsak Y.Anzaf Kalesinin önemli bir dinsel merkez olduğu kolayca anlaşılır. Ayrıca Tapınağın batısında Tanrı Haldi'ye adanan eşya ve silahların konulduğu küçük odada bulunan adak kalkanı üzerine betimlenen ve bugüne değin benzerine rastlanılmayan Urartu Tanrıları da, kalenin kült merkezi olduğu konusunda bilgi vermektedir.

Aşağı Kentin üç tarafı 2 m kalınlığında bir sur duvarı ile çevrelemekte ve kuzeyde yükselen Anzaf Kalesinin güney duvarlarıyla birleşmektedir. Kalenin batı sur duvarlarına bitişik olarak yan yana birçok depo odası yapılmıştır. İki katlı olduğu anlaşılan odaların ilk katları gibi bodrumların batı duvarları da, doğuda yükselen birden çok katlı yapıların batı yönüne doğru şiddetli bir şekilde yıkılıp akmasıyla, kalenin batı sur duvarlarıyla birlikte temellerine varıncaya değin yıkılmıştır.

Anıtsal bir görünüme sahip olan Kuzey ve Güney kapıları ile bunları koruyan Büyük kule, kalenin güneybatı sur duvarları üzerinde yer almaktadır. Anıtsal bir kule ile güçlendirilen her iki kapıya da, savunma yönünden çok büyük önem verildiği görülmektedir. Dış görünüm ve tasarım yönünden bu tür hisar kapılarının benzerlerine şimdiye kadar Urartu Krallığının yayılım alanında rastlanılmamıştır.

Yukarı Anzaf Kalesinin Depo ve Mutfak yapıları olarak adlandırılan odalar, Haldi Tapınağının kuzeybatısında yer almaktadır. Yan yana iki ayrı odadan oluşan bu odaların güneyinde olan, doğuda yükselen birden çok katlı yapıların batı yönüne doğru yıkılıp akmasıyla büyük ölçüde tahrip olmuştur. Buralarda yapılan kazılarda çok miktarda, küçük yumrular halinde beyaz, mavi, kırmızı ve sarı toz boya parçaları bulunmuştur. Bilindiği gibi Urartu Kalelerindeki tapınak, saray, harem ve kabul salonlarıyla birçok odanın duvarları renkli boyalarla çeşitli resim, bitki ve geometrik motiflerle bezenmiştir.

Yukarı Anzaf Kalesinde ortaya çıkarılan bir diğer yapılarda, Pitoslu yapılardır. Mutfak yapılarının 16 km. güneydoğusunda yer almaktadır. Pitoslu yapıların bulunduğu alan, Haldi Tapınağının kuzeybatısında uzanan geniş teras alanının hemen hemen uç kısmına yakın bir yerdedir. Şimdiye kadar birinde 13 birinde 12 pitos bulunan iki oda ortaya çıkarılmıştır ve her pitos ortalama 1000 litreden fazla şarap almaktadır. Bunu üzerlerindeki ölçeklerden anlamak mümkün olmuştur.

Urartu Krallığının Ulusal Tanrısı Haldi'ye adanan tapınak, Kalenin 1995 m kodu ile en yüksek rakım oluşturan güney kesiminde yer almaktadır. Tapınağın kuzeydoğu köşe duvarında bulunan inşa yazıtı, taşın her iki yüzüne yazılmıştır. 6 satırdan oluşan asıl metin yok edilmeye karşı bir önlem olmak üzere taşın doğu yüzüne 2 kez, kuzey yüzüne de 1 kez tekrar edilmiştir. Metinde şunlar yazılıdır:

“Tanrı Haldi'nin gücü sayesinde İşpuini oğlu Menua, Tanrı Haldi'ye, efendiye, bu tapınağı ve bu kaleyi mükemmel bir şekilde inşa ettirdi.”

Bu yazıtın yine Kral Menua tarafından yaptırılan Patnos-Anzavurtepe ve Körzüt Kalelerindeki tapınak yazıtlarından ayrımlı olan en önemli özelliği, Menuanın yapmış olduğu askeri eylemlerden hiç söz edilmemiş olmasıdır. Bu yüzden tapınağın Menua'nın henüz herhangi bir askeri eylem yapmadığı krallığının ilk yıllarına ait olduğu anlaşılmaktadır. Böylece Yukarı Anzaf Kalesi tapınağı, şimdilik en eski Urartu Tapınağını oluşturmaktadır.

Haldi Tapınağı tıpkı Çavuştepe (Sardurihinili) Yukarı Kale, Altıntepe ve Arin-berd'deki (Erebuni) tapınakları gibi yalnızca bir avludan ibaret olmayıp, batısında yer alan avlu ve avluya açılan odalarla bir yapı bütünlüğü oluşturmaktadır. Y.Anzaf Kalesi, tıpkı Aşağı kalede olduğu gibi yoğun ve dehşetli İskit saldırısı sonucunda büyük yıkıma uğramıştır.²²⁷

3.4.6.Çavuştepe / Sardurihinili

Urartu mimarisi büyük oranda krallığın ana yerleşim alanları ve egemenlik altına alındığı topraklarda inşa edilmiş çeşitli büyüklükteki ve plandaki kalelerden ibarettir. Urartu egemenlik sahası içinde inşa edilen kaleler temelde askeri bir üs,

²²⁷ Belli, 2000

halkın gerektiğinde sığınacağı bir yer. Urartulu asker ve yöneticilerin yaşadığı mekânlar topluluğu olmasına karşın bazı farklı işlev ve bu işleve bağlı olarak gelişen bir plana sahiptirler.

İşlevleri dikkate alınarak bir sınıflandırma yapılması durumundan Urartu kaleleri bir kaç grupta toplanabilir. Töresel idari merkez olarak kullanılan kaleler, genellikle verimli bir tarımsal ovanın bir kenarında ve dağların bu ovaya uzanan burunları üzerinde inşa edilmişlerdir. Bu kaleler yer aldıkları bölgenin yönetilmesine hizmet ettikleri gibi bölgede var olan çeşitli zenginliklerin toplanması ve başkente gönderilmesi için de kullanılmışlardır. Bu tür yerleşme yerlerinin etrafı çok güçlü sur duvarları ile çevrilmiş olduğu gibi içlerinde yönetim binaları, dini yapılar ve yöneticilerin oturdukları saraylarda vardır.

Töresel idare merkez olarak kullanılan birçok kalenin eteklerinde veya yakın çevresinde kale içerisinde oturamayan halkın yaşadıkları “dış kentler”de vardır. Bu tür kalelere en güzel örnekler Kral Menua (M.Ö.810-786) dönemine tarihlenen Yukarı Anzaf kalesi, II.Sarduri’nin (M.Ö.764-735) inşa ettirdiği Çavuştepe klesi, Batı İran’da II.Rusanın (M.Ö. 7.y.yıl ortası) eseri olan Basten Kalesi ve yine aynı kral tarafından yaptırılan Gökçeöl yakınındaki Karmir-Blur ve Van Gölünün doğu kıyısındaki Ayanis kaleleridir.

Yine Urartu askeri mimarisinin geleneklerine bağlı olarak bir dağ burnu üzerine kurulmuş olan ve etrafı güçlü sur duvarları ile çevrili olan kaleler Urartu krallığının kuruluş yıllarından özellikle kuzeye ve batıya yapılan seferler sırasında önemli görevler üstlenmişlerdir.

Yaşadıkları ülkenin kayalık yapısı ve sert iklim koşullarına ayak uydurmayı başaran Urartuların en büyük çalışmaları bayındırlık alanında oluşturur. Çünkü büyük kaleler ve kentlerle buralardan yaşayacak tarımcı bir tohum yapısı olmaksızın bölgede egemenlik kurmak oldukça zordur. Onlardan günümüze kalmış çok sayıda kale-kent, su bendi ve kanalı, karayolu ve kaya anıtları ve bu bayındırlaşma çalışmalarının en canlı tanıklarındır.

Kaleler çeşitli amaçlara yönelikti. Bunlardan en önemlileri idari merkez durumda olanlardı. Bu türe giren kalelerde daima bir yönetici sarayı ile bir yada birkaç tapınak bulunuyordu. Kimi kaleler ise yalnızca askeri amaçlı idi. Nispeten

küçük boyutlu olan bu türdeki tesisler bir surla çevrili olmakla birlikte içinde önemli yapılaşmaya gidilmiş değildi. Bunlar zor durumlarda sığınma amacıyla kurulmuş olmalıydı. Ayrıca daha çok çiftçilikle uğraşan köylülerin oturduğu savunmasız yerleşme yerleri de bulunmaktaydı. Bunlar ekilebilir arazi yüzeyinden hafifçe yükselen höyükler üzerindedirler ve sursuzdurlar.

Önceleri birçok beyliğin egemen olduğu Doğu Anadolu 9.yy.'ın ortalarından itibaren Urartu Krallığının ortaya çıkışı ile merkezîyetçi bir sistemle yönetilmeye başlandı. Ülke eyaletlere bölünmüştü ve başkentten atanan valilerce yönetiliyordu. Her eyalet birbirinden doğal engebelerle ayrılmış tarıma ayrılan iskân alanlarını kapsıyordu, yani eyaletlerin sınırları doğa tarafından belirlenmişti. Assur mektuplarında Kimmerler istilasına karşı koymaya çalışan 11 Urartu Valisinden söz edilir.

Urartu devletinin en uzak sınır noktalarına değin dağılmış idari merkez niteliğindeki kalelerden en görkemlisi kuşkusuz başkentleri Tuşpa'dır. Havzasının en küçük ve en bereketli düzlüğü olan Van Ovasındaki kent doğu batı doğrultusunda 1200 m. kadar uzanan yaklaşık 100 m. genişliğinde 80 m kadar bir kayalık ile çevresinde kurulmuştur. Bu elverişli alan III.bin yıldan beri yerleşme görmektedir. Assurluların Tuşpa dedikleri başkent in sitadelindeki saraylar tapınaklar ve kral mezarları gibi görkemli anıtlar yer almaktaydı.²²⁸

Urartu Mimarlığının özünü Doğu Anadolu yüksek yaylasının sert iklim koşullarını jeolojik durum, deprem afeti, yapı malzemesi ve Asur tehlikesinde bulabiliriz. Çünkü mimarlık eserlerinin inşası sırasında bu büyük faktörlerin mimarları daima etkisi altında bırakmış olduğu muhakkaktır.

Urartu Mimarlığının diğer bir özelliğide katı mimari saplantılarından hemen bütünüyle arınmış ve devamlı bir arayış içinde bulunmuş olmasıdır. Nitekim bu devamlı arayışın tabii bir sonucu olarak Urartu Mimarları çağdaşlarını çok gerilerde bırakan başarılı mimari şahaserler yapmışlardır. Gerçek Urartu sanat ve kültürünü yansıtan belgelerin en önemlileride yalnızca mimarlık eserleridir.²²⁹

İşte bu şahaserlerden birisi de Çavuştepe Kalesidir.

²²⁸ Sevin, 1999, 166-168.

²²⁹ Erzen, 1978, 12-13.

Çavuştepe Kalesi, Urartu Devletinin 2.Sarduri zamanında ulaştığı büyük gelişmeye tanıklık eden en görkemli örneğini meydana getirmektedir. Bunun en iyi yazılı açıklamasını kralın asker ve mimari icraatlarını anlatan Van Kalesinin kuzeydoğu eteklerinde yer alan ve halk arasında Anadolu yada Hazine Kapısı olarak tanımlanan açık hava tapınağındaki anallarından öğrenmekteyiz. Bu yapıtlardan 2.Sarduri'nin bayındırlık faaliyetleri de açıkça belgelenmektedir.

Çavuştepe kalesi Van bölgesinin göle açılan en büyük düzlüklerinden biri olan verimli ve sulak Gürpınar Ovasına tamamen hakim büyük bir askeri idari ve ekonomik tesistir. Kalenin üzerinde kuruluş bulunduğu kayalığın seçiminde bir takım hususların göz önüne alındığı hemen fark edilmektedir ki bu özelliklere öteki Urartu kalelerinde de rastlanmaktadır. Bu topoğrafik ve stratejik özellikleri kısaca şu şekilde sıralayabiliriz:

- a.Kalenin gerisinde yükselen ve kuşatılması imkânsız olan bir dağ silsilesinin kayalık uç uzantıları üzerinde kurulmuş bulunması,
- b.Ovaya ve ovoidan geçen yollara hakim olunan ve bunları daimi olarak kontrol altında tutması,
- c.Yakın çevresinde bol su kaynaklarının var olması,
- d.Stratejik yönden zayıf olan noktaların suni hendekler ve iç içe surlar ve kuvvetli kulelerle güçlendirilmiş olması.²³⁰

Yukarı Kale: Bol dağı silsilesinin iki tepenin hafif bir boyun ve “tahkimli bir yolla” birbirine bağlanan kuleler kayalıkların doğudaki üzerinde kurulmuştur.

Yukarı kaleyi Lehmann-Haupt ve Burney “Nort-East” kale diye tanımlamışlardır.

Yukarı kalede, aşağı kalede olduğu gibi Bol dağının uzantısından 14 metre genişliğinde görkemli bir kaya hendeği ile ayrılmaktadır. Etrafı çepeçevre surlarla çevrili olan Yukarı Kalenin güneyinde 2’li sur bedeni ve kademeli teras yuvaları açıkça izlenebilmektedir.

Kalenin kuzeydoğu kesiminde yapılan kazılardan ağır bir yangına ait kül ve kömür tabakası bulunmuştur. Yukarı kale surları içinde yüzeyde, basit moloz ve Urartu Çağı devşirme malzemelerinden oluşmuş, taş temelli sık bir yerleşme yeri

²³⁰ Erzen, 1978, 1-7.

bulunmaktadır. Uç kale önünde saptanan, ortaçağ metropolünün bu yerleşme sakinlerine ait olması kuvvetli bir olasılıktır. Ayrıca yapıların temelleri Urartu çağı zemininden 0,50 metre yukarıdan başlamaktadır. Bu yapıların temelleri gayet özentisiz ve kaba bir işçilikle yapılmıştır. Yapımında devşirme malzeme ve basit moloz kullanılmıştır. Bu yapılarda yuvarlak planlı tandır ve ocaklarının varlığı tespit edilmiştir. Tabanların bazı kesimleri sal taşları ile kaplanmıştır.

Yapının kuzey, güney ve batı duvarlarını Urartu Çağı tapınak cellasının kalın duvarları meydana getirmektedir. Tapınağın kapısı ise 1 metre kalınlığında sağlam bir duvarla tamamen örülmüştür. Bu duruma göre yapılara girişin çatıda bırakılmış olan bir açıklıktan olduğu söylenebilir. Anlaşıldığı gibi çatılarına değin taşlarla örülmüş duvarlara sahip bu yapı kompleksleri bir köy kültürünü yansıtmaktadır.²³¹

Haldi Tapınağı: Bu tapınağın sellası yukarı kalenin ortasında yer almaktadır. Dıştan 12,50x4,50 metre boyutlarında kare planlı bir yapıdır. Duvar kalınlıkları 3,50 metredir. Dört köşesinde yarım metrelik kuleye benzer çıkıntılar yer almaktadır. Cellanın iç boyutları aynen Aşağı kaledeki İrmuşini tapınağına benzemektedir. Dış boyutları yönüyle İrmuşini tapınağına benzemektedir. Dış boyutları bakımından İrmuşini tapınağından (10x10 metre) 2,50 metre daha büyüktür.

Cellanın cephesinden 15,50 metre doğuda yer alan avlunun doğu sınırını meydana getirdiği santran duvarların ilginç bir mimarisi vardır. İç ve dış yüzde simetrik çıkıntılar bulunmaktadır. Arkasında dolgu kısmı olmayan ve düz olanlarda uygulanan bu tip duvarlarını benzerlerine Patnos/Anzavurtepe, Aşağışehir, Hasnlu 4. (M.Ö.1000-800) ve Werachram'da rastlanmıştır.²³²

Yapılan kazı çalışmaları neticesinde açılmaya başlanan güney teras duvarlarının da açılmasına devam edilmiş, gerek batı köşesinde gerekse doğu kısmında sondajlar neticesinde oldukça meyilli olan yamaçta inşa edilmiş bulunan teras duvarlarının ilk temel taşlarının doğrudan doğruya düzeltilmiş ana kaya üzerinde değil de ana kaya üzerinde serilmiş bir çakıl tabakası üzerine

²³¹ Erzen, 1978, 1-7.

²³² Erzen, 1978, 7.

konuldukları görülmüştür. Çavuştepe ilk defa tesadüf edilen bir duvar tekniği ilgi çekicidir.

Sütunlu Galeri: Cellanın arka yüzünde ve güney batı krizalitinin kuzey köşesine bitişik olarak 1 metre çapında iki sütun kaidesi saptanmıştır. Bu sütun kaideleri Haldi Tapınağının etrafında bir sütunlu galerinin varlığını işaret etmektedir. Ancak böyle bir galeri varsa bunun yalnız batı, kuzey ve doğu kesiminde yer alması gerekir. Çünkü cellanın güney tarafı bir hayli meyillidir. Bu nedenle aynen İrmuşini tapınağı kuzey duvarında olduğu gibi cellanın güney duvarının yüksekliği yaklaşık olarak 2 metreyi bulmakta ve 4 taş sırasından oluşmaktadır.

Yukarı kalenin ortasında bulunan cella önündeki geniş avlu ile hemen hemen kalenin 4/3'ünü kaplamaktadır. batı ve kuzeyde de bir galerinin varlığı düşünülürse bu kompleksin tümüyle yukarı kaleyi kaplayacağı anlaşılmaktadır. Böylece tümüyle tapınak ve kompleksine ayrılmış bir kaleyle karşı karşıya kalınmaktadır. Tanrı adına inşa edilmiş ve tümüyle o tanrıya ait dinsel yapılarla kaplı bir kuleye ilk burada rastlanmaktadır.

Ancak bu tapınağın hangi tanrıya adandığına dair doğrudan bir yazıtta rastlanılmış değildir. Ancak aşağı kale İrmuşini tapınağındaki cephede yer alan yazıtta Haldi'ye bir Ebar (Tanrı evi) yaptırdığını söylenmektedir.²³³

Yukarı kalede çalışmalar neticesinde havalandırma deliği bulunan ve maden izabenindi kullanıldığı anlaşılan bir fırın bulunmuştur. Ayrıca aynı alanda yine havalandırma kanalı iki ocak daha ortaya çıkarılmıştır. Böylece bu alanda izabe fırınlarının bulunduğu anlaşıyor.

Bu alanda yoğunlaşan çalışmalar neticesi burada bir madencilik atölyesi ortaya çıkarıldı. Alanda 1980'de de çalışmalar yapılmış ve madencilik atölyesi olabileceğini gösteren bazı ipuçları elde edilmiştir ki bunlar kazı sırasında meydana çıkan madeni cüraf parçalarıydı. Ayrıca altı adet ocağa rastlanılmıştır. Ocaklar Urartu dönemine ait döşemenin içine oyularak yapılmış olup biri dışında çapları 20 ile 30 cm'dir. Ocakların sıvasını teşkil eden mühre devamlı ateşe maruz kaldığı için sertleşmiştir.

²³³ Erzen 1976-1977, 4-5

Ocaklara açılan ve döşemenin altında kuzey yönüne doğru giden 20 cm çapında havalandırma kanallarına rastlanılmıştır. Ocakların temizliği sırasında yanmış tunç parçaları yanında maden cüruf ve pota parçaları ele geçirilmiştir. Yangın tabakaları içerisinde odun kömürü ile karışık bol miktarda taş kömürü cürufuna rastlanması, taş kömüründe kullanılmış olduğu tespit edilmiştir. Buraya taş kömürünün yakın bir yerde muhtemelen Gürpınar'a bağlı Şahmanis köyünden getirildiği anlaşılmaktadır. M.Ö.bin yılın ilk yarısında Urartu iskân merkezleri de Çavuştepe Yukarı Kaledeki madencilik atölyesinin ortaya çıkarılması, madencilik bakımından ilgi çekicidir.

Elde edilen keramiklerden tek renkli keramiklerde en çok yeşil sıra rastlanılır. Sarı renkte çokça kullanılmıştır. Kâselerin iç yüzeylerinde siyah yada zeytuni yeşil renktedir.

Çavuştepe Urartu Kalesi Urartu Krallığının en güçlü dönemlerinden biri olan Arğişti oğlu Sarduri II devrinde VIII.yüzyılda (764-733) inşa edilmiştir. Bunu Aşağı Kale İrmuşini tapınağında ele geçen yazıttan anlıyoruz.

Urartu kalelerinin bütünüyle kayalık tepeler üzerine kurulduklarını su kaynaklarının yakın olmalarının gözetildiği savunmayı kolaylaştırmak için dağın ovaya bakan kayalık burnu üzerine yapıldıklarını ticaret yollarına hakim bir çok örneklerle gözlenmiş bulunmaktadır. Çavuştepe'de bu özellikleri tümüyle izlemek mümkündür.

Çavuştepe kalesi saray iki tapınak, abadana, devlet ahır, depo binaları, kale içi atölyeleri, iki kale ve kendine özgü sur örme yöntemiyle tam bir eyalet başkenti niteliklerine sahiptir. Urartu kalelerinde görülen kylepik ve klasik Urartu sur örme yöntemi dışında yalnız Çavuştepe'ye özgü olan uç kale sur örme yöntemini de bünyesinde toplamış bulunmaktadır.

Ayrıca pis su kanal sistemi ve tuvalet tesisatının da olması Urartuların erişmiş oldukları sosyal hayat seviyesini de açıkça göstermektedir.

Çavuştepe birçok saldırılara uğramış ve bunun sonucu olarak da kalenin birçok yerinde yeni yerleşmeler ve değişiklikler meydana gelmiştir. Bunu örnek olarak 7.yüzyıl yerleşmesi olan uç kale önu örnek gösterilebilir.

8.yüzyıldan beri kalenin giriş yeri halen bulunamamıştır. Bazı tarihçi bilim adamları girişin asma bir merdiven ile olduğunu ve bu asma merdiveni 7.yüzyıl değişikliği anında kaldırılarak girişin uç kale önünden sağlandığı fikrini ileri sürmüşlerdir.

Çavuştepe kalesi Urartu Krallığının tarih sahnesinden çekilmesiyle bütün değerini ve önemini kaybetmiştir.

3.4.7.Dilkaya Höyüğü

Van-Dilkaya köyünde bulunan höyükte geniş kapsamlı arkeolojik bir kazı yapılmadan önce yüzey araştırması ve topoğrafik plan çalışması 1983’de yapılmıştır. Yaklaşık 250x150 m boyutlarındaki höyük 5x5 ölçülerinde kare planlara ayrılmıştır. İp çekme yöntemi ile karelere ayrılan höyük yüzeyinde tüm karelerden keramik toplanarak, kazı çalışmaları ilerledikçe elde edilen sonuçların yüzey buluntularının verdiği ipuçlarıyla ne derece uyum sağladığı anlaşılmaya çalışılmıştır.²³⁴

Dilkaya höyüğünde ortaya çıkarılan mimari kalıntılar, ait oldukları dönemlere uygun olarak üç bölümde incelenmiştir.

Taş temel üzerine kerpiç ile inşa edilen evlerin içinde genellikle kare planlı sabit ocaklar ortaya çıkarılmıştır.

Erken Tunç II. döneminde (Erken Transkafkasya II) olasılıkla M.Ö. 2600 yıllarından sonra yapılan bu evler farklı dönemlerde onarım ve tadilat görmüştür. Evler dikdörtgen, kare ve yuvarlak planlı mekanların kullanılmasıyla elde edilmiştir.²³⁵

Kare plan olarak açılan MS açmasından elde edilen mimari kalıntılar Erken Transkafkasya II. döneminde ince uzun dikdörtgen evlerin yaygın olarak kullanıldığını da göstermektedir. Kuzey güney yönünde uzanan ve uzunlukları 4-5 m arasında değişen bu tür evlerin içinde iki kısa tarafta platformlar vardır. Günlük işlerin yürütüldüğü ve geceleri de hasır serilerek yatılan bu yükselti ler çamur ile

²³⁴ Çilingiroğlu 1993: 470.

²³⁵ Çilingiroğlu 1993: 471.

sıvanmıştır. Evlerin doğu uzun duvarı boyunca ocaklar vardır. Dikdörtgen planlı ocakların altları taş ve kırık çanak çömlek parçaları ile kaplanmıştır.²³⁶

Höyükteki Demirçağ mimarisi genellikle yerleşme yerinin konisindeki açmanlar da incelenmiştir. Ortaçağ yerleşmesi ile büyük oranda tahrip olan Demirçağ kalıntıları Urartu krallığı ile çağdaş olduğu anlaşılmıştır. Mimari içinden elde edilen keramik buluntular bunu kanıtlamıştır. Taş temel üzerine kerpiç mimarinin egemen olduğu bu dönemde planı tam olarak ortaya çıkartılabilen bir yapı maalesef yoktur. Tahrip olan kalıntılardan anlaşıldığı kadarıyla tepenin en üst noktasında tabanı taş ile kaplanmış anıtsal bir yapı ortaya çıkarılmıştır.²³⁷

Yerleşme yerinin son mimari evresi Ortaçağ'a aittir. Bu evreye ait evler taş temel üzerine kerpiç ile yapılmıştır. Önlerinde bir avluya sahip olan evlerin ve avluların içinde çok sayıda tandır ve ocaklar bulunmuştur. En az iki evrelili olan Ortaçağ yerleşmesi höyüğün daha çok eteklerinde gözlenmiştir.²³⁸

Çanak-çömlekler E.Tr. kültürünün en belirgin maddi ögesi olan koyu yüzü, askılı ve el yapımı malzemeler ele geçmiştir. Kaseler, çanaklar, çömlekler ortaya çıkarılmıştır.

Dilkaya höyüğünde ele geçen E.Tr. küplerinde pervaz ağız kenarı, dışa dönek ağız kenarı, iç ve dışa doğru kalınlaştırılmış, ağız kenarı ve içe dönük dar ağız kenarı şeklinde dört profil saptanmıştır. Ortalama 25 cm ağız çapına sahip küplerin yanı sıra ağız genişliği 60 cm'yi bulan pithos anlamında büyük küplerde mevcuttur.²³⁹

Dilkaya höyüğünde ve mezarlık alanında 1984-1991 yılı çalışmalarında çok az mimari kalıntıya sahip olmasına karşın Demirçağ'a ait önemli sayıda çanak çömlek ele geçmiştir.

Gerek höyük ve gerekse mezarlık alanı Demir Çağ bulguları iki farklı dönemin özellikleri göstermektedir. Bunlar;

-Erken Demir Çağ geç evresi çanak çömleği

²³⁶ Çilingiroğlu 1993: 472.

²³⁷ Çilingiroğlu 1993: 472.

²³⁸ Çilingiroğlu 1993: 472.

²³⁹ Çilingiroğlu 1993: 473.

-Orta Demir Çağ çanak çömleği

Dilkaya Demirçağ çanak çömleği Doğu Anadolu M.Ö.II. bin yılın kültürünü belgelemesi açısından çok önemlidir.²⁴⁰

Dilkaya höyüğü mezarlık alanındaki çalışmalara höyük ile birlikte 1984 yılında başlanmıştır. Yaklaşık 300x100 m'lik bir alanı kaplamaktadır.

Mezarlık alanında yakarak (kremasyon) yada yakmadan (inhümasyon) olmak üzere iki tür gömme geleneği kullanılmıştır. Bu gömme geleneklerine bağlı olarak 4 mezar türü dikkati çekmiştir.

1.Sandık mezarlar 2.Kum sandık mezarlar 3.Oda mezarlar 4.Urneler.

Mezarlık alanında en yoğun gömü topluluğunu “Kum Mezarlar” oluşturmaktadır. Ölüler genel olarak kum içine açılan çukurlara yatırılmıştır. Bazı durumlarda ölü kerpiç sanduka içine konulabilmekteydi. Bu durumda mezarın hemen üstü ağaç yada plaka taşlarla kapatılmıştır. Mezar üzerine plakta taş uygulaması diğer tür mezarlarda da görülmüştür.²⁴¹

Sonuç olarak, Dilkaya mezarlık alanı buluntuları Demir Çağ Anadolusundaki ölü gömme geleneğinin aydınlatılması konusunda çok önemli sonuçlar vermiştir. Mezarlar genellikle Erken Demir Çağın bir bölümünü de kapsamaları nedeniyle Urartu ölü gömme geleneklerinin bölge içindeki gelişimine ilişkin yeni veriler ortaya koymuştur.²⁴²

3.4.8.Karagündüz

Van Yöresi 19.yy. ın ikinci yarısından beri arkeolojik araştırmalara sahne olmuş Yakın Doğunun zengin kültür bölgelerinden biridir. Gerek Tilkitepe Höyüğünde saptanan ve İ.Ö. V.bin yıllara uzanan Kalkolitik Çağ uygarlık izleri, gerek hemen her höyükte zengin bir biçimde temsil olunan ve İ.Ö. III.bin yılın Urartu Krallığına ilişkin görkemli kalıntılar bu ilginin temel nedenini oluşturmaktadır.²⁴³

²⁴⁰ Çilingiroğlu 1993: 475.

²⁴¹ Çilingiroğlu 1993: 477.

²⁴² Çilingiroğlu 1993: 479.

²⁴³ Belli, 2000,168-174

Karagündüz Höyüğü Van il merkezinin 35 km kuzeydoğusunda Van Merkez ilçeye bağlı Eski Karagündüz köyündedir. Su yükselmeleri nedeni ile günümüzde 1890 m. rakımlı Erçek Gölünün kuzeydoğu kıyıları üzerinde bir oda durumunu almıştır. Varlığı 1956 yılında İngiliz bilim adamı C.A. Burney tarafından saptanan höyük 75x50x5 m kadar boyutundadır. Bunun 1,5 km batısında ise İ.Ö. 1000 yıllarına ilişkin bir nekropol alanı bulunmaktadır. Kurtarma kazılarına 1992 yılında, İstanbul Üniversitesinden, Prof. Dr. Veli Sevin ve Aynur Özfiat tarafından bu nekropolde hazırlanmış, Erçek gölünün giderek yükselmesi üzerine çalışmaların ağırlığı 1994'ten itibaren höyüğe kaydırılmıştır.

Karagündüz Nekropol alanı kuzeyden güneye doğru hafifçe meyilli alüvyon bir düzlük üzerindedir. Bu alanda 1992-96 yılları arasında sürdürülen kıyılarda 9 mezar açığa çıkarılmıştır. Bunlardan 6'sı oda mezar türündedir. Dikdörtgenimsi plan veren odaların tavanları çökmüştür. Ancak yüksekliklerinin 2 ve 2,50 cm arasında değiştiği anlaşılmaktadır. Her odaya mezarın boyutlarına ilişkin olarak 20'den 80'e kadar değişen sayıda insan gömülmüştür. Her yeni ceset geldiğinde eskiler geriye doğru toplanarak odaya yer açılmıştır ki, bu Urartu klasik oda mezarlarından tanıdığımız bir gömü özelliğidir.

Karagündüz Erken Demir Çağ nekropolü Urartu krallığı öncesi dönemde Erçek gölü ile Van Gölünün kuzey, hatta doğu ve batı kıyıları arasında bir kültür birliğinin varlığını ortaya koymaktadır. Urartu Devletinin kuruluşundan önceye yaklaşık olarak, İ.Ö. 1000 yıllarına uzanan bu göçebe aşiret mezarlığından elde edilen sonuçlar Doğu Anadolu Erken Demir Çağı ve Urartuların kökeni konularının daha iyi bir biçimde anlaşılmasına büyük katkılarda bulunacaktır. Mezar mimarisi ölü gömme adeti, maden teknolojisi ve çanak çömlekçilik, Van Bölgesi Erken Demir Çağ kültürünün Urartularınkiyle yakın bir ilişki içinde bulunduğunu ortaya koymuştur.

Bir ay önce belirttiğimiz gibi Karagündüz Höyüğünde yapılan kazılara, 1994 yılında höyüğün sular altında kalmaya başlaması üzerine girişilmiştir. 1994-1999 yılları arasında sürdürülen kazılar sonucunda Ortaçağlardan Erken Transkafkasya Dönemine değin uzanan 7 yapı katının varlığı ortaya çıkarılmıştır. Bunlardan en üstteki yani en geç olan ikisi Ortaçağ'da kalandır. 1. yapı katı

sırasında tepenin üzeri bir mezarlık olarak kullanılmıştır. Karagündüz Höyüğü kazıları, Urartu Krallığının İ.Ö. VII. yılın ikinci yarısı içindeki yıkılışından sonra Van Gölü havzasında önemli değişiklikler olduğunu, her alanda büyük bir gerilemenin baş gösterdiğini ortaya koymuştur.

Kazılar Van Kalesi Höyüğünde olduğu gibi, Klasik Urartu Krallığı Döneminin burada da esaslı bir biçimde temin edildiğini ortaya koymuştur.

Karagündüz höyüğünün en kalın tabakaları Erken Transkafkasya Dönemine ilişkindir. Yaklaşık 8-9 m. yüksekliğindeki höyüğün en üstteki sekiz yapı katının toplam kalındığı ancak 2.50 m. yi biraz aşmaktadır, geri kalan 6-7 m. kalınlığındaki kültür tabakaları ise tümüyle İ.Ö. III. bin yıldandır. Karagündüz bu özelliğiyle, Van bölgesinin Ernis ve Dilkaya gibi merkezlerinden farklılık gösterir. Karagündüz Höyüğü E.Transkafkasya Dönemi tabakaları oldukça zengin görünmektedir. Bu sayede III. bin yılda Van Gölü havzasından ortaya çıkan gelişmeler daha iyi bir şekilde anlaşılacaktır.²⁴⁴

3.4.9.Giyimli (Hırkanis)

1971 yılından Van ilinin 68 km güney doğusunda yer alan ve Güzelsu (Hoşab) bucağına bağlı olan Giyimli köyünde köy caminin yapımı için taş çıkartan köy halkı, büyük bir Urartu defnesi bulurlar. Değirmenin bulunduğu yer, Giyimli köyünün 250-300 m. güneybatısından fazla yüksek olmayan Serbar Tepesi adlı mevkidir.

Arkeoloji literatürüne “Giyimli Defnesi” olarak geçen resimli bizlerce bronz odak levhasının bulunduğu Serbar Tepesi kabaca kuzey-güney doğrultusunda uzanan ve fazla yüksek olmayan basık bir alandır. Buranın klasik Urartu kaleleriyle kıyasla oldukça basit yapılmış küçük bir yerleşme merkezi olduğu anlaşılmıştır. Aslında burada çok kalın ve güçlü duvarlara sahip bir kalenin yapılmasını da beklemek fersiz olur, çünkü Giyimli Köyü ve yakın çevresi ana yolların dışında, deniz seviyesinden 2400 m. yüksekliğinde tipik bir yayla yerleşimi niteliğindedir. Çevresi ortalama 2600-2700 m. yüksekliğinde basık

²⁴⁴ Belli 2000: 172

tepelerle çevrili bu dağlık bölgenin en yüksek engebesini 2.5-3 km batıdan yer alan 3684 m yüksekliğindeki Başet Dağı oluşturmaktadır.²⁴⁵

Giyimli definesinde, en büyüğü bir el kadar, en küçüğü de bunun yarısı kadar olan bronz levhaların sayısı 2-3 bin parçadan oluşmaktadır. Bronz levhaların en büyük özelliği, üzerine Urartu tanrı ve tanrıçası figürleri ile ilginç ve gizemli kült törenleri, kadın ve erkek boyları, insan ve hayvan resimlerinin yapılmış olmasıdır. Bu tür resimli bronz levhaların, odak levhaları olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Büyük olasılıkla bu tür odak levhaları giysilere dikilerek, koruyucu anlamda muskua ve amulet gibi taşınmış olmalıydı.

Halk tarafından çerçi olarak adlandırılan Siirt’li gezici satıcılar bronz adak levhalarını şeker, kuru üzüm, incir ve sabun karşılığında satın alırlar. O günlerde hurda bakır fiyatına kilo ile satın alınan bronz levhalar önce Van, daha sonra da İstanbul antika piyasasına sürülür. Çok kısa bir süre içinde Avrupa’nın birçok ülkesine Amerika, Japonya ve İsrail’e kaçırlır.

Bunların yanında Urartu bronz kemerler var ki Urartularda bronz kemer kullanmak, diğer uygarlıklardan görülmeyecek şekilde yaygın bir gelenek halindeydi. Özellikle adak levhaların çok büyük kısmı bronz kemerlerden oval, kare ve dikdörtgen biçimlerinde kesilen parçalardan oluşmaktadır.

Ele geçirilen resimli bronz levhaların değerli olup olmadığını öğrenmek amacıyla antikacılar tarafından Van Müzesine getirilen bir adak levhası üzerindeki resim sahnesi ile hiyeroglif işaretleri oldukça ilginçtir. Bir elin yarısı kadar olan kare biçimli bronz levhanın üst kısmı testere biçiminde kesilmiş ve levhayı bir yere tutturmak için her dört köşesine de birer delik açılmıştır. Aslan üzerinde ayakta duran ve Tanrı Haldi olduğu öne sürülen figüre, karşısında eşi olduğu sanılan Tanrıça arahmi tarafından bir oğlak sunulmaktadır. Sanatçı tanrı ve tanrıça figürünü büyük bir başarıyla betimlemiştir. İnsan ve hayvan figürlerinin vücut ölçüleri çok uyumlu ve inandırıcı olduğu için büyük bir sanat zevkini yansıtmaktadır. Tanrıça Arubani’nin baş kısmının üstünde dört heceden oluşan bir resim yazısı bulunmaktadır. Ne yazık ki bugüne değin bu önemli resim yapısı çözümlenememiştir. Benzerine rastlanılmayan Giyimli Definesi içindeki bu

²⁴⁵ Belli 2000: 228-231,

resimli ve hiyeroglif işaretli odak levhasının Van Müzesinde sergilenmesi sevindirici olduğu kadar acımasızca yağmalanan bir definenin unutulmuş acı anısını da yansıtmaktadır.

İşte bütün bu acı verici durumdan dolayı ve bu acıyı biraz dindirmek için bu bölgede mutlaka bir kurtarma kapısı olmalıydı. Böylece 1972’de bürokratik engeller ortadan kaydırılarak kazıya başlandı. Toplam üç hafta süren kazıya Prof. Dr. Afif Erzen başkanlık etmiştir. Prof. Dr. Veli Sevin, Prof. Dr. Oktay Belli ve Fırat Düzgüner katılmıştır.

Ve bütün çalışmalar sonucu şu anlatılmıştır: Hırkanis kazılarında ele geçen bronz odak, kemer ve levhalarda Tanrı ve insanların ne kadar seçkin, özgün ve derin sanatsal anlayışla yapıldığı ve Urartu sanat anlayışının ne kadar ilerlemiş olduğuydu.

3.4.10.Körzüt Kalesi

Körzüt Kalesi, kuzeyden güneye doğru akan ve Van Gölüne dökülen Bendimahı çayının birleştirdiği Muradiye-Çaldıran Ovasında bulunur. Eskiden Bergi Ovası diye anılan Muradiye Ovası Bendimahı Ovası olarak da adlandırılmaktaydı. 112 km karelik bir alana yayılmış bulunan ova, Van Gölü’nden pek az bir yükseltiye sahiptir. Tabanı ve etrafını çevreleyen arızlar, kuzeydeki Tendürek (3.660 m) volkanın patlamaları sonucunda meydana gelen bazik lavların güneye doğru dumanı yüzünden oluşmuştur.²⁴⁶

Jeolojik tanımını yaptığımız ova, Van havzasının kuzeyden ve batıdan gelen yolların çok kritik bir kavşak noktasında yer almış olduğundan Urartular tarafından uygun bir biçimde değerlendirilmiştir.

Bu ovadan iki önemli Urartu Ordu yolu geçmektedir.

a.Kuzey yolu: Çaldıran-Gönderme Boğazı, Muradiye-Bendimahı güzergahını izleyerek, Van Havzasını kuzey-batı İran ve Sevan Gölü bölgesine bağlayan en önemli yollardan biridir.

²⁴⁶ Tarhan-Sevin 1976: 276

b.Batı ve Kuzey-batı yolları: Kuzey-batıdan itibaren, Patnos-Erciş-Deliçay-Keçikıran-Bendimahı Ovası ve Tatvan-Adilcevaz-Erciş güzergahını izleyerek gölün kuzeyini kat eden doğu-batı anayolu.

İşte Urartu Ordularının hareketlarına engel teşkil edecek dar geçitlere sahip olmayan bu doğal güzergahlar, sonradan yapılan savunma tesisleriyle kademeli bir şekilde kontrol altına alınmağa çalışılmıştır.

İşte bunlardan birisi, Çaldıran Ovasından gelen Gönderme Boğazının ovaya açıldığı yerin tam ağız noktasından kurulmuş Muradiye kalesi, diğeri de Körzüt kalesidir.²⁴⁷

Urartu literatüründe “Kordgat-Körzüt” yerel olarak “Arab-ı Zengi/Zengibar kalesi” adlarıyla tanınan kale biraz öncede belirttiğimiz gibi Muradiye Ovasının güney-doğu köşesinde kurulmuştur. Kuzeyden ve batıdan gelecek tehlikelere karşı, Urartu devletinin bu ovada düzenlediği zincirleme savunma stratejisinin çok önemli kilit noktalarından birini oluşturmaktadır.²⁴⁸

Kalenin halen ayakta duran anıtsal surlarına ve Muradiye-Van; Van-Erciş yollarından görülmesine karşın bölgede ilk bilimsel araştırmaları yapan eski seyyah ve araştırmacılar mimari ile fazla ilgilenmemişlerdir. Ancak 1957 yılından İngiliz Arkeologu Charles A.Burney, Van ili çevresinde yaptığı Urartu araştırmaları sırasında Körzüt kalesini de ziyaret ederek bilim dünyasına katmıştır.²⁴⁹

Körzüt kalesini yerleşme yönünden iki ana bölümde incelemek mümkündür. Sidadel: Aşağı şehir. Sitadel: Ova düzeyinden yaklaşık olarak 40-50 m yüksekliğe değin ulaşan kaya yükseltisinin özellikle batı, kuzeybatı ve tüm güney kesimi sarp bir uçurum şeklindedir. Halen ayakta duran sur kalıntıları daha çok kalenin doğu ve kuzey-doğu kesiminde yer almaktadır. Sur bedeni, taş blokların kademeli bir şekilde geriye doğru, birbirleri üzerine bindirilmesi suretiyle inşa edilmiştir.

Urartu tahkimatlarında çok kritik noktalar dışında, sur bedeni, bantiyon ve kurtinlerden meydana gelmektedir. Çok az sayıdaki kaleler ise genellikle köşelerde ve stratejik noktalarda yer almakta, bastiyonlara kıyasla hem yükseklik,

²⁴⁷ Tarhan-Sevin 1976: 275

²⁴⁸ Tarhan-Sevin 1976: 276

²⁴⁹ Tarhan-Sevin 1976: 276

hem genişlik ve hem de boyları daha hacimli oluşmaktadır. Aynı zamanda, bastiyonların savunmada fazla rolleri olmamasına karşılık, kuleler tümüyle savunmaya yönelik bir inşa tipini meydana getirmektedir. Bu nedenle Körzüt kalesindeki sur çıkıntılar mevcut olup bunlar Burney'in ileri sürdüğü fower değil, bastiyonlardır.²⁵⁰

Urartu yapı mimarisinde görülen önemli bir özellikte şudur.

Körzüt kalesinde ve Van kalesi Mandır Burcundan gözlenen geriye doğru bindirme tekniği, M.Ö.9.y.yılın özellikle ilk yarısına tarihlenen Urartu tahkimatlarında genellikle dikdörtgen şekilli iri bloklarla inşa edilen ve belirgin bir şekilde görülen geriye doğru kademeli bindirme tekniği bucağın, tipik duvar işçiliğini karakterize etmekte, y.yılın sonlarına doğru bu kantarlar daha normal ölçülere dönüşmektedir. Tipik bir Urartu mimarlık özelliği ise de M.Ö. 8.y.yılın son çeyreğinden sonra rastlanmaz. Buradan da anlaşılacağı üzere Urartu mimarisinde duvar işçiliği M.Ö.9. ve 8. y.yıllar arasında belirli bir farklılık göstermektedir.

Aşağı Şehir; Körzüt kalesinin güney-doğu, doğu-kuzeydoğu eteklerinde aşağı şehir kalıntılarına rastlanır.

Sivil yerleşimde diyebileceğimiz aşağı şehir, Urartu Sivil yerleşimleri konusunda, Körzüt kalesi aşağı şehir sivil yerleşimi için bir örnektir.²⁵¹

Körzüt'te iskan planlaması yok denecek kadar az olduğu açıktır. Dar ve düzgün olmayan sokaklar, gayri muntazam yapılar, Körzütte yaşayan halkın şehircilik konusunda hemen hemen hiç bir şey bilmediklerini göstermektedir. Dikkat edilen tek özellik, yapıların giriş kapılarının güneye doğru düşük yapılmış olmalarıdır.²⁵²

3.4.11.Nörgüh Kalesi

Van gölü kapalı havzasında yer alan geniş tabanlı gruptan biride Gürpınar ve Hoşap ovalarıdır. Gürpınar Ovası içinde Van'dan gelip, Hoşap Zapbaşı ve Keliş'in üzerinden Urmiye Gölünün güney kıyılarına giden bir ordu

²⁵⁰ Tarhan-Sevin 1976: 277

²⁵¹ Tarhan-Sevin 1976: 284

²⁵² Tarhan-Sevin 1976: 286

yolu geçmektedir. Bu yol krallığın başkenti Tuşpa'ya doğuya bağlayan önemli bir yoldur. Nitekim Gürpınar Ovasının tam ortasında yer alan görkemli Çavuştepe kalesi yolun önemine tanıktır. Hatta Hoşap kalesinin de aslında bir Urartu tenisi olarak kurulduğunu ve doğudan gelen bu iki yolun kavşak noktasında, her iki yolu kontrol amacıyla inşa edildiğini kabul etmekteyiz. Her iki askeri tesisin yolun stratejik önemini gayet ortaya koymaktadır.

Gürpınar Ovasında Çavuştepe (eski Asbaşın) adlı Urartu kalesinin yanında, Çavuştepe kalesinin 5 km kuzey-doğusunda Eski Nergüh (Nurkük) adlı mevkide geniş bir aşağı şehir ve küçük bir tepe kalesine de ait kalıntılar saptanmıştır.

Çavuştepe kalesinin üzerinde kurulmuş bulunduğu Boldağı Silsilesinin doğu eteklerinin 1 km kadar kuzeyinde, Hoşap Ovasından gelip Van'a giden karayolunun Boldağı ile Norgüh arasında bir boğaz meydana getirdiği kısımda özellikle güney ve doğusu sarp, kayalık bir tepe üzerinde kurulmuştur.

Tepeyi stratejik yönden inceleyecek olursak, aynen Körzüt kalesinde olduğu gibi, hemen pek çok Urartu müstahkem mevkiinde karşımıza çıkan geleneksel yer seçimi kurallarından biri ile karşılaşırız. Bir uzantı şeklinde ovaya açılan tepenin üzerindeki tesis kuzeyini doğal engebelerle güven altına almıştır.

3.4.12.Kamışlı Nekropolu

Patnos'un 12 km güneybatısındaki Kamışlı köyündedir. Soyulmuş durumdaki tek oda mezarın yönü, kuzeydoğu-güneybatıdır. Dikdörtgen planlı mezar odasının boyutları 3.34x1.95x2.35 m'dir. Tavanı enlemesine yerleştirilmiş, ortalama, 0,50 m kalınlığında, düz, yassı ve ağır bir kalker blokla örtülüdür. Güneybatıdaki dromosu, görülebildiği kadarıyla 1.50x1,15 m boyutlarındandır. Girişin üst ve yan yüzlerini oluşturan bazalt bloklar bir silme ile kuşatılmıştır. Kuzey ve güneydeki uzun duvarlar üzerinde, mevcut toprak zeminden 0,40-0,50 m kadar yükseklikte, 040x065 ile 045x0,50 m boyutlarındaki iki niş görülür. Mezar odasının tabanı toprakla dolu olduğundan yükseklik konusunda kesin bir bilgi edinilememiştir. Mevcut yükseklik 1.80 m'dir.²⁵³

²⁵³ Sevin 1989: 331

3.4.13. Gavurkale Nekropolu

Kamışlı köyünün 5 km kadar güneydoğusunda, Patnos-Adilcevaz karayolu yakınlarında Gavurkale mevkiindedir. Gavur kalede oldukça sağlam durumdaki Urartu kalesinin ve bunun güneybatıdaki etekleri üzerindeki sivil yerleşme alanının 500 m kadar güneyinde kuzeye meyilli bir sırtta, batıya doğru yayılan 400-500 m genişliğinde bir nekropol vardır. Bu nekropolde definecilerce açılmış 25 mezar saptanmıştır. Kale ve sivil yerleşme alanını güneyden batıya değin bir hilal gibi saran nekropol deki soyulmuş mezarların tümü kabaca işlenmiş, taş örgü tekniğinde inşa edilmiştir.²⁵⁴

Kabaca dikdörtgen planlı ve düz damlı Gavurkale mezarları dört gruba ayrılırlar.

-Bunlardan ilki basit taş sandık mezar türündedir.

-İkinci türe giren mezarlarını köşe nişli taş-sandık mezarlar şeklinde nitelemekteyiz. Urartu, mezar mimarisinde şimdiye değin benzeri görülmeyen köşe nişleri ve nişli olup da dromosa sahip olmalarıyla dikkati çeken bu tür mezarlar kalenin güneyindedirler ve yine dikdörtgen planlıdır.

-Üçüncü grup mezarları, dromoslu-nişsiz tiptedirler. Taş sandık biçimli bu mezarların her zamanki gibi üzerleri enlemesine konmuş düz ve ağır kapak taşlarıyla örtülüdür.

-Gavurkale nekropolünün son mezar tipi dromoslu-nişli klasik oda-mezar türündedir. Kalenin güneyindeki bu türe giren tek oda mezar kabaca kuzeydoğu-güneybatı yönlerindedir.²⁵⁵

3.4.14.Kalecik Nekropolu

Van Ovasının kuzey ucundadır. İ.Ö.9.y.yılın son çeyreğinde İşpuni döneminde varlığı bilinen küçük Urartu kalesinin 500 m kadar kuzey kuzeydoğusundaki oda-mezar, Van kalesindekiler dışında, Van Ovasının ilk kaya mezar örneği olması açısından ayrı bir önem taşımaktadır. Ortalama 2,25 m genişliğindeki doğal bir kalker yarığının çok daha yumuşak tüflerle dolmuş

²⁵⁴ Sevin 1989: 331

²⁵⁵ Sevin 1989: 332

olmasından yararlanılarak yumuşak tütün oyulmasıyla oluşturulmuştur. Kuzeye bakan 1.10x1.25 m boyutlarındaki dromosu 1.30 m'lik bir kuyu şeklindedir. Buradan 1.10x0,60 cm boyutlarındaki kapıya ulaşılır. İki basamakla inilen mezar odası kabaca 2.50x2-25 m. boyutlarındadır. Güneye doğru giderek alçalan düz tavan en çok 2.10 m yüksekliğindedir.

Bu mezar da soyguncular tarafından yoğun bir tahribata uğramıştır. Halk mezarlarında karşımıza çıkan özellikleri taşıyan Kalecik mezarı özellikle sekiye oyulmuş teknesi nedeniyle tipik bir örnektir. Kaya mezarlarında kayaya oyulmuş teknelerin varlığı yalnızca Van kalesi İç kale ve Kayalı dere mezarlarından bilinmektedir.

Bu iki mezarı ise halk mezarı olarak nitelemek olanaksızdır. Halk mezarlarında karşılaştığımız bu gömü türü şimdi Kalecikte ortaya çıkmaktadır.²⁵⁶

Daha önce İ.Ö. 10. ve 9.y.yıllarda karşılaşılan bu türde mezarların Van Bölgesinde İ.Ö.8.yüzyılda kullanılıp kullanılmadığı konusunda açık bir bilgiye sahip değiliz. Ancak Urartu tipi oda-mezar anlayışının çok yaygın kullanım bulduğu bir bölgede ve hatta Urartu tipi mezarlarla aynı nekropolde bulunuşları, erken türde mezarların Urartular çağında da bir süre kullanılmış olabileceği şeklinde yorumlanabilir.

Gavurkale nekropolünün, kısmen İ.Ö. 9.y.yıla değin uzanan bir geçmişi olabileceği ileri sürülebilir. Çünkü nişli oda mezar anlayışı bu bölgede aşağı yukarı Urartu devletinin, başkent Tuşpa olarak ortaya çıkışından kısa bir süre sonra olasılıkla İ.Ö.9.yüzyılın sonları ve daha çok 8.yüzyılın ilk çeyreği içinde ortaya çıkmış olabilir.

Kalecik oda mezarının tarihlenmesi konusunda ise sekiler ve seki içine oyulu tekneden hareketle İ.Ö.8. yüzyıla hatta bu yüzyılın ilk yarısı içine tarihlenebilirler. Tuşpa'ya kuş uçuşu 3-4 km uzaklıktaki bir merkezin, mimarlık ve gömme biçimi açılarından, başkenttekilerden çok farklı bir gelişim geçirmiş olabileceğine ihtimal verilemez. Bu nedenle Kalecik mezarının İ.Ö.8.y.yılın I.Argişti çağından daha önceki bir dönemine ait olabileceğini kabul ediyoruz.²⁵⁷

²⁵⁶ Sevin 1989: 336

²⁵⁷ Sevin 1989: 338

3.5. Urartu Kültür ve Medeniyeti

3.5.1.Urartu Mimarisi

Son on beş-yirmi yıl içinde Doğu Anadolu'dan İngiliz, Kuzey-batı İran'da Alman Arkeoloji Enstitülerine ve Sovyetler Birliğinde de Sovyet bilim adamlarının yaptıkları yüzey araştırmaları ile çok kısa bir zamanda birçok yeni Urartu yerleşme merkezini saptamışlardır.

Buna paralel olarak Türk bilim adamları da yirmi yıl içinde Doğu Anadolu ve özellikle Urartu ile ilgilenmeye başlamışlar, bölgede yaptıkları çalışmalarla Urartu Tarih ve kültürüne önemli katkılarda bulunmuşlardır. Bu araştırmalara karşı, bugüne değin Urartu kaleleri ve yerleşme alanları arasındaki ilişkiler konusu yeterince araştırılmış değildir.

İşte bu bölümde Urartu mimarisi üzerine yapılan araştırmaların içeriği hakkında bilgi sunmaya ve Asker-i Sivil mimarisini açıklamaya çalışacağım.

3.5.1.1.Urartu Askeri Mimarisi

Urartu mimarisi büyük oranda krallığın ana yerleşim alanları ve egemenlik altına alındığı topraklardan inşa edilmiş çeşitli büyüklükteki ve plandaki kalelerden ibarettir. Urartu egemenlik sahası içinde inşa edilen kaleler temelde askeri bir üs, halkın gerektiğinde sığınacağı bir yer, Urartulu asker ve yöneticilerin yaşadığı bir mekanlar topluluğu olmasına karşın bazı farklı işlev ve bu işleve bağlı olarak gelişen bir plana sahiptirler.

İşlevleri dikkate alınarak genel bir sınıflandırma yapılması durumunda Urartu kaleleri birkaç grupta toplanabilir. Törenselsel idari merkez olarak kullanılan kaleler, genellikle verimli bir tarımsal ovanın bir kenarında ve dağların bu ovaya uzanan burunları üzerinde inşa edilmişlerdir.

Bu kaleler yer aldıkları bölgenin yönetilmesine hizmet ettikleri gibi bölgede var olan çeşitli zenginliklerin toplanması ve başkente gönderilmesi içinde kullanılmışlardır. Bu tür yerleşme yerlerinin etrafı çok güçlü sur duvarları ile çevrilmiş olduğu gibi içlerinde yönetim binaları, dini yapılar ve yöneticilerin oturdukları saraylarda vardır.

Törenselle idare merkez olarak kullanılan birçok kalenin eteklerinde veya yakın çevreninde kale içerisinde oturmayan halkın yaşadıkları “dış kentler”de vardır. Bu tür kalelere en güzel örnekler kral Menua dönemine (M.Ö.9.y.yıl sonu) tarihlenen Yukarı Anzaf kalesi, II.Sardurinin (8.y.yıllar tanrı). Van’ın Gürpınar Ovasında inşa ettirdiği Çavuştepe kalesi, Batı İran’dan II.Rusa’nın (M.Ö.7.yy. ortası) eseri olan Basten kalesi ve yine aynı kral tarafından yaptırılan Gökçeğöl yakınındaki Karmir Blur ve Van Gölünün doğu kıyısındaki Ayanis kaleleridir. Törenselle idari merkez olan kalelerin bir çoğunun içinde Urartu Kral ve krallara ait yazıtların bulunmuş olduğu dikkat çekicidir.

Yine Urartu mimarisinin askeri amaçlı olarak, geleneklerine bağlı şekilde bir dağ burnu üzerine kurulmuş olan ve etrafı güçlü sur duvarları ile çevrili olan kaleler Urartu krallığının kuruluş yıllarından özellikle kuzey ve batıya yapılan seferler sırasında önemli görevler üstlenmişlerdir.

Önceleri birçok beyliğin egemen olduğu Doğu Anadolu, IX.yy.’ın ortalarından Urartu Krallığının ortaya çıkışı ile merkeziyetçi bir sistemle yönetilmeye başlandı. Ülke eyaletlere bölünmüştü ve başkentten atanan valilerce yönetiliyordu. Her eyalet birbirinden doğal engellerle ayrılmış iskan alanlarını kapsıyordu. Yani eyaletlerin sınırları, doğa tarafından belirlenmişti. Assur mektuplarında Kimmer istilasına karşı koymaya çalışan II.Urartu valisinden söz edilir.²⁵⁸

Yaşadıkları ülkenin kayalık yapısı ve sert iklim koşullarına ayak uydurmayı başaran Urartuların en büyük çalışmaları bayındırlık alanında olmuştur. Çünkü büyük kaleler ve kentlerle buralarda yaşayacak tarımcı bir toplumcu yapısı olmaksızın bölgede egemenlik kurmak oldukça zordu. Onlardan günümüze kalmış çok sayıda kale-kent, su bendi ve kanalı, karayolu ve kaya anıtları bu bayındırlaşmanın en canlı tanıklarıdır.²⁵⁹

Kaleler çeşitli amaçlara yönelikti. Bunların en önemlileri idari merkez durumda olanlardı. Bu türe giren kalelerde daima bir yönetici sarayı ile bir yada birkaç tapınak bulunuyordu. Kimi kaleler ise yalnızca askeri amaçlı idi. Nispeten

²⁵⁸ Sevin, 1999, 166-168.

²⁵⁹ Sevin, 1999, 167

küçük boyutlu olan bu türdeki tesisler bir surla çevrili olmakla birlikte içinde önemli bir yapılaşmaya gidilmiş değildir. Bunlar zor durumlarda sığınma amacıyla kurulmuş olmalıydı. Ayrıca daha çok çiftçilikle uğraşan köylülerin oturduğu savunmasız yerleşme yerleri de bulunmaktaydı. Bunlar ekilebilir arazi yüzeyinden hafifçe yükselen höyükler üzerindedirler ve sursuzdurlar.²⁶⁰

Urartu devletinin en uzak sınır noktalarına değin dağılmış idari merkez niteliğindeki kalelerin en görkemlisi kuşkusuz ki başkentleri Tuşpa'dır. Havzanın en büyük ve bereketli düzlüğü olan Van Ovasındaki kent doğu batı doğrultusunda 1200 metre kadar uzanan yaklaşık 100 metre genişliğinde 80 m kadar yüksekliğinde bir kayalık ile çevresinde kurulmuştur. Bu elverişli alan M.Ö.III.bin yıldan beri yerleşim görmektedir. Asurluların Tuşpa dedikleri başkent in stadelinde saraylar tapınaklar ve kral mezarları gibi görkemli anıtlar yer almaktadır. Çevresi güçlü ve yüksek surlarla kuşatılmıştır. Tapınaklar stadelin en yüksek noktasındaki iç kalede kuruludur. Bu kesim hâlâ ayakta duran ayrı bir savunma sistemiyle korumaya alınmıştır. İç kalede günümüze ulaşan Urartu dönemi kalıntısı ise oldukça az sayıdadır.²⁶¹

Urartu mimarlığının özünü Doğu Anadolu yüksek yaylasını sert iklim koşullarını jeolojik durum, deprem afeti, yapı ve malzemesi ve Asur tehlikesinde bulabiliriz. Çünkü mimarlık eserlerinin inşaatı sırasında bu büyük faktörlerin mimarları daima etkisi altında bırakmış olduğu muhakkaktır.²⁶²

Urartu mimarlığının diğer bir özelliği de katı mimari saplantılarında hemen bütünüyle arınmış ve devamlı bir arayış içinde bulunmuş olmasıdır. Nitekim bu devamlı arayışın tabii bir sonucu olarak Urartu mimarları çağdaşlarını çok gerilerde bırakan başarılı mimari uygulama ürünleri meydana getirmişlerdir. Gerçek Urartu sanat ve kültürünü yansıtan belgelerin en önemlileri de yalnızca mimarlık eserleridir.²⁶³

Urartu askeri mimarisinin temel yapı malzemesi taştır. Bazalt, kalker, andezitten oluşan bu grup Urartu tarihi boyunca hiçbir standartlaşma göstermeden

²⁶⁰ Sevin, 1999, 168

²⁶¹ Sevin, 1999, 168

²⁶² Erzen, 1978, 12-13.

²⁶³ Erzen, 1978, 12.

kullanımını sürdürmüştür. Urartu mimarları daha çok yerinde buldukları malzemeyi kullanmayı tercih etmişlerdir. Bunun yanında bazı örnekler taşların daha uzak taş ocaklarından taşındığını gösterse de bu istisna örnekler estetik kaygılarla yapılmış görülmektedir. Örneğin Ayanis kaleninde duvarların büyük bir kısmı yerli kalkerden örülmüşken giriş bölümünün olduğu doğu suru düzgün kesilmiş andezittendir. Taş boyutları bakımından Çavuştepe Yukarı Kaledeki kalker taşlar 60-70 cm iken Körzüt Kalesindeki bazalt taş boyutları 1.5 m'nin üzerindedir.

Urartu duvarları üzerine bu güne kadar yapılmış sınıflamalar; kiklopien, klasik ve uçkale teknikleri olarak adlandırılmakta ve bunlar sırasıyla 9,8 ve 7.y.y'ların özellikleri olarak yorumlanmaktaydı. Kalelerdeki taş biçimleri üzerinde yaptığımız incelemeler sonucu bu sınıflamanın Urartunun üçyüz yıllık egemenliği boyunca kullandığı taş biçimleme tekniklerini açıklamakta yeterli olmamıştır. Duvarlarda 1. kiklopik 2. polipozal 3. trapezoidal 4. düzgün dörtgen biçimlerinde taşlar kullanılmıştır.

Kiklopik, genellikle taşların büyüklüklerini ifade etmek için kullanılmaktadır. Buradan vurgulanmak istenen, bu teknikteki taşların işlenmemiş veya çok az işlenmiş olarak duvar yapısından kullanılmasıdır.

Bu teknik Urartu Mimarlığında 9.yy.dan başlayarak 7.y.yılda duvarların aynı teknikte yapıldığı görülmektedir. Poligonal teknik hem taşın ekonomik olarak değerlendirilmesi hem de duvarın bir bütün inşası için kullanılmış gibi görünüyor. Trapezoidal teknikte daha çok estetik kaygılarda ve taşın ekonomik işlenmesi amacıyla geliştirilmiş tekniktir. Bu teknik poligonaldan düz dörtgene geçiş gibi algılanabilir. Düz dörtgen biçimindeki taşlar, Çavuştepe, Ayanis, Kef kalesi örneklerinde olduğu gibi 8. ve 7. yy. kalelerde karşımıza çıkmaktadır.²⁶⁴

Urartu surlarını dört ana gruba ayırabiliriz. Bunlardan birincisi, düz duvarlar veya dış yüzeyde çok az çıkıntısı olanlardır. Aşağı Anzaf, Zivistan, Kef kalesinin bir bölümü, ikincisi; dış yüzündeki iki kule arasında birden çok bastiyen bulunan duvarlar. Üçüncü teknik; iç ve dış yüzeyde bazen karşı karşıya, bazen belirli aralıklarla birbirini izleyen çıkıntıların bulunduğu duvarlar. Dördüncü ise;

²⁶⁴ Tarhan- Sevin 1976 : 273

çıkıntıların yalnızca dış yüzde belirli ovalıklar bulunduğu örneklerdir. Taş biçimleri gibi bu tekniklerin kronolojik gelişimi de ne yazık ki örneklerle desteklenememektedir. Örneğin Anzavurtepe’de 9.yy.a ilişkin üçüncü tip sur biçimi varken 8-7 yy.lara tarihlenen Yerehram’da ikinci ve üçüncü tip yan yana inşa edilmiştir. Daha çok 9.yy’a tarihlenen düz duvar sistemi 7.yy’da Kef kalesinde duvarlarda kullanılmıştır. 7.yy’a özgü gibi gösterilen 4.tip ise Konaklı’da 9.y.yılda karşımıza çıkabilmektedir. Dolayısıyla bütün bu tekniklerin bir kronolojik gelişim izlemeden Urartu tarihi boyunca ve ihtiyaç oldukça uygulama alanı bulduğu anlaşılmaktadır.

Topoğrafik ve coğrafik konumları göz önüne alınarak yapılan sınıflamada kaleler 1.Yönetim merkezleri, 2.Savunma kaleleri, 3.Sığınma keleleri, 4.Garnizonlar olmak üzere dört bölüme ayrılmıştır. Bunlardan yönetim merkezleri standart bir plana sahip değildir. Van, Toprakkale, Çavuştepe, Bastam, Karmir Blur, Arinberd, Kalatgah, Altıntepe gibi. Savunma kaleleri kendi aralarında dörde ayrılırlar: Yolla ilgili olanlar (bunların içinde konaklama merkezleri de var), barajlarla ilgili tesisler (Allahverdi kanalı, Malazgirt, Körzüt gibi), gözetleme ve haberleşme işlevi taşıyanlar (Urartu kalelerinden birbirini görmeyenler arasındaki tepelere yapılıyordu. Kalatgah, Keçikıran, Kıraltı, Hantepe gibi). Sığınma kaleleri bir sivil yerleşim merkezinin yakınında bulunan ve bir tehlike anında halkın sığınabileceği şekilde yapılmışlardır. (Yukarı Anzaf, Zivistan, Kef kalesi gibi). Garnizonlar yalnızca askeri amaçlara hizmet etmektedirler. Bazen tek bazen çift sıra surlarla çevrilmişlerdir.

3.5.1.2.Sivil Mimari

Körzüt Kalesinde ve Norgüh Kalesindeki Stadel ve Aşağı şehir yapı mimarilerinin özellikleri bize Urartu mimari yapısı hakkında kısmen de olsa genel bir örnek teşkil etmektedir.²⁶⁵

Eski Nörgüh ve Körzüt ile birlikte, yeni saptadığımız Ağaçlık, Çövelek, Giyimli (Hırkanis) yerleşme alanlarında halk tabakasına mensup kişilere ait evleri, genel nitelikleri şöyledir: Temeller basit moloz taşlardan yapılmış, döşemede

²⁶⁵ Tarhan, Sevin, 1976, 286

Karmir-Bulur, Giyimli ve Bostam'dan öğrendiğimiz üzere sıkıştırılmış kil kullanılmıştır. Temel duvarlarının üzerinde yükselen üst duvarlar yine çamurla takviye edilmiş basit ocak taşlardan yapılmıştır. Say ve üzeri çamurla örtülmüş dam örtüsü geneldir. Bu evler birbirine bitişik bir düzende yapılmış olup kente ait bir bütün meydana getirirler ve hemen hemen her zaman avluya benzer açık bir alana açılırlar. Çoğunlukla iki odalı olan bu evlerin iç düzeninde ocaklar, tandırlar, depolama çukuru ve çöp çukurlarıyla küçük ev sunakları önemli öğeler oluştururlar. Urartu halkının kentleşme çabasının yoğun olduğu alanlarda Çavuştepeden de anlaşılacağı üzere-kerpiç tuğlalardan yapılmış evlerde yaşamışlardır.²⁶⁶

Urartu sivil yerleşmelerinin bir bölümü, biçim kaygısından oldukça uzak, organik bir gelişme ve yayılma göstermektedirler. Bunda fiziksel çevre ve topoğrafik yapının rolü büyüktür. Ancak tüm Urartu yerleşmeleri düzensiz ve biçimsel kaygıdan uzak değildir. Örneğin Transkafkasya'da Karmir-Blur kuzeybatı İran'da Dutschgagi ve son olarak Van'ın kuzeyindeki Zernaki tepe düzgün planları, dik kesişen cadde ve sokaklarıyla dikkati çekerler.²⁶⁷

Böylece Urartu sivil mimarisi üzerine şu önemli sonuca varabiliriz:

Urartu'dan, sivil halkın yerleri ya düzensiz yada devlet otoritenin baskısıyla düzenli planlara sahiptir. Izgara planlı yada düzenli plan gösteren yerleşimleri, Urartu krallarının uygulamış olduğu yerleşme politikalarıyla ilişkiye rahatlıkla sokulabilir.

Menua, Argiştı ve Rusa II.nin çeşitli komşu yörelerden getirdiği halk kitlelerini Urartu toprakları üzerinde yerleşmeğe zorlandığını, yazıtlardan öğrenmekteyiz. Nitekim, Karmir-Bulur kalesi ve eteklerindeki sivil yerleşme de bu politikanın bir ürünü olarak ortaya çıkmış olabilir. Yani diyebiliriz ki düzenli plan gösteren şehirler, devlet tarafından, yeni göçmenler için hazırlanmış olup yerli halk kitleleri ise düzensiz planlı kentlerde oturmaktaydılar ve göçmenlere kıyasla belirli bir özgürlüğe sahiptiler. Böylece Urartu uygarlığında köklü bir şehircilik anlayışıyla karşılaşmaktayız.

²⁶⁶ Tarhan- Sevin 1976 : 295

²⁶⁷ Tarhan- Sevin 1976 : 296

Bu durum Urartu devlet düzeni hakkında çok önemli bir açıklama getirmektedir.²⁶⁸

Şöyle ki; tarihsel kaynaklar Uruatri ve Nairi beylikleri devresi ve Urartu krallığının ilk yıllarında Doğu Anadolu’da Konfederasyonel bir devlet düzeninin var olduğuna işaret etmektedirler. Ancak, özellikle M.Ö.7.y.yılda Urartu devletinde merkeziyetçi devlet düzeni açısından önemli ilerlemelerin kaydedilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Gerek Uzak bölgelere değin yayılmış düzenli kent planları ve gerekse devlet otoritenin uzak coğrafi bölgeleri de kapsamı içine almağa başladığını göstermektedir.²⁶⁹

3.5.1.3.Mezar Mimarisi

Son on beş yıldan beri Doğu Anadolu’da kaçak kazılar neticesi Urartu eserlerinin büyük bir bölümü ne yazık ki genellikle yurt dışına kaçırılmaktadır. Daha çok mezarlar üzerinde yoğunlaşan bu kaçak kazılarla birlikte, Urartu ölü gömme geleneklerini tanımadan eşsiz bilgiler sağlayacak pek çok malzemede yitip gitmektedir. Ancak mezar mimarisini tanımamıza katkıda bulunabilmektedirler. Bunlara en iyi örnek teşkil edecek Urartu mezarları biri dışında Patnos’un güneyinde sonuncusu Van yakınlarındaki Kalecikte yer almaktadır.

3.5.2.Urartu Ulaşımı

Güçlü bir merkezi devletin varlığı düzenli bir ulaşım ağı ile yakından ilgilidir. Sözelimi Anadolu’yu 200 yıldan fazla bir süre (İ.Ö. 547/46-334/33) egemenlik altında tutmuş bulunan Akhaemenid Sülalesi bunu birazdan Sardes ile Susa arasında uzandığı bildirilen Kral Yolu’na borçludur. Aynı şekilde Küçük Asya’ya yüzyıllarca egemen olmuş Roma imparatorluğu da güçlü bir karayolu ağı oluşturarak, bu ülkenin en ıssız köşelerine değin uzanmasını bilmiştir. Nitekim son zamanlarda Anadolu’da sürdürülen sistemli yüzey araştırmalarıyla Roma çağının gelişmiş karayolu sistemleri daha iyi bir biçimde ortaya konulmaya başlamıştır.

²⁶⁸Tarhan- Sevin 1976 : 297

²⁶⁹ Tarhan- Sevin 1976 : 297

Ancak Anadolu'nun Roma öncesi yolları nasıldı? Anadolu insanı, Roma öncesinde gelişmiş bir karayolu düzeninin varlığından hiç haberdar değil miydi? Bu gibi sorulara günümüze değin doğru yanıtlar verilebilmiş değildir.²⁷⁰

Türkiye'nin en büyük gölünü oluşturan Van Gölü kıyılarındaki ilk liman kalıntıları gibi Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki ilk düzenli yollar da M.Ö. 9-6.yy'lar arasında Urartu Krallığı tarafından gerçekleştirilmiştir. Devlet tarafından yaptırılan yollar yalnızca Doğu Anadolu'nun değil aynı zamanda Anadolu ve Eski Önasya Dünyasının da en eski ve düzenli yollarını oluşturmaktaydı.

Urartu Krallığının Doğu Anadolu Bölgesinin sert iklim koşullarına ve engebeli arazi yapısına uyum sağlayacak 250 yıl boyunca başarılı bir şekilde egemenliğini sürdürmesinde yaptırmış olduğu yolların çok büyük bir etkisi oluşturur. Doğu Anadolu'nun ekonomik ve sosyal etkilerine birinci derecede etki eden yollar, bölgenin ekonomik ve kültürel yönden gelişmesinde de çok önemli bir rol oynamıştır. Urartu Krallığında ulaşım sisteminin merkezini, içinde Tuşpa (bugünkü Van Kalesi) ve Rusahinili (bugünkü Toprakkale) gibi iki görkemli başkentin bulunduğu Van Ovası oluşturmaktaydı. Yani Urartu Krallığının egemenliği altına bulunan Transkafkasya, Kuzeybatı İran ve Doğu Anadolu bölgesine açılan bütün yollar zorunlu olarak Van ovasına açılmaktaydı.²⁷¹

Urartu Devletinin sınırları, Kabaca doğuda Hazar Denizi yakınlarından batıda Fırat ırmağına kadar, Kuzeyde Sevan Gölü'nden, Güneydoğuda Doğu Toroslar'a değin bir alana yayılmaktaydı. Önceleri Van Gölü çevresindeki küçük bir yöreye hükmeden Urartu Krallığının genişleme politikası, esas olarak İ.Ö. 800 yıllarında İşpuini oğlu Menua'nın (İ.Ö. 810-785/80) tahta çıkışıyla başladı. Tahta geçişinden kısa bir süre sonra o zamanki adı Alzi olan Elazığ yöresine sefer düzenleyen Menua batı sınırlarındaki bu bölgeyi devletinin sınırlarına katarak bir eyalet haline getirdi ve Fırat Irmağı'nın sağ kıyısı üzerindeki Malatya Krallığı'nı düzenli vergiye bağladı. Menuanın başlattığı bu genişleme politikası oğlu I.Argişti (İ.Ö. 785/80-760) ve torunu II.Sarduri (İ.Ö. 760-730) dönemlerinde giderek gelişti

²⁷⁰ Sevin 1989, 46-53.

²⁷¹ Belli,2000, 409-410.

ve Fırat Irmağı'nın sol kıyısı üzerindeki Urartu egemenliği bir takım tesislerin kurulmasıyla güçlendirildi. Örneğin 8.yy ortalarında II.Sarduri Dönemine gelindiğinde Elazığ bölgesinde Palu (antik Şebeteria?) ve eski adı bilinmeyen Harput gibi iki büyük yönetim merkezinin yanında, Keban'dan Kömürhana değin uzanan 60-70 km lik bir kıyı şeridi üzerinde, sınır güvenliğini korumak üzere üç karakol kurulmuştu. Maltepe Harabesi, Kale ve Habibuşağı / İzoli adını taşıyan bu kalelerden sonuncusu, güney eteklerindeki kayalığa oyulmuş II.Sarduri'nin yazıtı nedeniyle çok ünlüdür.

Alzi'deki Urartu etkinliği İ.Ö. 7. Yy'ın ilk dörtlüğü içinde, II. Rusa Döneminde devam ettiği ve krallığın yıkılışına değin sürdüğü anlaşılmaktadır. Yukarıda adlarını saydığımız karakollar dışında, Bağın, Malazgirt, Kaleköy, Perisu, Pertek, Genefik ve Haroğlu gibi askeri tesisler Urartuların bu bölgeye verdikleri öneme tanıklık etmektedir.

Van bölgesi ve öteki yerlerden çok iyi tanınan güçlü Urartu kalelerinde, boyut ve tekdüze tasar gibi farklı özellikleriyle ayrılan, konaklama, istasyon niteliğindeki bu ulaşım tesisleri Bingöl'ün Solhan ilçesinden başlayarak büyük bir Urartu yönetim merkezi görünümünde olan Harput'a değin yol boyunca sıralanmaktadırlar. Bunlardan özellikle Bingöl'ün 26 km doğusundaki Zulümtepe Palu'nun 30 km kadar güneydoğusundaki Bahçecik ve son olarak daha batıda bugün Keban Baraj Gölü'nün suları altında kalmış olan, Altınova içindeki Norşuntepe konaklama istasyonları günümüze oldukça iyi durumda kalabilmişlerdir.²⁷²

Yapılan yollar sayesinde, piyade, atlı ve arabalılardan oluşan Urartu Ordusu başka bölgelere askeri seferler düzenleyip ele geçirilen ganimetleri başkente getirebilmekteydi. Urartu kralları tarafından planlanarak yaptırıldığı anlaşılan yollar üzerine, çivi yazılı stel ve inşa yazıtları dikilmekteydi. Yapılan yollarda can ve mal güvenliğini sağlamak için de belirli aralıklarla ve stratejik yerlere karakol niteliğinde küçük kaleler ve konaklama merkezleri inşa edilmekteydi. Küçük konaklama merkezleri Ortaçağda yapılan büyük ve gelişmiş

²⁷²

Sevim, 1989, 49-50.

kervansarayların ilk örneğini oluşturmaktaydı. Merkeziyetçi bir yönetim ile yönetilen Urartu Devleti'nde kralların, vali ve yöneticilerin önde gelen imar faaliyetlerinin başında, yolların yapılması, bakım ve onarımı işlerinin düzenlenmesi ile yapılan ticarete can ve mal güvenliğinin sağlanması gelmektedir.

Arazinin en elverişli yerlerinden geçirilen Urartu yollarının genişliği 4.5-6 m arasında değişmekteydi. Urartu yolları genellikle çay ve derelerin arazide açmış olduğu vadiler boyunca geliştirilmiştir. Pers ve Roma yollarının aksine, Urartu yollarının tabanı taş döşeli değildir. Yolun geçirilmek zorunda olduğu kayalık kesimlerde ise, kayalıklara oyularak açılan dar ve alçak tüneller, günümüzde modern araçların yardımıyla açılan büyük kaya tünellerinin ilk örneğini yansıtmaları açısından çok büyük önem taşımaktadır. Urartu kaya tünellerinin en güzel örneğini ordu yolu üzerindeki "Sakaltutan Tüneli" ile Bitlis'in 10 km güneyindeki Semiramis Tüneli oluşturmaktadır. Sakaltutan kaya tüneli bozulmadan günümüze değin özgün biçimini korumasına karşın, Semiramis Tüneli büyük otobüslerin geçmesine elverişli olmadığı için, üst kısmı dinamitlerle tahrip edilmiştir.

Doğu Anadolu Bölgesi'nde günümüzde kullanılan kara yollarının %60'ının ilk güzergahı Urartu Krallı tarafından gerçekleştirilmiştir. Şimdiki bilgilerimize göre ilk Urartu yolları Kral İşpuini (M.Ö.830-810) döneminde yapılmıştır. Kral İşpuini oğlu Menua ile birlikte ortay yönetimleri sırasında (M.Ö. 820-810) yaptıkları en önemli yol yaklaşık 300 km uzunluğundaki Ordu yoludur.

Urartu krallı arasında ben çok yol yaptıran Menua (M.Ö. 810-786) gelmektedir. Bu kral döneminde devletin genişleme siyasetine uygun olarak bilinçli yollar yapılmıştır. Kral Menua yaptırdığı yollar sayesinde hem çeşitli bölgeleri topraklarına katmış, hem de yolun önemli yerlerine çivi yazılı siteller diktirmiştir. Örneğin Tuşba (Van)dan başlayarak Erciş-Patnos-Tahir-Gediği-Horasan-Hasankale-Erzurum-Erzincan Yolu bu kralı zamanında yapılmıştır.

Kuzeyde Tuşpa-Anzaf Kaleleri-Körzüt-Muradiye-Çaldıran-Doğubayezit-Iğdır-Gökçe Gölüne değin uzanan yolda, Urartu ekonomisi için önemliydi.

Büyükbaş ve küçükbaş hayvan yönünden zengin olan bu bölgeye Urartu Kralları tarafından yapılan askeri seferler sonucunda sayıları on binleri ifade edilen hayvanlar ganimet olarak ele geçirilerek krallığın merkezi bölgesine getirilmiştir. Tuşbadan başlayan ve Aşağı ve Yukarı Anzaf Kalelerinin önünden geçerek Erçek-Özalp-Saray-Kontur Vadisi boyunca üzerinden Kuzeybatı İran içlerine açılan yol Urartu Krallığının doğusuna açılan en önemli ticaret yoluydu.

Ordu Krallığının merkezi bölgesinden çeşitli yönlere giden yollara bakacak alırsak bu güzergahların genellikle, Ordu yolu, ticaret yolu, Maden Yolu ve Yaylayolu olarak kullandıkları anlaşılmaktadır.

Sonuç olarak Doğu Anadolu'daki Urartu yolları derin vadi ve yüksekdağ sıralarıyla birbirinden ayrılan bölgelerdeki yerel kültürleri, karışık kaynaşmasını sağlamış, haberleşmeyi kolaylaştırmış ve ticareti yaygınlaştırarak, halkın ekonomik gönenç düzeyini artırmıştır.²⁷³

3.5.3.Urartu Yazısı

Van Bölgesinde bilinen Körzüt, Köşk, Karahan, Muradiye, Dağ önü, Kevenli, Hazine, Piri Kapısı, Yukarı ve Aşağı Anzaf gibi Van çevresindeki yerlerde ortaya çıkarılan yaklaşık on beş Urartu yazıtı ile ve Van Bölgesi dışında kalan Kars Hanak yazıtı, Ağrı pirabat yazıtları ile giderek Urartu yazısı hakkındaki bilgiler genişlemektedir. Urartu yazıtlarının sayısının kısa sürede artması ile Urartu dilinin hem gramatiksel özellikleri ve kelime haznesi açısından yeni kazanımlar sağlanmış, hem de Urartu tarihinin karanlık bazı kesimlerine de ışık tutmuştur.²⁷⁴ Örnek olarak son bulunan Pirabat Yazıtı; Ağrı ilinin Eleşkirt ilçesine bağlı Pirabat köyünde Nezih Başgelen tarafından, ikincil malzeme olarak ev ve bahçe duvarlarında kullanılmış bir tüm yazıt ve iki yazıt parçası saptanmıştır. Bunlardan tüm olan yazıtın, biçim bakımından bir yapıda orthostat olarak kullanıldığı anlaşılmakta ve yazıtta şunlar ifade edilmektedir.

1.Tanrı Haldi'nin kudreti ile Ispuinioğlu Menua

²⁷³ Belli 2000, 410.

²⁷⁴ Dinçol-B.Dinçol 2000,369-370

2.Bu sarayı (=kaleyi) hükümlanlığı için inşa etti (Ben) İspuini oğlu Menua,

5.Kudretli kral, büyük kral, Biuri ülkesi kralı,

7.Tuspakentinin efendisi (yim)

3.5.4.Anıtsal Kaya Kapıları

Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki toplulukların tanrı, tanrıça ve gizemli dinsel inançları konusundaki ilk bilgilerimizi, M.Ö. 9-6 y.yıllar arasında bölgede egemenliğini sürdüren Urartu Krallığına ait anıtsal kaya kapıları içine yazdırılan çivi yazılarından öğrenmekteyiz. Kayalıkların ön yüzünün oyularak dikdörtgen biçiminde çevrelendirilerek cam gibi düzeltilmesiyle oluşturulan kaya nişleri, anıtsal bir görünüme sahiptir. Bu tür kapı biçimli kaya nişlerinin benzerlerine Anadolu ve Eski Ön Asya Dünyasındaki uygarlıklarda rastlanılmamaktadır. Bu yüzden, anıtsal kaya nişi yapma geleneğinin şimdilik Urartulara özgü olduğu anlaşılmaktadır.²⁷⁵

Oldukça özgün bir biçime sahip olan kaya nişleri günümüzde de halk tarafından “Taş kapı”, “Kör kapı”, “Yalancı kapı” “Çoban kapısı” veya “Hazine kapısı” adı verilmekteydi. Bilindiği gibi Tanrı Haldi, Urartu Krallığının Ulusal Tanrısıydı. Örneğin Anıtsal Kaya nişlerinin en önemlisi olan ve Urartu dini konusunda en ayrıntılı bilgileri veren Meher Kapısı yapıtı şu şekilde başlamaktadır. “Sarduri oğlu İspuini ve İspuinioglu Menua Tanrı Haldi için bu kapıyı yaptırdılar.”

Bugüne kadar yapılan araştırmalar sonucunda üç adet çivi yazılı kaya kapıları tesbit edilmiştir. Üçü de Urartu Krallığının merkezini oluşturan Van Bölgesinde bulunmaktadır. Çivi yazılı Kaya Kapılarının en eski örneğini Hazine Piri Kapısı oluşturmaktadır.²⁷⁶ Başlıca Anıtsal kapılar; Hazine Piri Kapısı, Yeşilalıç Kapısı ve Meher Kapıdır.

3.5.5.Urartu Anıtsal Kaya İşaretleri

M.Ö.9-6.yüzyıllar arasında Doğu Anadolu, Kafkas ötesi ve Kuzey batı İran Bölgelerinde egemenliğini sürdüren Urartu Krallığının gerek merkezi bölgesini

²⁷⁵ Belli,2000,386-387

²⁷⁶ Belli, 2000,386-387.

oluşturan Van Gölü çevresinde, gerekse taşra eyaletlerinde kurulan kalelerin çevresinde, kayalıklara oyulmuş çok sayıda işaret bulunmaktadır. Anıtsal bir görünüme sahip olan ilginç boya işaretlerinin benzerlerine, Anadolu ve Eski Önasya uygarlıklarında rastlanılmamaktadır. Bu yüzden Urartu uygarlığını Anadolu, Kafkasya, İran, Kuzey Suriye, Mezopotamya ve Mısır uygarlıklarından ayıran karakteristik özelliklerinden birini de kayalıklara oyularak büyük bir özenle yapılan anıtsal kaya işaretleri oluşturmaktadır. Doğu Anadolu da bu konuda uzun yıllar yapılan araştırmalar neticesi 17 ayrı kale, sulama kanalı ve mezar yakınında anıtsal kaya işaretinin varlığı saptanmıştır.²⁷⁷

Urartu kaya işaretlerinin doğu sınırını Kuzeybatı İran'da Kuh-e Zambil ve Bastam, batı sınırını Elazığ'ın doğusundaki Harput ve Palu kaleleri, kuzeybatı sınırını Peheriç Kalesi, kuzey sınırını Horum ve güney sınırında Edremit ve Çavuştepe kalesi oluşturmaktadır. Sınırlarımızın dışında yapılan yüzey araştırması sırasında, Urartu krallığına ait çok sayıda kale, yerleşim merkezi, sulama kanalı ve kaya mezarı bulunmasına karşın, kaya işareti saptanamamıştır.

Doğu Anadolu bölgesinde saptanan kaya işareti örneklerine göre, en eski kaya işareti Kral Menua (M.Ö.810-786) döneminde, en geç kaya işaretinin M.Ö.7.yüzyılın son çeyreğine değin yapıldığı anlaşılmaktadır. Bugüne değin Ur.Krallığının Kurusu Sarduri ve İşpuini dönemine ait herhangi bir kaya işaretinin varlığına rastlanılmamıştır. İşaretlerin tarihlenmesinde yakınında bulunan kale, sulama kanalı ve kaya mezar odalarının çok büyük katkısı olmuştur.

Bu tarihlendirmeye göre Edremit, Harput, Yukarı Anzaf, Ali çeyrek Mağara Tepe, Mazgirt, Palu ve Paniz Kalelerindeki kaya işaretleri Kral Menua döneminde yapılmıştır. İlginçtir ki en kaya işareti. Bu kral zamanına aittir. Zaten Urartu devlet dininin kralları da Kral Menua ve babası İşpuinin son dönemlerinde düzenlenmişti. Van Kalesi ve Çavuştepe kalesinde bulunan Kaya işaretlerinin Kral II.Sarduri (M.Ö.764-735) döneminde yapıldığı anlaşılmaktadır. Deliçay, Bahçecik ve Pekiç Kalesinde bulunan kaya işaretlerinden Kral II.Argişti (M.Ö.714-685) döneminde yapıldığı sanılmakta. Aşık Hüseyin ve Ardıç

²⁷⁷

Belli, 2000, 403-404..

Kalesindeki kaya işaretlerinin de M.Ö.7.y.yılda yapılmış oldukları sanılmaktadır.²⁷⁸

Kaya nişleri, kaya kabartmaları, kült merkezlerindeki kaya işaretleri ve yolların geçirildiği büyük veya tünelleri ile sarp kayalıklar üzerine kurulan kalelerin uç kısımlarını doğal kaynaklardan savunma kolaylığı açısından ayırmak amacı ile açılan derin, uzun ve geniş kaya hendekleri, Urartuların kaya yontma işçiliğine nedenli ilgi duyduklarını açık bir şekilde kanıtlamaktadır.

Eskiçağdaki Doğu Toplumlarda olduğu gibi, Urartular'da da yaygın olan inanca göre ölümsüz olan taş, değişmeyen, yenilemeyen durak yaşamın simgesi olmuştur. Kayalıklar ile kaya nişleri yada taş blokları üzerine yapılan tanrı ve kral kabartmaları o dönemdeki inanca göre, varlığın sonsuza dek sürecek, inancın kesinlik kazanmasını sağlayan gizemli düşüncelerin bir ürünü olmalıdır.²⁷⁹

Bilinen başlıca kaya işaret merkezleri; Atabindi Kaya İşaretleri, Çavuştepe Kalesi Kaya İşaretleri, Çelebibağı Kaya İşaretleri, Deliçay Liman Kalesi Kaya İşaretleri, Edremit Kaya İşaretleri, Harput Kalesi Kaya İşaretleri Mağara Tepe Kaya İşaretleri, Pekiç Kalesi Kaya İşaretleri, Van Kalesi Kaya İşaretleri, Yukarı Anzaf Kalesi Kaya İşaretleridir.

3.5.6.Urartu Madenciliği

M.Ö. 9-6. asırlar arasında başta Doğu Anadolu Bölgesi olmak üzere, Transkafkasya ve Kuzeybatı İran gibi çok geniş bir coğrafi bölgede egemenliğini sürdüren Urartu Krallığı, aynı zamanda Anadolu ve Ön Asya Dünyasının en büyük madenci toplumuydu. Urartu Krallığının Van Gölü Havzasında kurulup yukarıda sözünü ettiğimiz ve bugünkü Türkiye'nin yarısı kadar geniş bir coğrafi bölgede egemenliğini sürdürmesinde, maden yataklarından yapılan üretimin çok büyük etkisi olmuştur. Doğu Anadolu Bölgesinde zengin olarak bulunan altın, gümüş, kurşun, bakır ve demir yatakları Eskiçağ'da ilk kez Urartu Krallığı döneminde çok büyük oranda işletilmiştir.

²⁷⁸ Belli 2000: 404.

²⁷⁹ Belli 1989, 66-67.

Urartu Krallığının madenciliği, çeşitli metal eşya ve silah üretimi konusunda çivi yazılı belgeler ile bugüne değin yapılan arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılan binlerce metalden oluşan zengin takı, kült eşyası, heykel, at koşum takımı, araba ve mobilya parçaları ile çeşitli alet ve silahlar bilgi vermektedir.

Buna en iyi örnek Muşaşır/Ardini tapınağı ve sarayından yağmalanan eşyalardan anlamaktayız.²⁸⁰

Assur kralı II.Sorgan M.Ö.714 yılında Urartu ve Onun müttefiklerine karşı düzenlemiş olduğu ünlü sekizinci seferinin sonunda, Urartu ve Eski Önasya Dünyasının en kutsal tapınağı sayılan, bugünkü Türkiye-İran-İrak sınırının kesiştiği yerin güneyindeki Rowanduz Bölgesinde yer aldığı sanılan Muşaşır/Ardini tapınağı ve sarayı, Urartu ve Assur Krallıkları için çok stratejik bir konuma sahipti. Urartular bu kutsal tapınağa Ardini, Assurlular ise Mupaşır demekteydiler.

Tapınak ve saraydan yağmalanan çeşitli metal eşya alet ve silahlar, katipler tarafından tek tek tartılarak büyük bir titizlikle listelere yazılmıştır. Assur kralı II.Sorgan tapınak ve saraydan toplam 1 ton altın, 10 ton gümüş ve 109 ton bronzdan yapılmış çeşitli eşya, heykel ve silahı yağmalayıp Assur'a götürmüştür. Bu olay Urartu madenciliğinin, hangi düzeyde olduğunu, tapınak ve sarayların nedenli zengin metal eşya, heykel ve silahlarla dolu olduğunu göstermesi bakımından büyük bir önem taşımaktadır.

Urartular, Maden Krallığı yapan, Van Gölünün güneyindeki bölge M.Ö. I. bin yılın başlarından beri metalürjik etkinliklerinin beşiği olmuş Sugunia, Arzaskun ve Tuşpa gibi üslü başkentlerin kuruluşunda önemli etken neydi?

-Hızlı bir şekilde örgütlenerek Nairi Konfederasyonu adı altında birleşen toplulukların, krallığa geçiş aşamasında ekonomik yaşamlarında hangi üretim yapılmış olduğu?

-Bugüne var sayıldığı şekilde acaba hayvancılık ekonomisinin gelişmesi ile elde edilen üretim artışı, güçlü bir krallığın kurulmasını sağlayabilirmiydi?

²⁸⁰

Belli 2000,371.

-Bölgede bulunan demir, bakır, arsenik (zırnık), kurşun, simli kurşun ve gümüş madenlerinden yapılan üretimin, Urartu krallığının kurulup gelişmesinde etkisi ne kadardı?

-Toplumdaki tabakaların belirginleşmesinde, servet farklılaşmalarında ve soyluların yönetiminde mutlak söz sahibi olmasında madenler nasıl bir rol oynamıştı?

-Özellikle demir madeninden yapılan savaş aletleri bu topluluğa herhangi bir üstünlük sağlanamamış mıydı?²⁸¹

İşte bu soruların cevabını bulmak için, beş yıl boyunca yapılmış olan araştırmalar sırasında gümüş, kurşun, bakır ve demir gibi madenlere ait yüzlerce eski işletme, ergitme merkezi, maden galerisi cüruf depoları ve atölyeler tek tek saptanmış ve ergitilen madenlerin artıkları olan cüruflardan örnekler alınarak, Almanya’da analizleri yaptırılmıştır. Urartu Krallığı döneminde Doğu Anadolu Bölgesinde yoğun olarak işletilen, gümüş, kurşun, bakır ve demir yataklarının üç ana bölgede toplandığı görülmüştür. Bu merkezler; Adıyaman-Malatya-Elazığ-Tunceli Bölgesi, Erzincan-Erzurum-Bayburt-Gümüşhane-Artvin-Kağızman Bölgesi, Van Gölünün Güneyi, Siirt-Bitlis-Van-Hakkari Bölgesi²⁸²dir.

Bölgedeki Urartu ergitme merkezleri; Maden Köy Ergitme Merkezi, Balaban Ergitme Merkezi, Pürneşe Ergitme Merkezidir.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, araştırmalar, Van Gölü’nün güneyinde yapılan demir üretimi ile metalurji tekniğinin, M.Ö.I. bin yılın başlarından itibaren Doğu Anadolu, Kafkas ötesi ve Kuzeybatı, İran bölgesinde yaygınlaşmasından bir kilit görevini görmüş olduğunu göstermektedir.²⁸³ Anadolu’nun Dünya’da madencilik beşiği olan ülke olduğu deyiminin hiç de abartılmış bir deyim olmadığını açık bir şekilde kanıtlamaktadır. Grek mitolojisinde çeliği ilk kez Haliblerin keşfettiği ve Grekçe çelik anlamında kullanılan halib sözcüğünün, aslında Urartu demirciliğini sembolize ettiği anlaşılmaktadır. Son on yıldan beri

²⁸¹ Belli 1985: 367.

²⁸² Belli 1985: 372.

²⁸³ Belli 1985: 372.

demirden yapılmış yüzlerce Urartu silahlarının çekilen röntgenleri, bunların bilinçli bir şekilde çeliklendirilmiş olduğunu ortaya koymaktadır.²⁸⁴

3.5.7.Urartu Sulama Sistemi

Urartu Kralları tarafından Doğu Anadolu Bölgesinde yaptırılan önemli imar faaliyetleri, Eskiçağda bu bölgeye altın çağını yaşatmıştır. Bunların başında baraj, gölet ve sulama kanalları gelmektedir. Sulama tesislerinin varlığını saptamak amacıyla yüzey araştırması, Oktay Belli başkanlığında 1987 yılından beri kesintisiz devam etmektedir.

Bölgedeki bol miktardaki; baraj, gölet ve sulama kanalları, Urartu Krallığının çekirdeğini oluşturan Doğu Anadolu'yu bir barajlar bölgesi duruma getirmiştir ve yaklaşık 2700-2800 yıldan beri kesintisiz olarak çalışan çok sayıdaki, baraj, gölet ve sulama kanalının benzerine şimdiye kadar ne Anadolu ne de Dünyanın öteki ülkelerinde rastlanılmaktadır. Bu yüzden Urartu Krallığını Anadolu ve Eski Önasya Dünyasının en büyük Hidrolik Uygarlığı olarak adlandırmak yerinde olacaktır..

Bölgedeki ilk sulama tesislerinin Urartu Krallığı döneminde olması, Doğu Anadolu Bölgesi için bir dönüm noktası olmuştur. Bu zamana değin Doğu Anadolu Bölgesindeki toplulukların Ekonomik yaşamında hayvan besiciliği ön planda iken bundan sonra artık tarım ön plana geçmiştir. Yani sulamaya dayanan modern tarımın temelleri, ilk kez Urartu Krallığı tarafından atılmıştır. Doğu Anadolu Bölgesinde yaptırılan çok sayıdaki baraj, gölet ve sulama kanalları da, yapılan modern tarımın canlı kanıtı oluşturmaktadır.²⁸⁵

Doğu Anadolu Bölgesi en şiddetli deprem kuşağında yer almaktadır. Bu bölgede Urartu, Ermeni, Helenistik, Roma, Bizans, Selçuklu Beylikleri ve Osmanlı Devleti dönemine ait anıtsal mimari yapıların yüzlerce yıldan beri meydana gelen çok sayıdaki depremde büyük ölçüde etkilendikleri görülmektedir.

Doğu An. Bölgesindeki Roma ve Bizans dönemlerinde yaptırılan su ile ilgili tesisler geçirmiş olduğu şiddetli depremin etkisinden dolayı sanki kartondan

²⁸⁴ Belli 1985: 378.

²⁸⁵ Belli, 2000,394.

yapılmış bir duvar gibi paramparça olmuşlardır. Buna karşın Urartu Krallığına ait, baraj, gölet ve sulama kanallarının diğer uygarlıkların mimari yapılarında kıyasla depremden daha az etkilendikleri görülmektedir. Hatta 2700-2800 yıldan beri çalışan Urartu sulama yapıları sanki günümüzde yapılmış sergisini veren şaheserlerdir. Bu durumda Urartu su mühendislerinin ne kadar bilinçli çalıştıklarının en açık kanıtıdır.

Aslında Urartu Krallığının ulaşmış olduğu teknolojik ilerlemenin temelinde, özellikle madencilik endüstrisinde göstermiş olduğu olağanüstü ilerlemenin çok büyük bir etkisi olmuştur. Çünkü M.Ö. I. bin yılın ilk yarısında Urartu Krallığı, hem Anadolu, hem de Eski Önasya Dünyasının en büyük madenci toplumdur. Demirden yapılan çalışma aletleri, baraj, gölet ve sulama kanallarının duvarlarında kullanılan milyonlarca metreküp taşın çıkarılmasında, kolay ve çabuk işlenmesinde çok büyük bir rol oynamıştır.²⁸⁶

Urartu Krallarının Doğu, Anadolu Bölgesinde yaptırdıkları çok sayıdaki baraj, gölet ve sulama kanalları, Eskiçağda, Hitit ve Assur Krallıklarının baraj ve sulama karalı yapma geleneğini Pers, Hellenistik, Bizans, Ortaçağ ve Osmanlı Devleti dönemine taşımıştır. Yeni Anadolu'ya sulamaya dayalı modern tarım kültürünün yaygınlaşmasında ve baraj yapma geleneğinin gelişmesinde, Urartu Uygarlığı çok önemli bir köprü görevini üstlenmiştir. Günümüzde Doğu Anadolu Bölgesinde Fırat ve Dicle ırmakları üzerinde yaptırılan modern barajların ilk örneklerini 2700 yıl önce Urartu Kralları tarafından küçük çay ve dereler üzerine kurulan barajlar oluşturmaktadır.²⁸⁷

Doğu Anadolu'nun en zengin su kaynaklarından birini de, Van Ovasının doğusunu yarım ay şeklinde çevreleyen 3200 m yüksekliğindeki Erek Dağı oluşturmaktadır. Urartu Krallığı döneminde Erek dağı ve eteklerindeki su kaynakları üzerinde toplam 14 adet gölet ve baraj yapılmıştır. Yapılan barajların en eskisini, Urartu Krallığının kurulmasından önceki döneme ait Bakraçlı ve Harabe Barajları oluşturmaktadır. Bakraçlı Baraj tahrip edilmesine karşın, Harabe Barajının 1.5-2 m yükseklikteki duvarları yıkılmadan günümüze değin özgün

²⁸⁶ Belli 1985: 395.

²⁸⁷ Belli 1985: 395-396.

biçimini korumuştur. 1 km güneyinde bulunan Yoncatepe kalesi ve nekropollerle birlikte Erken Demir Çağına tarihlenen Harabe Barajı, Urartu barajlarının ilk proto tipini yansıttığı için çok büyük önem taşımaktadır. Zivistan Köyü yakınlarındaki Azap göleti Kral İşpuini (M.Ö.830-810) döneminde kurulmuştur ve Urartu göletlerinin bilinçli ilk örneğini teşkil etmektedir. Kevenli ve Yukarı Ömer Gölü, Aşağı Ömer Gölü, Kilise Gölü ve Kadim Barajları, Urartu Kralı Menua (M.Ö.810-786) döneminde yaptırılmıştır. Rusa (Keşiş ölü) ve Köşebaşı Barajları ile Yakup, Kurban ve Sıhke Göletleride Kral II.Rusa (M.Ö.685-645) döneminde yapılmıştır. Hatta yapılan baraj ve göletler Van Ovasının güney bölümünün su gereksinimini karşılayamadığı için Gürpınar Ovasından, Van Ovası'nın güneyindeki topraklarda bulunan meyve ve sebze bahçelerinin su gereksinimini karşılayabilmek için 51 km uzunluğunda olan Menua (Semiramis/ Şamram) Kanalı yapılmıştır.²⁸⁸

3.5.8. Urartu Taşocakları ve Atölyeleri

Doğu Anadolu Bölgesinin ilk görkemli mimarlık anıtlarını oluşturan kale, saray, tapınak, baraj, gölet ve sulama kanalları, M.Ö. I. bin yılın ilk yarısında Urartu Krallığı tarafından yaptırılmıştır. Sulama tesisleri ve anıtsal kalelerin duvarlarında kullanılan milyonlarca metreküp işlenmiş taş, devlet tarafından işletilen büyük taş ocakları ve atölyelerden elde ediliyordu. Bu yüzden Doğu Anadolu Bölgesindeki taş ocakları, Urartu Krallığı döneminde olduğu kadar diğer dönemlerde yoğun olarak işletilmemiştir.

Urartuların tonlarca ağırlıktaki taşlar çıkarıp büyük bir başarıyla işlemelerinde, özellikle demirden yapılmış el aletlerinin çok büyük bir etkisi olmuştur. Demirden yapılmış, murç, keski ve kaldıraçlar, taşların çıkarılmasını, kaldırılmasını ve işlenmesini büyük ölçüde kolaylaştırmıştır. Demirden yapılmış el aletleriyle kayalıklara oyularak yapılan düzgün planlı mezar odaları, kaya platformları anıtsal kaya kapıları, su sarnıçları, kaya pitosları ve su sarnıçlarına inmek için yapılan kaya merdivenleri, yolların geçirildiği büyük kaya tünelleri ile sarp kayalıklar üzerine kurulan kalelerin uç kısımlarını doğal kayalıklardan

²⁸⁸

Belli 1985: 396.

savunma kolaylığı açısından ayırmak amacıyla açılan derin, uzun ve geniş kaya hendekleri, çok daha kolay bir şekilde yapılmıştır.²⁸⁹

Van Bölgesindeki çeşitli mimari yapılar ile kale duvarlarından kullanılan taş türleri fazla çeşitlilik göstermemektedir. Yapılan araştırmalarda üç sarıklı taş türünün yaygın olarak kullanıldığı saptanmıştır. Bu taş türlerinin başında kalker, andezit ve kum taşı gelmektedir.²⁹⁰

Bölgede bilinen taş ocağı ve atölyeleri; Yoncatepe Kumtaşı Ocakları, Pagazik Kumtaşı Ocakları, Zımsım Dağı Taş Ocakları, Kurubaş Gediği Kumtaşı Ocakları, Harapköy Tepe Taş Ocağı ve Alniunu Kenti Atölyesi, Edremit Taş Ocağı, Zivistan Taş Ocakları ve Atölyesi, Köroğlu Tepesi Taş Ocağı ve Atölyesidir.

Çalışma alanımızı oluşturan Çıldır Bölgesinde keramik verisi değerlendirildiğinde tespit edilen Demir Çağı ve Urartu yerleşmeleri, Akçakale, Karakale, Beşiktepe, Sınırortası, Sengertepe, Şeytan Kalesi, Kayabeyi Kalesi, Başköy Kalesi, Karasal Höyük, Adalar Höyük, Kunduzevi Yerleşmesi, Yıldırımtepe Yerleşmesi, Peyhler Höyük, Cinnik ve Topyolu Nekropolu'dur.

²⁸⁹ Belli, 2000,415

²⁹⁰ Belli, 2000,415.

4. İSKİTLER

Savaşçı bir toplum olan İskit ve Kimmerler, batıda Tuna Nehri havzasından doğuda Çin'e kadar uzanan geniş Avrasya steplerinde yaşamış ve göçebe hayat tarzını uygulamıştır. Son yıllarda yapılan arkeolojik araştırmalar sonucu, Kimmer ve İskitlerin izlediği kronolojik tarih ve coğrafyaları daha belirginleşmeye başlamıştır²⁹¹ (Harita-3).

İskit coğrafyası hakkında bilgilere göre; İskitler coğrafyalarını ya giyinişlerine ya da bulundukları yere göre adlandırdıkları göstermektedir. Arkeolojik buluntular değerlendirildiğinde ise İskitler'in M.Ö. I. Binde Tuna nehrinden Çin'in batı sınırlarına kadar uzanan oldukça geniş bir sahaya yayıldıklarını göstermektedir. Bu geniş düzlük, doğal bir otlak görünümünde²⁹² ve yüksek Pamir, Tiyen-Şan ve Altay dağ kollarından, Batı Türkistan üzerine oradan da batıya ve aşağı Tuna bölgesine kadar, bütün Güney Rusya'ya, batıda Silezya'ya kadar ulaşmakta, doğuda birçok geçit vasıtasıyla Doğu Türkistan ve Gobi bölgesiyle bağlanmaktadır. Bu bölgenin doğusu büyük çöllerle, kuzeyi bir zamanlar bataklık ve ormanlarla, batı kısmı ise genellikle verimli tarım alanlarıyla, güneyi Hazar denizi ve Karadeniz ile ve İran Dağları ve Kafkas Dağları ile çevrilidir²⁹³. Antik dönemde bu bölgenin sınırları daha çok coğrafi yapı ile belirlenmiştir.. Bu coğrafi sınırlar, doğudan batıya doğru Nanşan ve Tiyen-Şan sıradağları ile Oxus nehrinde oluşmaktaydı. Bunların arkasından gelen İran platosu, belki daha ziyade siyasi bir sınırdı, fakat onu tekrar Kafkas dağları, Karadeniz, Karpatlar ve Tuna nehrini oluşturduğu doğal sınırlar takip ediyordu²⁹⁴.

Göçlerin hemen hepsinin siyasi ve askeri sebepleri vardır. Tarih öncesi devirlerde yapılan göçlerin sebeplerini, o devreyi aydınatabilecek yazılı kaynaklar bulunmadığından tam olarak açıklayabilme imkânı her zaman bulunmamaktadır. M.Ö. 8. yüzyılda yapılan göç birlikte İskit'ler tarih sahnesine çıkmıştır. Bu göçün sebeplerinin başında günümüzdeki Moğolistan ve Türkistan'da meydana gelen ve uzun sürenli kuraklık, Orta Asya'nın ve Güney

²⁹¹ Durmuş 1993:31

²⁹² Memiş 1987:15

²⁹³ Junge 1939: 5

²⁹⁴ Rice 1958:33-34

Rusya'nın bozkır bölgelerinde, büyük bir nüfus baskısını oluşturmuş ve bunun sonucuyla da otlaklardaki kuraklıktan dolayı Hun kabilelerinin Çin'in kuzeybatı sınırına doğru kaymışlardır²⁹⁵.

Choular'ın her yerde garnizonlar kurmaları ve Hunlar'ın otlaklarının küçültmesi²⁹⁶ nedeniyle M.Ö. 8. yüzyılın başlarında Hunlar, Çinlilerle ve Choular'la savaşmış ve Çin sınırının batısına kadar çekilmek zorunda kalarak buradaki toplulukları yerlerinden oynatmıştır. Diğer kabilelerin de bölgedeki diğer kabilelere hücum etmeleri, çok geçmeden bozkırda müthiş bir göç hareketinin başlamasına zemin hazırlamıştır. Her kabile, yeni otlaklar elde edebilme gayesiyle batıdaki komşularına saldırmıştır²⁹⁷.

4.1. İskitler'in Tarih Sahnesine Çıkışları

M.Ö. II. Binyılın ortalarında İskitlerin dahil oldukları kabul edilen Srubnaja kültürü Volga Nehri'nden Karadeniz'in kuzeyindeki bölgelere kadar yayılmıştır ve M.Ö. II. Binyılın ilk çeyreğinden beri bölgede yaşanmakta olduğu kabul edilen Katakomb Kültürü toplumları asimile yada göçe zorlamışlardır. Srubnaja Kültürü daha sonra Karadeniz'in kuzeyindeki steplerde varlığını ve gelişimini devam ettirmiştir. Ancak yazılı kaynaklara göre İskitler; tarihte Kavimler Göçü olarak bilinen göç hareketi ile birlikte kavimlerin doğudan batıya doğru birbirlerini sıkıştırmalarıyla ortaya çıkmıştır. Bu göç hareketi ile İskitler M.Ö. 8. yüzyılda Kimmerler'in ülkesi ne gelmişlerdir²⁹⁸

Herodotos, Göçebe İskitler'in Asya'da yaşadıklarını ve Massagetler'le yaptıkları savaştan yenik çıkarak, Kimmerler'in yanına göçtüklerini bildirmiş²⁹⁹ ise de Herodotos'un bu kavimler hakkındaki bilgileri kısıtlıdır. Ancak İskitler'in adına ilk kez M.Ö. 680-668 dönemine tarihlenen mAsur Prizma yazıtında rastlanmaktadır. Yazıtta Asur imparatoru Asarhaddon, imparatorluğun kuzey ve kuzeydoğu sınırlarını tehdit eden Kimmer ve Mannalar'ın saldırılarını bertaraf etmek maksadıyla İskit kralı Bartatua ile anlaşmış ve ona kızını vererek,

²⁹⁵ Tarhan 1979: 365

²⁹⁶ Eberhard 1987: 38-39

²⁹⁷ Rice 1958: 43

²⁹⁸ Kretschmer 1921: 923

²⁹⁹ Herodotos IV: II

İskitler'in adı geçen kavimlere karşı savaşmasını sağlamıştır³⁰⁰. Asur kaynaklarında M.Ö. 680-668 ait İskit bilgileri ne yazık ki Grek kaynakları gibi yetersiz ancak İskit adını yaklaşık 200 yıl daha eskiye götürmüştür. Görüldüğü gibi, M.Ö. 8. yüzyılın içerisinde Orta Asya'dan çıkan İskitler'in M.Ö. 7. yüzyılın ilk çeyreği içerisinde hissedilir bir güç olarak Asur sınırına ulaşmıştır. Bu durum İskitler'in Hazar denizinin batısı, Tuna nehrinin doğusu ve Karadeniz'in kuzeyindeki Kimmer yurdunun dışında, Ön Asya'ya da çok kısa zamanda yayılarak kendileri büyük bir güç olarak vücuda getirebilmiştir³⁰¹.

Arkeolojik kazılar değerlendirildiğinde Karadeniz'in kuzeyindeki steplerde, kültürel bağlantılar gösteren arkeolojik bir kültür M.Ö. II. Binyılın ortalarından M.Ö. 8. yüzyılın ortalarına kadar ara vermeden gelişmiştir. Bu tarihte bölgeye yapılan herhangi önemli bir göç bilinmediğinden Katakomb Kültürü'ne bağlı bir toplum olan Kimmerler'in, büyük bir olasılıkla Srubnaja kültürü etkisine geçtiğini göstermektedir. Böylece Kimmerler'in hem Katakomb hem de Srubnaja Kültürü'nün bir karışımı olduğu ortaya çıkmış ve İskitler'in Karadeniz'in kuzeyine göç ettiği dönemde Kimmerler'in bu bölgede uzun bir süreden beri varolan bir toplum olduğu göstermektedir. Böylece Arkeolojik materyaldeki İskit ve Kimmer benzerliği de birbirleri ile aynı veya en azından birbirlerini etkileyen benzer toplumlar olmaları ile açıklanabilmektedir. Bu nedenle bütün arkeolojik kaynakta bu iki toplumu beraber ele almaktadırlar.

Ancak İskitler'in Karadeniz'in kuzeyine Kimmerler'in yaşadıkları topraklara kesin geliş tarihleri tam olarak belirlenememiştir. İskitler'in arkeolojik izlerinin M.Ö. 7. yüzyılın ikinci yarısında izlenebildiği ve İskitler'in Kimmer topraklarını M.Ö. 7. yüzyılın son çeyreğinde istila etmeye başlayıp çok kısa bir süre sonra tamamladıkları ileri sürülmektedir.

Kimmerlerin kuzeydeki varlıkları ve İskitlerin bölgeye yerleştikleri kesin olarak bilinmekle beraber İskit kültürünün bu olaylardan önceki erken tarihinin tam olarak bilinmediği ortaya çıkmıştır. Bunun başlıca nedeni ise, Karadeniz'in kuzeyindeki steplerde İskit kültürünün gelişmiş halinin birdenbire belirmesidir.

³⁰⁰ Luckenbill 1968: 207

³⁰¹ Durmuş 1993:22 vd.

Bugünkü arkeolojik verilerin ışığında, M.Ö. 7. yüzyılın ikinci yarısından önce bu kültürün sadece Karadeniz'in kuzeyindeki steplerde değil, daha doğuda da hiçbir yerde tanınmadığı anlaşılmıştır.

İskitler, kendileri ile Kimmerler arasındaki kültür ve dildeki yakınlıkları Kimmerlerin asimilasyonu kolaylaştırmış ve bir kısım Kimmer topluluğunu kendi içine kabul etmiş olmakla birlikte Karadeniz'in kuzeyinde büyük bir yıkım ve değişim yapmışlardır. Bunun sonucunda M.Ö. 8. yüzyıl içinde Karadeniz'in kuzeyindeki steplerde çok sayıda yerleşme tahrip edilmiş, bununla doğru orantılı da olarak yerleşik hayat özellikleri ortadan kalkmaya başlamıştır. Kimmer-İskit çekişmesinin bir sonucu bölgede hayvancılığa geçiş olmuş ve Kimmerler'in Önasya'ya zorunlu göçleri gerçekleşmiştir³⁰².

4.2.İskitler'in Diğer Kavimlerle İlişkileri

İskitler'in tarih sahnesine çıktıktan sonra genellikle mücadele ile başlayan bir çok kavimle ilişkileri görülmektedir. Yukarıda da bahsedildiği üzere Hazar Denizi ve Tuna nehri arasındaki coğrafyaya geldiklerinde Kimmerler'le karşılaşmışlar, onlarla mücadele edip bir kısmını asimile edip bir kısmını da yurtlarından koyduktan sonra onların takip ettiği yoldan Ön Asya'ya girmişler ve Urartulular, Persler, Asurlularla ve Sarmatlar karşılaşmış ve onlarla mücadele etmişlerdir³⁰³.

4.2.1. İskit-Kimmer İlişkileri

Asur vesikaları değerlendirildiğinde Kimmerler'in ortaya çıkışı Sargon (M.Ö. 722-705) zamanına rastlamaktadır³⁰⁴. Bu tarih İskitler'in ilk grubunun Kimmer yurduna yerleşmelerine tekabül eden tarihe yakınlık göstermektedir ve Çin'in, Hunlar'a karşı saldırıları ile harekete geçen Asyalı kavimlerin batıya doğru göçleri ile ilişkilidir.

İskitler doğudan batıya doğru yöneldiklerinde, Karadeniz'in kuzeyinde bulunan ve Hazar denizinden Tuna nehrine kadar uzanan geniş coğrafyada

³⁰² Durmuş 1993: 62

³⁰³ Durmuş 1993: 63

³⁰⁴ Lewy 1926: 347

Kimmerler’le karşılaşmışlardır. Herodotos’a göre, İskitlerin bölgeye girişleri ile Kimmerler bir araya gelerek bazı Kimmer Kralları muhtemel bir istilaya karşı kendilerini savunmayı düşünürken, diğer bir kısmı ise, İskitler’le savaşmaktansa, yurtlarını terk etmeyi daha uygun görmesi ile düşünce ayrılığına düşen toplumlar ikiye ayrılarak birbiriyle savaşmış ve geriye kalanlar da yurtlarını terk etmiştir. Bu durum İskitler’in Kimmer ülkesine doğudan girdiklerini ve batıya doğru geldikleri anlaşılmaktadır³⁰⁵.

Kimmerler, İskit saldırıları sonucunda M.Ö. 8. yüzyılın son on yılı içerisinde önce Karadeniz’in kuzeyinde bulunan bozkırlara daha sonrada Kafkas yolunu seçerek, Kafkas geçitlerini aşmış³⁰⁶, Urartu topraklarına yayılmış ve Anadolu’yu istila etmeye başlamışlardır³⁰⁷. Ancak İskitler, Kimmerler’i, Yakın Doğu’ya kadar takip etmişlerdir³⁰⁸.

Doğu Anadolu’ya gelen Kimmerler, Urartulular’a saldırmışlar ve M.Ö. 8. yüz yılın sonları ile M.Ö. 7. yüzyılın başlarında Asur sınırında önemli değişiklikler oluşturmuşlardır³⁰⁹. Urartu-Kimmer mücadelesinin büyüklüğü nedeniyle bölgeye gelen istilacıların yolunu Anadolu’nun içlerine doğru yönlendirmiş ve böylece Urartu devleti muhtemel büyük bir saldırıdan kurtarmıştır³¹⁰,

İskitler, Kimmerler’in ardından Kafkaslar’ı doğudan dolaşarak, Hazar denizi kıyısını takiben Derbent-Demirkapı geçitlerini kullanmışlardır. Azerbaycan ile İran’a³¹¹, Urartu’nun kuzeydoğu eyaletleriyle Urmiye gölünün batı kıyılarına kadar yayılmışlar ve gölün güneydoğusundaki Işkuzalar tarafından Mannalar’ın ülkesine saldırılması ile batıya doğru yönelmişlerdir³¹². Ayrıca, Kimmerler’i batıya, yani Anadolu’nun içlerine iten sebepler arasındaki Kimmerler’in

³⁰⁵ Durmuş 1993: 63

³⁰⁶ Lehmann-Haupt 1921: 398

³⁰⁷ Tarhan 1983: 110

³⁰⁸ Tarhan 1970: 22

³⁰⁹ Prasek 1968: 112

³¹⁰ Tao-suğ 1949: 536

³¹¹ Herodotos IV: 12

³¹² Lehmann-Haupt 1921:406

Anadolu'daki kavimlerle ilişkilerin bulunması ve en azından Anadolu'nun bir bölümünü tanımış olmaları düşünülebilir³¹³.

4.2.2. İskit-Urartu İlişkileri

Kafkaslar'dan Ön Asya'ya açılan geçitleri topraklarında barındıran Urartular bu göç hareketi başlayan mücadeleyi direk topraklarında bulmuşlardır. Önce Kimmerler ile ardından da İskitlerle mücadelelerde bulunmuşlardır³¹⁴.

Kimmerler'in Urartu topraklarına yönelik ilerleyişi durdurmak için II. Rusa (M.Ö. 685-645) ile İskitler arasında bir anlaşma yapmış³¹⁵, ancak bu anlaşma fazla uzun sürmemiş, 7. yüzyılın sonlarından itibaren yağma amaçlı Urartu topraklarına baskınlar düzenlemişlerdir³¹⁶. Özellikle Teişahaini, Rusahinili ve Çavuştepe kentleri kalesiyle birlikte M.Ö. 7. yüzyılın sonlarına doğru İskitler tarafından tahrip edilmiştir.³¹⁷

M.Ö. 7. yüzyılın sonlarında ve 6. yüzyılın başlarında gerçekleşen istilalarına artık karşı koyamayan Urartu M.Ö. 585 yıllarında³¹⁸ asıl nedeni İskit saldırıları olarak yıkılmışlardır³¹⁹.

4.2.3. İskit-Asur İlişkileri

Kimmerler'i takip ederek Kafkasları aşp, Urartu devleti üzerine seferlerde bulunan İskitler aynı zamanda Asur devletinin kuzey sınırlarına kadar ulaşmıştı. Bu ilişkiler ve hareketlilik Asur kaynaklarında da kendisine yer bulmuştur³²⁰.

Ancak bu hareketlilik sadece Urartu topraklarında kalmamış Asarhaddon zamanında Asur'un kuzey ve kuzeydoğu sınırları Kimmer-İskit istilasına uğramış ve Asarhaddon İskit kralı Bartatua ile anlaşarak, kızını ona vermiştir³²¹. Bu Asur ve İskit dostluğu sonucunda Asur kralı Asarhaddon Hubaşna'ya kadar giderek,

³¹³ Durmuş 1993: 65

³¹⁴ Durmuş 1993:65

³¹⁵ Tarhan 1984: 113

³¹⁶ Schmölke 1961: 639

³¹⁷ Schmölke 1961: 639, Belli 1982: 175, Belli 1982:182

³¹⁸ Belli 1982: 178

³¹⁹ Durmuş 1993: 66

³²⁰ Durmuş 1993: 67

³²¹ Streck 1975: CCCLXXIV

Kimmer lideri Teuşpa'yı ve müttefiki olan Hilakku devletini mağlup etmiştir³²². Bu arada İskitler de boş durmayarak, Kimmerler'i batıya doğru sıkıştırmaya başlamıştır³²³. İskitler'le anlaşıp batıya Kimmerler'in üzerine yürüyen Asarhaddon "Til Barsib" steline Hilakkular, İskit ordularını yenen Mannalar'la birleşerek, Asur devletine karşı isyan ettiklerini fakat Asur kralı tarafından bu isyan bastırılmıştır³²⁴.

Herodotos, Prototeus oğlu Madyas idaresinde büyük bir İskit ordusunun Avrupa'dan kovduğu Kimmerler'i takip etmek üzere, Asya'ya girdiklerine ve Med topraklarına vardıklarını belirtmiş³²⁵ ancak Prototeus'un Asur kralı Asarhaddon ile anlaşılan İskit kralı Bartatua olduğu kabul edilmektedir³²⁶.

Urartu'nun Azerbaycan eyaleti parçalanınca, İskitler kral Bartatua ve oğlu Madyes idaresinde, Urartu ülkesini işgal edip Sakız şehrini başkent yaparak Kızılırmak'a kadar uzanan bölgeyi kontrol altında tutmak amacıyla Persia'da kalmışlardır. Asur kralı Asarhaddon'un anlaşmak zorunda kaldığı İskit'in Asur Devleti ile ilişkileri yaklaşık olarak Asur ile sınır ilişkilerinden yaklaşık bir asır sonra Asur devletinin yıkılması ile son bulmuştur.

4.2.4.İskit-Pers İlişkileri

Akamenit sülalesinde İskitler büyük bir güç kaybetmelerine rağmen, siyasi bir kuvvet olarak varlıklarını devam ettirmişlerdir. Özellikle Kirus zamanında İskitler'in Babil ve Asurlular'a karşı düşmanca hareketleri ve Hazar'ın güneybatı sahillerindeki Herkanlılarla birleşerek Asurlulara'a karşı asker gönderdikleri ve sonuçta Kirus ile birleştikleri görülmektedir. Ancak Türkistan'da bulunan İskitlerin Kirus'a tabi olmamakla beraber Kirus daha sonra bir İskit Devletinin kendisine zarar vereceğini düşündüğünden Bu İskitleri kendine tabii kılmaya çalışmıştır³²⁷. M.Ö. 547 yılında Lidya üzerine sefere geçen Kirus Kapadokya'ya girmiş ve Sardes kapılarında Lidya'yı büyük bir yenilgiye uğratmış ve sonuçta

³²² Landsberger 1927: 79

³²³ Minns 1970: 189

³²⁴ Kinal 1991:258

³²⁵ Herodotos 1: 103

³²⁶ Lehmann-Haupt 1921: 404

³²⁷ Toğan 1987: 31-32

Lidya devleti yıkılmış ve Persler Batı Anadolu'ya girerek buradaki şehirleri ele geçirmişlerdir. M.Ö. 539 yılında Kirus Babil'i zapt ederek Babil devletini de krallığına katmıştır³²⁸. Kirus son yıllarını İskitler ve İran'ın kuzeydoğusundaki kavimlerle savaşmakla geçirmiş ve M.Ö. 529 yılında ölmüştür³²⁹. M.Ö. 8. yüzyılın sonlarında Kimmeler'in Anadolu'ya akınları, onları takip eden İskitler'in de Anadolu'nun doğusundaki faaliyetleri, Asur'un Anadolu içlerine doğru yaptıkları seferler, Anadolu'nun siyasi gücünü iyice zayıflatarak, Anadolu'nun Pers etkisi altına girmesini kolaylaştırmış ve Pers kralları Anadolu'nun batısına kısa zamanda ulaşmışlardır³³⁰. Anadolu'daki bu Pers hâkimiyeti I. Darius zamanında da devam etmiş, hem doğuya hem de batıya seferler düzenlenmiştir.

M.Ö. 518-517 yıllarında Orta Asya İskitlerine yapılan bir seferde İskitler büyük bir yenilgiye uğratılmıştır³³¹. Darius'un, Türkistan seferinde İskitler ile yaptığı savaşta kendi askerlerine İskit kıyafeti giydirerek, hile ile İskit reisleri mağlup etmiş ve onları çöllere çekilmek zorunda bırakmışsa da, Sırak isminde bir çoban Darius'un ordusuna kasten yanlış yol göstererek, onları çöl ortasına sokup memleketini kurtarabilmiştir³³². Pers kralı Darius, Karadeniz'deki İskitlere karşı da bir sefer yapmayı planlamış fakat M.Ö. 513 de Batı Anadolu'da Ege denizi kıyısında bazı kaynaşmalar olunca Anadolu'ya dönerek aynı yıl Trakya üzerinden Karadeniz İskitler'ine karşı harekete geçmiştir³³³. Darius İskit topraklarının içlerine doğru yavaş yavaş ilerlemeye başlamışsa da İskitler komşu kabilelere başvurarak, Gelon, Budin ve Sarmat krallarından destek alırken kuzey kabileleri İskitler'e destek olmamışlardır³³⁴. Ancak bu ittifaka karşı Darius Don nehrini geçmiş ve Volga'ya doğru ilerleyerek İskitler üzerine gitmiş ve İskitler geri çekilmek zorunda kalmışlardır. İskitler'in doğuya doğru geri çekilişi devam ederken³³⁵ Pers askerleri bu kovalamacadan sıkıldıklardan bir sonuç alamayan Darius, İskit kralı İdanthysos'a bir haber göndermiştir. İskit kralına, kendini

³²⁸ Mansel 1971: 253

³²⁹ Mansel 1971: 254

³³⁰ Durmuş 1993: 69

³³¹ Togan 1987 33

³³² Togan 1975 : 33

³³³ Sevin 1982 316

³³⁴ Herodotos IV: 118-119

³³⁵ Rice 1958: 47

güçlü hissediyorsa, kaçmayarak savaşa girmesini, eğer kendisinde o gücü görmüyorsa, huzuruna çıkarak haraç olarak toprak ve su getirmesini istemiştir ³³⁶. Bunun üzerine İskit kralı da Darius'a bir cevap verme ihtiyacını duyarak, ondan korkmadığını, kendilerinin kentleri ve dikili ağaçları olmadığından dolayı savaşa girmek istemediğini; fakat atalarının mezarlarını bulurlarsa, o zaman savaşıacaklarını bildirmiştir ³³⁷. Bunun üzerine İskitler'le savaşma imkânı bulamayan Darius geri çekilmeye başlamıştır ³³⁸. Belki de İskitler'in Kafkasya yoluyla İran üzerine akın yapmalarına karşı bir tedbir olarak genellikle İskitler'i doğudan olduğu gibi batıdan da kuşatmak fikrinde olan Darius ³³⁹, İskitler'in oyalama taktiği karşısında zayıflayarak, geri çekilmesi sonucunda Darius İskitler'e karşı herhangi bir başarı sağlayamadan geri dönmüştür ³⁴⁰.

4.2.5. Sarmat-İskit İlişkileri

Sarmatlar İskitler'in doğusunda bulunan sahada İskitler'in hayat tarzına yakın benzerlik gösteren ³⁴¹, kızları ata binen, ok atan, at üzerinde kargı savuran, düşmanla savaşan, üç düşman öldürmedikçe evlenemeyen bir toplumdur ³⁴². Amazonlar olarak bilinen toplumun aslında Sarmat kadın savaşçılar olduğu belirtmektedir ³⁴³. İskitlerin batı sınırları, Keltler'in saldırılarına maruz kalırken, doğu tarafı da Volga nehrinin ötesinden gelen Sarmatlar tarafından tehdit edilmeye başlamıştır. M.Ö. 3. Bin başlarında Sarmatlar, Don nehrinin doğu kıyılarına yaklaşmışlar ve aynı yüzyılın sonlarına doğru da Don nehrinin batı kıyısına geçmişlerdir. Sürekli birkaç topluluk tarafından sıkıştırılan İskitler, zayıflamış ve imparatorluklarının sadece orta kısmını ellerinde tutabilmişlerdir ³⁴⁴. Ancak M.Ö. II. yüzyılın başında Keltler'in ve Sarmatlar'ın saldırılarıyla zayıflamasıyla İskitler, yeniden güçlenmiş ve M.Ö. 110 yılında kral Scylurus

³³⁶ Herodotos IV 126

³³⁷ Herodotos IV : 127

³³⁸ Rice 1958: 48

³³⁹ Togan 1987: 33

³⁴⁰ Durmuş 1993: 72

³⁴¹ Herodotos IV: 117

³⁴² Hippokrates : ? XVII

³⁴³ Herodotos IV: 110

³⁴⁴ Vernadsky 1943 : 73

zamanında Neopolis'i kendilerine başkent yapmışlarsa da Sarmatlar'ın, İskitler'i kısmen de olsa batıya doğru itmiş ve metal üzenleri olan modern Sarmatlara karşı mağlup olmuşlardır. M.S. II. yüzyıla kadar varlıklarını koruyabilen İskitler, bu asırda Güney Avrupa'ya doğru ilerleyen Gotlar tarafından tamamen ortadan kaldırılmıştır³⁴⁵.

İskitler'in kökenleri hakkında günümüzde hala bir görüş birliğine varılamamıştır. W.M. McGovern, T. Sulimirski ve I.M. Diakonof gibi araştırmacılar İskitler'in İran kökenli yani Hind-Avrupa'lı bir toplum olduklarını ileri sürmektedirler. V.J. Murzin İran kökenli bir dil konuştuğunu iddia ettiği İskitler'in, Karadeniz'in kuzeyindeki steplerde farklı soylar ve ulusları birleştirerek güçlü bir birlik oluşturmuş olduklarını düşünmektedir. M.T. Tarhan ise, Kimmerler'in Proto-Türkler olarak tanımlanan Ural-Altay kökenli göçebelerin batı kolunu oluşturduklarını, M.Ö. 8. ve 7. yüzyıllardaki Kimmer-İskit sanatının ve eserlerinin birbirinden ayırt etmenin imkânsız olduğunu, İskitler'in de bu yakınlıklar ve kültür beraberliğinden dolayı erken Türk topluluklarından biri olduğunu belirtmiştir.

4.3. İskit ve Kimmerler'in Anadolu'daki Etkileri

Anadolu'da İskitler'e ait herhangi bir yerleşme saptanamaması ve İskitler'in Anadolu'da hangi bölgelerde nerelere kadar ilerlemiş oldukları da tam olarak bilinmemektedir. Ancak Demir Çağı'nda Anadolu'ya hem Kimmerler'in hem de İskitler'in hemen hemen aynı güzergahları kullanarak girmiş olmaları, bu her iki ulusunda göçebe atlı olmaları ve bununla doğru orantılı olarak da benzer uygarlık ve kültürel öğeleri taşımaları nedenleri ile Anadolu'da Avrasya atlı savaşçılarına ait ele geçen arkeolojik kalıntıların kimliklendirilmesi oldukça zorlaşmaktadır. Yazılı belgeler ve arkeolojik kalıntılar ışığında Kimmerler'in Batı Anadolu ve Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi kıyılarına kadar ilerlemiş oldukları, hatta batıda Karadeniz Ereğlisi/*Heraklia Pontika*'dan doğuda Trabzon/*Trapezus*'a kadar olan kıyı kesiminde egemenlik kurmuş bulundukları bilinmektedir. Buna karşılık

³⁴⁵ Rice 1958: 50

İskitler'in Anadolu'da büyük ölçüde Urartu Krallığı ile uğraştıkları ve bu nedenle daha çok Doğu Anadolu'da görüldükleri yine yazılı kaynaklardan anlaşılmaktadır.

Bu bağlamda Sardes ve Yassıhöyük/*Gordion*'da ele geçen Avrasya savaşı atlı göçebelerine ait arkeolojik kalıntılar Kimmerler'le eşitlenebilmektedir. Arkeolojik bulgular açısından Kimmerler'in Gordion'da bırakmış oldukları başlıca iz, geniş çaplı bir yangın ve tahrip tabakasıdır. Frig kentini ele geçiren Kimmerler kenti yağmamış, yakıp yıkmış ve sonra da çekip gitmişlerdir. Kazılarda Kimmerler'in Gordion'a yerleştiklerine ait bir ize rastlanmamıştır. Gordion'da bulunan Kimmerler'le ilgili çeşitli küçük buluntular içinde İskit tipi okuçları ile ortaya çıkarılan 2 at gömüsü dikkati çekmektedir. Yassıhöyük/*Gordion*'la aynı bölgede, yani Batı Anadolu'dan Orta Anadolu'ya geçiş bölgesinde, Eskişehir ili sınırları içinde yer alan Demircihöyük-Sarıket Mezarlığı'nda ortaya çıkarılmış olan bir tümülüsteki at gömüsü ile İskit tipi bir okucu bu yöredeki Kimmer varlığına ait diğer önemli arkeolojik bulguları oluşturmaktadır.

Erzincan ili, Üzümlü ilçesi yakınlarındaki ünlü Urartu merkezi Altıntepe'de ele geçmiş olan tunçtan yapılmış kuşbaşı biçimindeki at gemi parçalarının step hayvan stilinde yapılmış olması nedeniyle İskitler'e ait olabileceği düşünülmektedir. Bugün Keban Barajı göl alanında kalmış olan Norşun Tepe'de ortaya çıkarılmış at gömülerinin ise İskitler'e ait olma olasılığı yüksektir. Bu at gömülerinde ele geçen buluntular olarak, demirden kovanlı 2 mızrakucu, sap delikli 1 balta ve 1 hançer ile tunçtan 2 at gemi parçası, 1 at koşum takımı bağlantısı, hayvan başı biçimli 2 at koşumu takımı parçası, 1 bilezik ve 1 kesici dikkati çekmektedir. Van ili Gürpınar ilçesi yakınlarında yer alan önemli bir Urartu merkezi olan Çavuştepe/*Sardurihinili*'de surlar önünde ve kale içinde ele geçirilen İskit tipi tunç okuçları ve step sanatının hayvan stiliyle işlenmiş kemikten koç başı şeklinde 2 at koşum parçası İskit tahribatının arkeolojik kanıtlarını oluştururlar. Urartu'nun ikinci başkenti olan ve Van şehir merkezi yakınındaki Toprakkale/*Rusahinili Qilbani-kai*, Van 11 km kuzeydoğusunda yer alan Yukarı Anzaf Kalesi ile Van'ın 35 km kuzeyinde, Van Gölü'nün doğu kıyısında yer alan Ayanis/*Rusahinili Eiduru-kai*'de İskit tipinde okuçlarına

rastlanmış olması, bu merkezlerin de İskitler tarafından tahrip edilmiş olduğunu göstermektedir. Bunlara ek olarak Muş ili Varto ilçesi yakınlarındaki önemli Urartu merkezlerinden Kayalidere’de ele geçmiş olan İskit tipi tunç bir okucu İskitler’in Muş yöresindeki, Malatya-Değirmen Tepe’de bulunmuş olan İskit tipi bir okucu ise, Malatya yöresindeki varlıklarına işaret etmektedir.

Güneydoğu Anadolu’da Sultantepe, Zincirli/*Samal* ve Cerablus/*Kargamış*’ta ele geçmiş olan İskit tipi okuçları, İskitlerin bu bölgede de etkili olduklarını göstermektedir.

Batı Anadolu ile Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgeleri arasında kalan geniş Anadolu toprakları içinde özellikle Orta Anadolu ile Orta Karadeniz bölgelerinde ele geçmiş olan Avrasya atlı savaşçı göçebelerine ait arkeolojik kalıntıların kimlikleri günümüz arkeolojik bilgileri ışığında tartışmalıdır. Amasya ili, Gümüşhacıköy ilçesi, İmirler köyü, Yedi Pelitler Mevkii’nde yasadışı kazılar sonucunda açığa çıkarılmış olan kurgan tipindeki bir mezarın buluntuları, demir bir kılıç, demir ve tunçtan bir kazma-balta ile bunun tunç kabzesi, tunç bir at gemi parçası ile 7 adet tunç İskit tipi okucudur. Söz konusu bu buluntular Amasya Müzesi tarafından yasadışı kazılardan sonra müsadere edilmiştir. Bunlara ek olarak, mezardan hayvan figürleriyle süslü altın bir bileziğin de çıkmış olduğu ve bilinmeyen bir kişiye satıldığı söylenmektedir. Mezardan toplanan kemik parçalarının incelenmesinin sonucunda hem insan hem de at kemiklerine rastlanması ve buluntular arasında görülen gem parçası, bu kurganın atıyla birlikte gömülmüş olan bir Avrasya savaşçı atlı göçebe komutanına ait olduğuna işaret etmektedir. İmirler kurganında ele geçmiş olan en önemli buluntulardan biri olan kazma-baltanın koşutlarına Orta Asya’nın yanı sıra Anadolu’da da rastlanmaktadır. Bu kazma-baltaların benzerlerinden birisi İstanbul Arkeoloji Müzeleri’nde bulunmaktadır ve nereden gelmiş olduğu bilinmemektedir. İkinci benzer örnek ise Muş yöresinde bulunmuştur.

Amasya ili, Taşova ilçesi ile Samsun ili, Ladik ilçesi arasındaki bir vadide soyulmuş bir mezarın içinden toplanan 250 adet tunç okucu, bu tip kurganların özellikle Amasya ili sınırları içinde yaygın olduklarını göstermektedir. İskit tipi okuçlarından küçük bir koleksiyonun Samsun Müzesi’nde yer alması ve Samsun

yöresinden İstanbul Arkeoloji Müzeleri'ne gelmiş bir at koşum takımı parçası, Avrasya atlı savaşçılarının Orta Karadeniz Bölgesi'nde oldukça geniş bir alanda faaliyet gösterdiklerine kesin olarak işaret etmektedir.

Tokat ili, Zile ilçesi yakınlarında yer alan Maşat Höyük'ün Demir Çağı I. Yapı Katı'nda ortaya çıkarılan bir at gömüsü ile İskit tipi okuçları Avrasya atlı savaşçılarının Orta Karadeniz Bölgesi'ndeki güçlü varlıklarını bir kez daha gözler önüne sermektedir. Yine Maşat Höyük'te Demir Çağı'nın II. Yapı Katı'nda ele geçmiş olan bir çömlek parçası üzerinde yer alan stilize bir atlı savaşçı figürü, arkaya doğru uzanan ince ve büyük olasılıkla örülmüş saç ve elinde tuttuğu çubuk şeklindeki silah ile yerli Anadolu insanından çok bir step savaşçısına benzemektedir. Çorum ili sınırları içindeki Pazarlı'da bulunmuş olan İskit tipi bir okucu Orta Karadeniz Bölgesi'nden Orta Anadolu'ya geçiş bölgesinde ele geçmiş bir buluntu olarak, bu yöredeki Avrasyalı atlı savaşçılarının varlıklarını ve Pazarlı gibi kale tipi yerleşmelerin kuruluş nedenini ortaya koymaktadır.

Orta Karadeniz Bölgesi'nde arkeolojik kalıntıları gün geçtikçe artan Avrasya atlı savaşçılara, bölgeden bahseden yazılı kaynaklarda da rastlanmaktadır. Örneğin, Amasya/*Amasea*'lı Strabon, Zile/*Zela* ve çevresini istila eden İskitler'in bir gece baskını sonucunda Pers (Akhamenid) komutanlarının mağlup edildiklerini bildirmektedir. Persler bu zaferin anısına *Zela*'da tanrıça Anaitis için bir tapınak yaptırmış, *Zela* halkı da bu zafer gününü her yıl Sakai adını verdikleri bir kutsal bir festival ile kutlamaya başlamışlardır.

Yozgat ili, Sorgun ilçesi yakınlarında yer alan ve güçlü savunma sistemi ile dikkati çeken bir dağ kenti olan Kerkenes Dağ ile Alışar'da, Çorum ili Boğazkale ilçesi yakınında yer alan ünlü Hitit başkenti Boğazköy/*Hattušaš* Büyükkale ile Alaca ilçesi sınırları içindeki Alaca Höyük'te, Kırşehir ili Kaman ilçesi sınırları içindeki Kaman-Kalehöyük, Ankara'nın Haymana ilçesi yakınlarındaki Gavur Kalesi ile Kayseri yakınlarındaki Sultanhan'da ele geçmiş olan İskit tipi okuçları, Avrasya atlı savaşçılarının Orta Anadolu Bölgesi'ndeki, Tarsus Gözlükule'de bulunmuş İskit tipi okuçları ise, Güney Anadolu'daki varlıklarına işaret etmektedir. Sivas Müzesi'nde korunmakta olan bir grup İskit tipi okucu, Avrasyalı atlı savaşçıların Orta Anadolu ile Doğu Anadolu bölgeleri

arasında geçiş bölgesi olan Sivas ili sınırları içindeki arkeolojik kalıntıları olarak dikkati çekmektedir. M.T. Tarhan Avrasya atlı savaşçılarından özellikle Kimmerler'in 200 yıla yakın bir süre içinde Anadolu'da kaldıklarını ve bu uzun sürede Orta Anadolu'da, Kappadokya Bölgesi'nde bir Bozkır Devleti kurmuş olduklarını belirtmektedir. Çünkü, M.T. Tarhan'a göre söz konusu bu süre içinde Kimmerler'in siyasi bir organizasyon olmadan varlıklarını sürdürmeleri oldukça zordur. M.T. Tarhan ayrıca, Sinop/*Sinope* yerleşmesini Kappadokya'da bir Bozkır Devleti kurmuş olduğunu ileri sürdüğü Kimmer egemenliğinin bir uzantısı olarak kabul etmektedir. Arkeolojik buluntuların yanı sıra filolojik verileri de değerlendiren V. Sevin de Orta Anadolu Bölgesi'ndeki Avrasyalı göçebe savaşçıların Kimmerler olabileceğini önermektedir. Assur kralı Asarhaddon'un, bölgenin güneybatı uç kesimindeki Khubuşna'ya (Ereğli yöresi) doğru bir sefer yapmış olduğu ve Kimmer Beyi Teuşpa'yı yenilgiye uğratmış bulunduğu bilgisini veren V. Sevin, Orta Anadolu Bölgesi'nde Kimmerler'in bir kaos ortamı oluşturduklarını belirtmektedir³⁴⁶.

Çıldır Bölgesinde Kimmer ve İskitlere ait herhangi bir merkez tam olarak tespit edilememekle beraber, Kurtkale, Akçakale ve Harabe Mevkii yapılarının ve Cinnik nekropolunun, Kimmer ve İskitlere ait yapı ve mezar alanları olabileceği düşünülmektedir. Özellikle Akçakale yapıları ve Kurtkale Kurganlarının İskit Kurgan yapıları ile benzerlik gösterdiği görölmektedir³⁴⁷. (Figür-5, 36,37)

³⁴⁶ Donmez 2005:1 vd.

³⁴⁷ Bu kurgan yapılarının benzerliğı için Tuva Arzan Kurganlarına bakılabilir.

I. BÖLÜM

1.ARAŞTIRILAN MERKEZLER

Ardahan, Çıldır Bölgesinin erken dönem tarihini ele aldıktan sonra yapılan çalışmalar sonucu tespit edilmiş tarihi ve arkeolojik araştırmalara geçmeden Ardahan ili ve dolayısıyla Çıldır Bölgesinin bilinen ilk tarihinden günümüze kadar olan tarihini kısa bir şekilde ele almanın daha faydalı olacağını düşünmekteyim.

Bölge tarihi genel anlamda Transkafkasya kültürü içerisinde değerlendirilmektedir¹. Urartular, Kafkas kabileleri, Huni ve Mitanniler, Azziler, Kimmerler, İskitler, Cavaklar, Gogarlar, Kıpçaklar (Arda Boyu) ve Selçuklularla gelen Türkmenler bölgede yerleşmiş ve hakimiyet kurmuşlardır². Kıpçak Türkleri'nin Arda Boyu'nun M.Ö. IV. yüzyılda buraya yerleşerek, daha sonraları kullanılan "Ardahanlar" adını bölgeye verdikleri sanılmaktadır.

Ardahan kentinin bir yerleşim yeri olarak kullanılmasında Kura (Kur) Nehri önemli bir etkidir. Kaynaklarını, yaylanın ve şehrin batısında bulunan küçük derelerden alan nehir, akıntı çizgisi üzerinde geniş bir bataklık oluşturmaktadır. Eski çağ Grek ve Latin kaynaklarında Kyros, Cyros, batılı kaynaklarda Kural Kur diye adlandırılan nehre, İslam kaynaklarında el-Melik el-Kurr denilmiştir³. Bölge halkının "Kur" diye isimlendirdiği nehir, Cevad (Sabırabad) çevresinde, Aras Nehri ile birleşerek Karadeniz'e dökülmektedir. Ardahan kentinin batısında, Erzurum tarafındaki Gürcü Boğazı ile onu takip eden uzun vadi ve Oltu-Ardanuç arasında kalan yerleşimcilere "Taoklar", "Taolar" adı verilmektedir. Bunu, ünlü coğrafyacı Xenophon'un "Anabasis" "Onbinlerin Harekâtı" isimli eserinde de görmekteyiz⁴. Daha sonraki dönemlerde bölgeye Taok'tan bozma Tay-İli denilmiştir. Urartu Devleti'nin yıkılışından sonra bölgeye gelerek yerleşen Türk kavimleriyle, burada barınmak isteyen Kimmerler ve Medler arasında, çetin mücadeleler olmuştur⁵. Ardahan, Çıldır ve diğer çevre

¹ Kökten, 1944, 674., Kökten, 1943, 602,612., Kırzioğlu, 1953, 17-26. , Akyıldız, 1982. 64-67., Ababay, 1987, 19-21, I. Akşit, 1982, 34-35.

² Dinçol, 1982, 12-16., Kırzioğlu,1953, 23,34,36,42., Erzen, 1986, 32., Çilingiroğlu, 1994, 36,39. Akşit, 1982,36. Konukçu; 1999, 16.

³ Bala, 1972. 108

⁴ Xenophon, 1943, 36-37.

⁵ Kırzioğlu,1953,66-87. Togan, 1946, 160., Günaltay, 1948, 67-69.

yerleşim bölgeleri, sırasıyla Medler, Persler, İskender'in Makedonyalılar ve Selevikoslar'ın, kısa süreli egemenlikleri altında kalmalarına rağmen, yöresel özelliklerini yitirmemişlerdir⁶. Bölge M.Ö. II. yy'da bir süre Arakses Krallığı'nın hâkimiyetinde kaldıktan sonra, M.Ö. I. yy'dan itibaren Roma İmparatorluğu'na katılmıştır⁷. M.S. I.yy'da Roma hakimiyeti zayıflayınca, Partlar ve Sasaniler'in kontrolüne geçen bölge bir süre, Sasaniler ile Bizanslılar arasında çekişme alanı olmuş, M.S. IV-VI. yüzyıllarda, Orta Asya'dan gelen Batı Hunları'nın kollarının istilasına uğramıştır. Oğuzlar, Sabarlar ve Hazar Türk kavimlerinin kolları, yöredeki benzer kültüre sahip Ardahanlılarla kaynaşarak yeni bir güç oluşturmuştur⁸.

670'lerden sonra Arap- Gürcü ve Ermeni- Hazar Türkleri arasında, bölge hâkimiyeti için Çetin mücadeleler yapılmıştır. Büyük Selçuklu sultanı Tuğrul Bey döneminde, İbrahim Yinal Bey komutasında Türk askeri birlikleri, Ardahan ve çevresine akınlar yapmış, 1070'lere kadar bölgede, Türk hâkimiyeti sağlanmış, 1071 Malazgirt Meydan Muharebesi ile perçinlenmiştir⁹. XI-XIII. yüzyıllarda Ardahan ve çevresi, Saltuklu-Gürcü ve Anadolu Selçuklu Devleti arasında çekişmelere neden olmuş, 1232' de Moğol hükümdarı Ogeday Kağan'ın kumandanlarından Çurmagun tarafından bölge zapt edilmiş, ardından Gürcü, Celayirli ve Timurlu imparatorluğu hâkimiyetine girmiştir. Timur öldükten sonra, bölge Karakoyunlu ve Akkoyunlular'ın elinde kalmıştır¹⁰. 1502 yılında Şah İsmail' in kurduğu Safavi Devleti'ne dâhil olan Ardahan ve çevresi, 1514 Van-Çaldıran savaşı sonrasında Osmanlı Devleti'ne geçmiş, Kanuni Sultan Süleyman zamanında, kesin olarak fethi gerçekleştirilmiştir¹¹. 1551 yılında Erzurum Beylerbeyi İskender Paşa; Ardahan ve çevresini ele geçirmek için başlattığı hareket sırasında, Ardahan'ı da Osmanlı topraklarına katarak, Erzurum Eyaleti'ne bağlı bir sancak merkezine dönüştürmüştür¹². Erzurum Beylerbeyi Lala Mustafa

⁶ Kırzioğlu, 1953, 107-117. ; Günaltay; 1946, 107,272.

⁷ Kırzioğlu, 1953,140-149. ; Günaltay;1946, 577.

⁸ Honingman, 1970, 158-172., Kırzioğlu, 1953,196-206, ; Günaltay; 1948, 157.

⁹ Turan, 1975, 25- 45. ; Kırzioğlu, 1990, 1-12.

¹⁰ Gündoğdu, 2000, 8. ; Erşahin, 2002, 71.; Turan, 1993,36-38.; Sevim-Yüce, 1990, 142 155.

¹¹ Varlık, 1993, 193-195. ; Sümer, 1976, 16-23. ;

¹² Kırzioğlu; 1973, 286-291. ; Aydın, 1998, 271-273. ; Yediyıldız- Kütükoğlu, 1994, 117.

Paşa tarafından Çıldır ve çevresi eyalet merkezi haline getirilmiş, Ardahan'da bu eyalete bağlı bir sancak merkezine¹³, 1722 yılında İshak Paşa tarafından Çıldır Eyaleti Atabeyliğine dönüştürülmüştür.

18 Aralık 1800'de Rus Çarı Paul'un manifestosu ile Gürcistan resmen Rusya Devleti'ne katılmış ve Rusya Anadolu sınırlarına dayanmıştır¹⁴.

1807-1810 yılları arasında Gümrü, Ahıska ve Ahılkelek'i ele geçiren Rus kuvvetlerinin daha sonra Kars'ı işgal etmeleri üzerine Ardahan'da teslim olmuştur.

14 Eylül 1829 yılında Edirne Barış Antlaşması¹⁵ ile Çıldır-Ahıska Eyaleti'ne bağlı Azgur, Hırtıs, Çeçerek, Ahılkelek, Ahıska ve Koblıyan kentlerini Ruslara savaş tazminatı olarak bırakmış, daha sonraki anlaşmalarla bölge iki ülke arasında sınır oluşturmuştur. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ile Kars ve Ardahan tekrar Ruslarca işgal edilmiş¹⁶, Brest-Litovsk Barış Antlaşması ile yeniden anavatana katılmıştır.

I.Dünya Savaşı sonrası tekrar işgale uğrayan bölge Kurtuluş Savaşı sonucunda Cumhuriyetin kuruluşu ile il olarak varlığını sürdürmüştür. Daha sonra 1926'da Kars'a bağlı bir kaza olmuş¹⁷ ve 1992'de ise günümüzde durumu ile tekrar il olmuştur¹⁸.

1.1.TARİHİ VE ARKEOLOJİK MERKEZLER

1.1.1.Akçakale Kalesi

Kale Akçakale adasında yer almaktadır. Ada, Çıldır ilçesinin 27 km. güneydoğusunda bulunan Akçakale Köyünün hemen batısında yer almaktadır. Ada ile köyün arasının doldurulması sonucu adaya rahatlıkla geçilebilmektedir. Günümüzde de bu yol genişletilerek motorlu araçlarında geçişleri sağlanabilmiştir.

¹³ Konukçu, 1999, 64-70.

¹⁴ Kurat, 1970, 13-20.; Şahin, 2002, 531-544. ; Kantemir, 1998, 150-168.

¹⁵ Yorga, 1948, 712-714.; Aykun, 2002, 721-729.

¹⁶ Saray, 1998, 150-160. ; İpek, 2002, 15-24. ; Kurat, 1962, 574,584,591-592.

¹⁷ Tuğlacı, 45. ; Çetinkaya, 1992, 47-49., Ülkü, 2006,15 vd.

¹⁸ E.Konukçu,,1999, 301

Ada da yapılan ilk araştırmaların İ.K. Kökten tarafından yapıldığını vurgulamıştık. Kökten yaptığı ilk değerlendirmelerde, Tümölüs eteklerinde kurulmuş olan dolmenlerin (taşlı damlar) Neolitik devir tekniği ile yapılmış bir işçilik gösterdiğini ifade etmiştir. Ayrıca bu dolmenlerin birisinin içerisinde çok kaba, mat siyah renkli çanak parçaları da bulmuştur. Ada da ayrıca menhirler (dik taş, koca taş), kromlekler (dik dönüktaşlar) ve harçlı duvar yıkıntıları belirlemiřtir¹⁹. Kökten 1952 yılında bölgede yaptığı bir diğer araştırmasında, Akçakale Adasında bir dolmen içerisinde yaptığı bir sondaj çalışmasında kalkerden (mermerleşmiş) bir alet bulmuştur. Bu aletin iki geniş ve iki dar yüzü bulunmaktadır. Kaide yüzü üst yüzden daha genişçedir ve çok aşınmıştır. Kökten bu araştırması sırasında ada da mimari kalıntıları oldukça belirgin olan bir kaleyi de saptamıştır. Yine ada da küçük bir kulenin de varlığını gözlemlemiştir.

Akçakale’de yapılan araştırmalara daha sonra ki yıllarda da devam edilmiştir. 1995 yılında bölgede inceleme yapan Körođlu²⁰, Akçakale mezarlarını Kafkaslarda²¹ bulunan ve Orta Tunç Çağına tarihlenen mezarlarla karşılaştırmıştır. Bu mezarların Kurgan türü mezarlar olduğunu benzer örneklerinin Gürcistan’da Trialeti ve Meshet’de görüldüğünü inşa tekniği sağladığını belirtmiştir. Ayrıca kalede bulunan kromlekin (chromlech) ise bir ölü gömme geleneği olduğunu Kafkaslarda ve Ermenistan’da örneklerinin var olduğunu ifade etmiştir. Yine bölgede inceleme yapan Gündođdu²² Akçakale’de bulunan kale, kule ve şapelle ilgili bilgi vermektedir. Özellikle şapelin Kıpçak-Gürcü egemenliği (XI. yüzyıl) sırasında yapıldığını ifade etmektedir.

2001 yılında ise Ceylan tarafından bir yüzey araştırması yapılmış ve ada da çok sayıda mimari kalıntının varlığını belirten bir rapor hazırlamıştır²³. Adanın kuzeyinde Eskiçağ yerleşmeleri olmasına karşı güneyinde Ortaçağ yerleşmesi

¹⁹ Kökten 1944: 971 vd.

²⁰ Köroğlu, 1996; Köroğlu 2000, 2 vd.

²¹ Djaparidze, 1964, 102 vd.; Djaparidze, 1969; Djaparidze, 1955, 93 vd.; Djaparidze- 1985; Özfırat, 2001.

²² Gündoğdu, 2001.

²³ A. Ceylan tarafından yapılan çalışma bir kısa rapor şeklinde hazırlanıp ilgili kurumlara gönderilmiş, yerel basın yoluyla bir kısmı yayınlanmış ise de rapor bilimsel bir dergide yayınlanmamıştır. Kökten 1943, 601 vd.; Kökten 1944, 671, vd.; Köroğlu 1996, 369 vd.; Köroğlu 2000, 2 vd.

olduğunu, çok sayıdaki mezarın kaçak kazılar sonucu büyük oranda tahribata uğradığını ve kalenin kuzeydoğusundaki kısmî çökmeler bulunduğunu belirtmiştir. Adanın ilk yerleşmelerinin Neolitik Çağdan itibaren başladığı ve Orta Tunç Çağında da yerleşim gördüğü belirtilmişse de her iki görüşünde şimdilik bir öneriden ileri gidemediğini ileri sürmektedir. Dolmen veya Kurgan olarak isimlendirilen mezar kalıntılarının büyük ve kabaca işlenmiş diktaşlar (menhirler) ile dikdönüş taşların (cromlech), kale, şapel ve kulenin halen belirgin olarak tespit edilebildiğini belirtmektedir.

Ceylan tarafından hazırlanan kısa rapor ardından belirtilen yapıların dönem olarak belirlenme ve temizlik çalışmaları amacıyla Kars Müze Müdürü Necmettin ALP başkanlığında ve Doç. Dr. Alpaslan CEYLAN'ın bilimsel başkanlığında bir ekiple 2004 ve 2005 yılında kazı ve temizlik çalışmaları yapılmıştır. Yapılan çalışmalar henüz baskıda olan bir makale ile yayınlanmıştır.

Akçakale'nin Kitab-ı Dede Korkud'da "Agca-Kala" biçiminde geçer, bazı metinlerde ise "Erovant-a Gert" diye, Alpaslan'ın 1064'te fethi ile "Sepidh-Şehir" ismiyle belirtilmiş, daha sonra Marmet, Merin, Akal-Kalak (Akal Şehri), Alpaslan Adası, Ağca /Akça-Kala ve günümüzde ise Akçakae Adası ismiyle ifade edilmiştir²⁴.

Ceylan tarafından Akçakale Adasındaki kazı ve düzenleme çalışmaları 2004 ve 2005 yılında yapılan çalışmalar aşağıdaki alanlarda yürütülmüştür.

1 No'lu Çalışma Alanı:

İ.Kılıç Kökten'in "Taşlı Dam" olarak adlandırdığı 1 no'lu çalışma alanında çalışmalara başlanılmıştır. Çok yoğun olarak dolmuş ve doldurulmuş olan çalışma alanında bir çöp birikintisi ile karşılaşmıştır. Taşlı Dam'ın iç ve dış kısmının temizlik çalışması tamamlandıktan sonra iç kısmı aydınlatılmış ve iç mimari çizimleri yapılmıştır. Ancak iç mekânda göl suyunun yükselmesi sonucu taban suyunun da yükseldiği için mekânın içi su ile kaplı olduğu görülmüştür. Taban suyunun tahliyesi düşünülmüşse de suyun tabandan geliyor olması bu çalışma ile suyun tahliyesinin mümkün olmadığı görülmüştür. İç mekanda yapılması gereken çalışmalar özellikle taban dolgu malzemesinin temizlenmesi

²⁴ Solmaz 2000: 92 vd.

ve kaçak kazılar sonucu tahribata uğrayan duvarların restorasyon çalışmaları daha sonraya bırakılmıştır. İç mekânla ilgili vereceğimiz önemli bir bilgide maalesef bu mekânda kaçak kazıların yoğun olarak yapıldığıdır. Gerekli önlemlerin kısa sürede alınmaması halinde bu mekânın çökme tehlikesi ile karşı karşıya kalacağıdır.

Çalışma alanı 2005 yılında, 19.8 m²lik bir alan olan Taş Dam bütün Mimari elemanlarının taş olduğu bir yapıdır. Temizlik sonucu boyu ortalama 2.20 metre olan ve içinde üzeri büyük bir sal taşla örtülmüş olan bir tatlı su kaynağı belirlenmiştir. Ayrıca hatıl olarak kullanılan taşta ve giriş kısmında yer alan taşlar kurt dişi olarak adlandıracağımız bir teknik ile kesildiği görülmüştür. Yine Taş Damı özelikli kılacak olan Taş Kapı bulunmuştur. Taşlarının oturtulacağı yuvalarda (söveler) belirlenmiştir.

Bütün bu öğeler bu yapının özenle yapılmış önemli işlevi olan bir yapı olduğunu göstermektedir. Taş Dam içerisinde kaçak kazı girişimleri sonucu duvarlarında yıkıntılar meydana gelmiş olduğu görülmüştür. 2004 yılında çizimi yapılan duvar örgüsünde yıkılan kısımların taşları belirlenerek restorasyon çalışmaları yapılmıştır. Böylece yapının yıkılması önlenmiştir. Taş Damın giriş bölümü kaçak kazılar ve kaymalar sonucunda tahrip olmuştur. Bu kısımda yeniden temizlenerek duvar taşlarının iki sırası yeniden onarılmıştır. Böylece Taş Damda temizlik ve onarım çalışmaları tamamlanmış oldu. Göl suyunun yükselmesinden dolayı Taş Dam'ın zemini nem ve çamur oluşturmaktadır. Bu durumun önüne geçmek için yöresel bir toprak türü olan kırmızı toprak zemine 2 cm. lik tabaka halinde yayılmıştır.

2 Nolu Çalışma Alanı:

Bu alan daha önce kaçak kazılar neticesinde açılmış olan bir bölümdür. 2 nolu çalışma alanı “Taşlı Dam”ın 4.70 m. güneydoğusunda ve adanın güneyinde bulunmaktadır. “Taşlı Dam” ile çalışma alanını ortada bulunan kalınca bir duvar ayırmaktadır. 2 nolu çalışma alanında da yoğun bir çöp yığını ile karşılaşmıştır. Çöplerin temizlenmesinden sonra ortaya çıkan yıkıntı taşlarda alınmıştır. Çalışma alanında 2,10 m. aşağıya doğru inildiğinde çalışma alanının doğusuna doğru uzanan 70 cm. çapında bir giriş ortaya çıkmıştır. Bu girişin bir kapı girişi özelliği

taşımadığı görülmüştür. Bu girişinde iç kısımlardaki mimariye giden yollardan olduğu anlaşılmıştır. Bu yolun takip edilmesi düşünülmüşse de yolun su ile dolu olduğu anlaşıldığından dolayı vazgeçilmiştir.

3 nolu Çalışma Alanı:

3 nolu çalışma alanı olarak belirlediğimiz alan çökme alanını oluşturmakta ve “Taşlı Dam”ın 11,4 m. güneybatısında yer almaktadır. Bu alanda yapmış olduğumuz çalışmalarda da her iki çalışma alanında olduğu gibi çöp yığınları ile karşılaşmıştır. 2,10m. çapında olan bu çökme alanının çöp ile doldurulmuş olduğunu gözlemlenmiştir. Yapılan temizlik çalışması ile bu çalışma alanı da çöplerden temizlenmiştir. Döküntü taşların da çıkarılması sonucu iki yöne giden yollarla karşılaşmıştır. Yoldan birincisini batı yolu olarak adlandırdık. Bu yol batıya doğru yaklaşık 1 m. gittikten sonra bir dirsek yaparak kuzeybatıya dönmektedir. Kuzeybatıya doğru yaklaşık olarak 9 m. gittikten sonra yıkıntı ile kapanmış durumdadır. Bu yol yüzeyden 1,85 m. derinlikte olup, 1,20 m. çapındadır. İkinci yol ise tarafımızdan doğu yolu olarak adlandırılmıştır. Bu yolda doğuya doğru 1,5 m. gittikten sonra bir dirsekle güneydoğuya doğru dönmektedir. Her iki yolunda su ile dolu olduğu görülmüştür²⁵.

4 Nolu Çalışma Alanı:

“Taşlı Dam”ın 16 m. güneyinde yer alan 4 nolu çalışma alanı daha önce yapılan kaçak kazılar sonucu ortaya çıkan bir alandır. Çalışma alanında yapılan temizleme çalışmaları sonucunda çöp yığınları temizlenmiştir. Ayrıca döküntü taşlar boş bir alanda toplanmıştır. Bu çalışma alanında da 2nolu çalışma alanında olduğu gibi bir giriş ortaya çıkmıştır. Bu giriş 90 cm çapında olup tamamen su ile doludur. 4 nolu çalışma alanında ortaya çıkan giriş yolunun kuzeye doğru ilerlediği belirlenmiştir.

2. Çalışma Alanı:

“Taşlı Dam” olarak adlandırdığımız alanın 4.70 m. güney batısındaki alanda yapılan çalışmalarımız; temizlik çalışmaları ve mimari çizimlerden oluşmuştur. Yapılan çalışmalar sonucunda çöple karışık toprak temizlenmiştir.

²⁵ Ceylan, 2006, 1 vd

Ayrıca yapıların bitkilerden arınması sağlanarak duvarların konturları belirlenmiştir.

Tespit edilen mimari yapının oval bir plan gösterdiği ve Taş Damı da çevreleyen bir çevre duvarının varlığı belirlenmiş oldu. Ayrıca ada da bulunan yerleşmelerin mimari çizimlerinin yapılmasına devam edilmiştir.

Akçakale adasının Anadolu ve Kafkaslar için son derece önemli bir konumda olduğu anlaşılmıştır. Adada yapılacak yeni çalışmalar Anadolu Tarihini aydınlatacağı gibi Kafkasların da tarihine ışık tutacaktır. Bu bölge Kafkasları Anadolu'ya bağlayan düğüm noktasıdır²⁶.

1.1.2. Kurt Kalesi

Çıldır ilçesinin 36 km kuzeydoğusunda Kurt Kale köyünün 2 km. güneydoğusunda akarsuyun kenarında yer alan 150-200 m.lik sarp bir kayalık üzerine kurulan kalede sur duvarları orta büyüklükteki taşların harç ile tutturulması ile oluşturulmuştur. Ancak girişinin solunda yer alan sur duvarının temelini oluşturan büyük blok taşlar kiklopik bir yapı göstermektedir²⁷.

Kalenin kuzeyinde yer alan girişin hemen solunda yer alan duvar üzerindeki belirgin olmayan tasvirin kurt olarak tasvir edilmesi nedeniyle köye ve kaleye bu ismin verildiği düşünülmektedir²⁸.

Kale genel anlamda değerlendirildiğinde iç ve dış kale olarak yapıldığı görülmüştür²⁹. İçerisinde bir kule yapısı ve benzerlerine bölgede rastladığımız 6.10 x 4.20 m. boyutlarında giriş ve apsisten oluşan bir şapel yapısı bulunmaktadır³⁰. Kale genel yapısı itibarıyla Ortaçağ özelliği göstermektedir.

Kalenin güneydoğu eteğinde ve nehir kenarında yuvarlak planlı bir yapı kalıntısı yer almaktadır. Bu yapı genel anlamda değerlendirildiğinde hamam olduğu ileri sürülmektedir³¹. Ancak bu yapı kalıntısı günümüzdeki yapısı ile büyük ölçüde tahrip olmuştur.

²⁶ Ceylan 2006, 1 vdd.

²⁷ Gündoğdu, 2001, 70

²⁸ Gündoğdu, 2001, 66

²⁹ Gündoğdu, 2001, 67

³⁰ Köroğlu, 1997, 378.

³¹ Gündoğdu, 2001, 70.

1.1.3.Karakale

Çıldır ilçesinin kuzeydoğusunda Karakale Köyünün 500 m. doğusunda yüksek bir dağ sırasının eteğindeki 2131 m. yükseklikte yer alan bir tepelik alana kurulmuştur³². 2.50-4 m. arasında değişen kiklopik teknikte yapılan 25x16 m. boyutlarında oval bir yapı gösteren bir kule görünümündedir. Kalenin güneyinde doğu-batı doğrultulu teras duvarları belirgin olmasa da tespit edilebilmektedir³³. Kalenin mimari yapısı ile Demir Çağı özelliği gösterse de sur duvarlarının orta kısmının mucur taşlarla kabaca doldurulması Demir Çağı kalelerinde pek rastlanmayan bir durumdur. Kalenin batısında derenin hemen kenarında Ortaçağ mezarlık alanı bulunmaktadır. Kalenin doğusunda tatlı su kaynakları bulunmaktadır.

1.1.4 Beşiktepe

Çıldır'ın 2 km kuzeyinde eteğinden akan Karaçay'ın güneyinde Çıldır Ovasının kuzeybatısında Yıldırımtepe (Rabat) köyünün 750 m. güneybatısında dere tabanından 150 m. deniz seviyesinden yaklaşık 2000 m. yüksekliktedir. Kale üzerinde kabaca yontulmuş iri andezit taşlardan oluşan birçok mimari kalıntıya rastlanılmaktadır. Genel olarak bu mimari kalıntıların 1.50-1.70 m. kalınlıkta duvarlara sahip olduğu tespit edilmektedir. Kalenin güneyindeki yoğunlaşan bu mimari kalıntıların kalenin diğer yerlerindeki yapılara göre daha büyük olduğu göze çarpmaktadır.

Kale doğal ve geniş bir tepe üzerinde yapılmış olmakla beraber kalenin günümüzde Çıldır ilçe merkezine olan yakınlığı ve üzerinde yapılan su depoları, haberleşme direkleri ve eteğinden geçirilen Çıldır-Ardahan karayoluyla büyük bir tahribata uğratılmıştır.

Elde edilen keramik verileri arasında Kalkolitik Çağ, İlk Tunç Çağı, Demir Çağı, Ortaçağ, çizgi bezekli keramikler ağırlıklı yer tutmaktadır. Elde edilen buluntular arasında obsidiyenlerde yer almaktadır.

³² Kalenin Gps koordinatları: 38357453 E- 4558872 N.

³³ Köroğlu, 1999, 147.

1.1.5. Sınırortası Kalesi

Çıldır'ın Gölbelen Köyünün 1.5 km. doğusunda, Çıldır Gölünün batısında 2010 m. yükseklikte, eski Kars yolunun 300 m. batısında yer alan kale kuzey-güney doğrultulu 375x125 m. ölçülerine sahiptir. Doğu kenarı sarp, güney kenarının oldukça az eğimli büyük dağ silsilelerine bağlı doğal ve bölgeye hâkim bir tepe üzerine kurulan kalede çizgi bezemeli, boyalı keramikler ile bol sayıda obsidiyen tespit edilmiştir. Çıldır Gölüne hakim noktada ki kalede tespit edilen keramikler Geç Kalkolitik, İlk Tunç, Demirçağı ve Ortaçağ'a aittir. Kalenin kuzey ve güney ucunda yer alan yapılardan 55x35m. Ölçülerine sahip güney ucundaki yapı 3 metre genişliğinde büyük kaba taşlar üzerine küçük taşlardan oluşturulmuş duvarları ve güneybatı ucundaki girişi ile iç kaleye olan girişin güvenliğini sağlayan bir yapı durumundadır. Kalede kullanılan andezit taşlarının kalenin batısında yer alan Gölbelen Köyünün bitişiğindeki taş ocağından getirildiği belirlenmiştir. Kalenin iki sıra sur ile çevrili olduğu görülmektedir. Kalede yapılan incelemelerde çizgi bezemeli, boyalı keramikler ve bol miktarda obsidiyen tespit edilmiştir. Keramikler Geç kalkolitik, İlk Tunç Çağı, Demirçağı ve Ortaçağ özelliği göstermektedir.

1.1.6. Sengertepe Kalesi

Çıldır ilçesinin 16 km. güneydoğusunda Akçakale köyünün 1.5 km. kuzeyinde, eteğinden Akçakale-Çıldır karayolunun geçtiği kale, 2126 m. yüksekliktedir. Kalenin göle bakan güney tarafının teraslanarak kullanıldığı özellikle 5-6 terasın alt alta yapılarak kullanıldığı görülmektedir. Kalenin yüzölçümü bakımından çok geniş bir alanı, neredeyse tepenin tamamını, kaplayacak şekilde yapıldığı görülmektedir. Kale yapı bakımından dikdörtgen bir yapı arz etmektedir. Günümüzde üst tarafının küçük alt taraftaki taşarının ise büyük andezit taşlardan yapıldığı sur duvarları açık bir şekilde görülmektedir. Kale bulunduğu yer bakımından Akçakale köyüne, göle ve Akçakale ada şehrine hâkim bir konumda yer almaktadır. Kalenin kuzeyinde ayrıca birde Urartu sulama

göleti bulunmaktadır³⁴. Sengertepe kalesinin bulunduğu kısım tepenin diğer tarafından bir yapay yar ile ayrıldığı ve böylece güvenliğin artırılmaya çalışıldığı görülmektedir. Kalede Orta ve Geç Kalkolitik Çağ, bir kısmı Karaz Motifli İlk Tunç Çağı ve Demirçağı keramikler bulunmuştur. Kalenin yüzölçümü 250 x 125 m.dir.

Bölgedeki Urartu varlığı ile ilgili bilgi aktaran Adontz; Ukhimeani ülkesinin Çıldır Gölü'nün kuzeyi olabileceğini, Grousset ise Ukhimeani'nin merkezini Akçakale, krali kenti Maqaltu'nun yerini de Taşköprü olarak vermektedir. Kırzioğlu'da Grousset'in görüşüne katılmaktadır. Ancak Köroğlu; Urartu döneminde bölgeye lokalizasyonu yapılan İga(ne) ülkesinin krali kenti Maqaltu şehri için, Akçakale'nin hemen üzerinde Akçakale'ye de hâkim bir konumda bulunan Sengertepe Kalesi'ni önermektedir. Ancak bölgedeki Urartu Sulama tesislerini araştıran Belli; kalenin hemen yakınında yer alan Urartu Barajı ile birlikte yaptığı değerlendirmede kalenin Urartu kralı Sarduri II (M.Ö 764-735) dönemine ait olduğunu belirtmektedir³⁵.

1.1.7. Şeytan Kalesi

Karaçay'ın doğusunda, Beşiktepe ve Ardahan-Çıldır modern kara yolunun kuzeyinde, Kura Vadisinin ortasında yer almaktadır. Kale batısından geçen Karaçay ile bir yarımada konumundayken daha sonra güvenliğini artırabilmek için birleştiği nokta bir yarla ada şekline dönüştürüldüğü görülmektedir. Kalede yoğun bir şekilde görülen kaçak kazı izleri ve boyayla oluşturulan tahribat açıkça görülebilmektedir. Savunma açısından son derece elverişli bir yapıda olan kale, Kura Vadisinin Çıldır Ovasına açıldığı noktada önemli bir sınır noktası olarak kendisini göstermektedir. Kalenin bu stratejik konumu nedeni ile uzun bir süre boyunca kullanıldığı görülmektedir. Kalenin günümüzdeki yapısı ve bulunan keramik verilerinin yoğunluğu nedeni ile ortaçağ özellikleri taşısa da bulunan İlk Tunç Çağı ve Demirçağı keramikleri ile daha önceden kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu nedenle kalenin ortaçağ yapılarının daha önceki kalıntıların

³⁴ Belli, 1999, 267 vd.

³⁵ Adontz, 1946; Grousset, 1947; Kırzioğlu, 1953; Köroğlu, 1999, 147, Köroğlu, 2000, 171 vd; Belli, 1999, 267 vd., Hauptmann, 1976, 13; Diakonoff-Kashkai 1981, 93.

üzerine yapıldığı düşünülebilir. Kale surlarının kaba taşlı ve harçlı olduğu görülmektedir.

Kalenin isminin öteden beri bulunduğu yer ile burada bulunan kocaman taş blokların varlığından ve Çıldır'ın Çanaksu Köyü yakınlarında bulunan Alvız veya Albız diye ifade edilen köy³⁶ halkının buraya sığınması ile eski Türkçede “iblis-şeytan” manasında olan Albız /Alvız olarak adlandırıldığı bilinmektedir³⁷.

1.1.8. Kalecik (Uğduz) Kulesi

Çıldır İlçesinin Okset (Horozöttü) Köyü'nün yaklaşık 2 km. kuzeybatısında yer alan bir kule yapısıdır. Bulunduğu yer bakımından vadiye hâkim, su kaynaklarına yakın bir konumdadır. Günümüzdeki yapısı itibariyle büyük ölçüde tahrip olan yapının mimari şekli tespit edilebilmektedir. Kulenin yapısı itibariyle surlarında kullanılan harç ve mimari özellikleri ve keramik verisi Ortaçağ özelliği göstermektedir³⁸.

1.1.9. Betres Kulesi

Çıldır İlçesinin Horozöttü köyünün 1 km kadar doğusunda Uğuz ve Betres Vadilerinin kesiştiği noktada vadiye hâkim bir konumda yapılmış olan bir kule şeklindedir. Günümüzde 2-3 m.lik bir kısmı ayakta kalmayı başarmış olan kulenin mimari ve keramik yapısı itibariyle Ortaçağ özelliği taşımaktadır³⁹.

1.1.10. Kayabeyi Kalesi

Kayabeyi köyünün yaklaşık olarak 1 km. kuzeydoğusunda yer alan kale yapısal olarak Vadiye hâkim bir tarafı sarp bir uçurumla çevrili kiklopik teknikte yapılmıştır. Ancak günümüzde büyük ölçüde tahrip olmuş olan kalenin sadece

³⁶ Ahbar üd Devlet is Selçukiyye'de ifade edilen Albız/Alvız köyünün günümüzdeki Çanaksu köyündeki harabe yerleşimi mi, yoksa günümüzdeki Şeytan Kalesi yakınlarındaki bir köy yerleşmesi mi olduğu tam olarak bilinmemektedir. Ancak Alpaslan'ın 1064'te ki fethi ile isimlendirilen merkezler olduğu ve Alpaslan'ın fetih yönünün doğudan Çıldır Gölünün doğu kıyılarından devam ettiği düşünüldüğünde burasının Çanaksu Köyündeki Alvız Harabaları olabileceği daha kuvvetli bir görüştür.

³⁷ Solmaz 2000:94

³⁸ Gündoğdu, 2001, 76.

³⁹ Gündoğdu, 2001, 74.

kuzeydoğu sur duvarları ayakta kalmış diğer sur duvarlarının sadece temel seviyesinde izleri tespit edilebilmektedir. Kalenin 500 m. kadar doğusunda oval planlı bir kutsal alan bulunmaktadır. Burada çapları 1,50 cm. ile 1 m. arasında değişen çukurlar bulunmaktadır. Kaleden elde edilen keramiklerde dönem olarak Demir Çağ keramikleri ağırlıklıdır.

1.1.11. Başköy Kalesi

Çıldır İlçesi Damlıca ile Başköy köyleri arasında güneyinde akarsuyunun aktığı güneyi sarp bir kayalık olan kuzeyi köy yolu olan 2204 m. yükseklikteki tepenin üzerinde yer alan kaledir⁴⁰. Kalenin kuzey surları kiklopik teknikte yapıldığı rahatlıkla tespit edilebilirken diğer surlarının büyük ölçüde yıkılmış olması ve yıkılan taşların bir yığın halinde bulunması sur yapısının tespitini önlemektedir. Kuzey sur duvar yapısı ve keramik verisi değerlendirildiğinde kalenin bir Demir Çağı kalesi olduğu görülmektedir.

1.1.12. Kaleciktepe Höyükleri

Kurtkale'nin 4 km. doğusunda Kenardere Köyü'nün yaklaşık 300 m. güneyinde birbirleriyle 200 m. uzaklıkta yer alan iki höyüktür. Halk arasında Kaleciktepe I ve II diye adlandırılmaktadır.

I.Kaleciktepe höyüğünün yüksekliği yaklaşık 50 m.dir. höyüğün genel anlamda ölçüleri 25 x 13 m.dir. Höyüğün etrafında büyük blok taşlardan oluşan bir duvar kalıntısı mevcuttur.

II.Kaleciktepe Höyüğü I.Kaleciktepe Höyüğünün 200 m. doğusunda ve daha küçük boyutludur. Yaklaşık yüksekliği 25 m., boyutları 12 x 7m.dir. her iki höyüğünde 200m. kadar güneyinde tarihi pek eski olmayan bir köy kalıntısı yer almaktadır⁴¹.

1.1.13. Karasal Höyük

Çıldır'ın Sazlısu köyünün 800 m güneybatısında denizden 2000 m. yüksekte yer almaktadır. Günümüzde tarla için düzleştirilerek sürülmüş halde

⁴⁰ Kalenin Gps koordinatları: 383588130 E- 4556147 N

⁴¹ Gündoğdu, 2001, 31,32

bulunan höyükte büyük bir tahribat görülmektedir. Höyüğün ana kaya olarak belirtebileceğimiz geniş bir kayalık üzerine kurulduğu tespit edilmektedir. Höyüğün güneyinden bir akarsu, güneydoğusundan da yayla yolu geçmektedir. Çevreye hakim bir noktada kurulan höyük hemen kuzeybatısında büyük bir dağ silsilesine bağlıdır. Höyüğün etrafında bu höyüğe bağlı yerleşmelerin olduğu belirtilmektedir. Elde edilen keramikler Geç Kalkolitik, İlk Tunç, Demir Çağı ve Ortaçağ'a aittir.

1.1.14. Adalar Höyük

Sazlısu köyünün 2.5 km güneybatısında, Çıldır'ın güneybatısında 130 m. çapındaki höyüğe ulaşan herhangi bir yol yoktur. Yayla yolundan 2-3 km kadar içeridedir ve tarlaların ortasında kalmaktadır. Höyük kaçak kazılar ve tarlaların ekimi ve biçimi esnasında tahribata uğratılmıştır. Höyüğün tepesi yoğun bir şekilde kayalıktır. Ancak doğu eteklerinde kuzey-güney doğrultulu 1 m. genişliğindeki kaba taşlı duvar kalıntılarına ve bol miktarda keramik veri elde edilebilmiştir. Merkezin özellikle doğu eteklerinde bir yerleşme olduğu açıkça söylenebilir.

Höyükten İlk Tunç Çağı, Demir Çağı, Ortaçağ keramikleri ile işlenmiş obsidiyenler tespit edilmiştir.

Adalar Mevkisinin güneybatısında Kurunlu Bulak isimli bir tatlı su kaynağı bulunmaktadır.

1.1.15. Kunduzevi Yerleşmesi

Sazlısu köyünün batısında, Sazlıdere vadisinin güneyinde Yayladere Harabeleri olarak isimlendirilen merkezin karşısında yer almaktadır. Deniz seviyesinden yüksekliği 2000 m. olan merkezde şapel olarak tanımladığımız yapının haricinde herhangi bir yapı kalıntısına rastlanılamadı. Şapel kalıntısı büyük ölçüde yıkılmış ve yapısal olarak küçük taşlı ve horasan harçlı bir özellik taşımaktadır. Merkez etrafında çok az sayıda Demir Çağı keramiği bulunmuştur.

1.1.16. Yıldırım Tepe Yerleşmesi

Çıldır-Ardahan kara yolunun 150 m. kuzeyinde, Beşiktepe'nin 200 m. kuzeybatısında, Yıldırımtepe (Rabat) köyünün 500 m güneyinde 100 m²'lik alanı kaplayan höyükte her hangi bir mimari kalıntıya rastlanılamadı. Ancak çok az sayıda da olsa Demirçağı keramiğine rastlanıldı.

1.1.17. Peyhler Mevkii Yerleşmesi

Şeytan Kalesi'nin 2,5 km. kuzeyinde, Karaçay vadisinin 300 m. kadar doğusunda, Kayabeyi Köyünün 3 km güneyinde, Kenarbel Köyünün 3,5 km. güneybatısında, 1840 m. yükseklikte 450 metrekarelik yerleşmede herhangi bir mimari kalıntıya rastlanılmadı. Ancak günümüzde çayır olarak kullanılan yerleşmede Demir Çağı, İlk Tunç Çağı ve Ortaçağ keramikleri tespit edildi. Yerleşme günümüzde yoğun bir tahribata uğramış ve uğratılmaktadır. Karaçay'ın Kuraya karıştığı yerde bulunan yerleşmenin yoğun bir şekilde otla kaplı olması ve tahribata uğratılmış olması nedeni ile iyi bir değerlendirme yapılamadı.

1.1.18. Topyolu Nekropolu

Çıldır'ın Akçakale Köyünün yaylasına giden yol üzerinde, Kakaç köyünün 2 km kuzeyinde, Akçakale Köyünün 5 km. kuzeydoğusunda yer almaktadır. Deniz seviyesinden 2098 m. yükseklikte yer alan mezarlıklarda herhangi bir keramik veri olmamakla beraber etrafındaki geniş alanda azda olsa keramik verileri elde edilebilmiştir. Bir yol çalışması sonucu ortaya çıkan iki mezarın yapısal olarak kaba taşlardan oval bir şekilde yapıldığı görülmektedir. 3x2.60 m. ve 6.30x3.60 m. ölçülerindeki bu iki mezardan başka mezar yapısını andıran kabartı ve sıralı taşların bulunması bu iki mezarın etrafında daha fazla mezar olabileceğini göstermektedir. Bu mezar yapıların biraz daha yukarısında daha iyi durumda bulunan mezar yapılarının da bulunması bu alanın bir mezar alanı ve altında bulunan yaklaşık 2 m. genişliğinde doğu-batı doğrultulu 500 metre uzunluğundaki duvar kalıntısıyla bir yapı kompleksi olabileceği sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Mezarların ortaya çıkmasına neden olana çalışmayı yapanlar,

mezar yapılarının açıldığında sayıca fazla keramik parçasıyla karşılaştıklarını belirtmelerine rağmen bu mezar yapılarında keramik verisine rastlanamamıştır.

1.1.19. Cinnik Nekropolu

Çıldır'ın Meryem Köyünün 3 km. güneydoğusunda Cinnik Deresinin hemen üzerinde 2103 m. yükseklikte Terekeme, Çıldır ve Kotan Yaylalarının bulunduğu bir konumda M.Ö. II. Bin özelliği gösteren mezar yapılarının bulunduğu bir yerdir. Mezarların bir kısmı kaçak kazılar sonucu ortaya çıkmıştır. Bu mezarlardaki değerlendirmelerde antropolog arkadaşlarında değerlendirmelerinde yararlanarak insan, köpek ve at kemiklerinin aynı mezardan çıktığı tespit edilmiştir. İnsan ve köpek kafatasları tespitite bulunduğumuzda halen mezarın içerisindeyken at kafasının bulunmadığı görülmüştür. Mezarlar genellikle kuzeybatı-güneydoğu doğrultulu yerleştirilmiştir. Mezarların hemen kenarında yaklaşık 100 m.lik bir uçurum alanının bulunması kuzey tarafında ise ağaçlandırma yapılması ve yapılan kaçak kazılar sonucu mezarlar büyük ölçüde tahrip edilmiştir.

1.1.20. Kurtkale Kurganları

Çıldır ilçesinin 35 km. kuzeyinde, Gürcistan sınırı üzerinde Kurtkale'nin 1 km. doğusunda Kura Nehri'ne doğru eğimli ve taşlık yamaçta çoğu, tahrip edilmiş, yöreye özgü taş malzemeyeyle oluşturulmuş olan aynı planda olan çok sayıda kurgan bulunmaktadır. Doğu-batı yönlü dikdörtgen bir mezar odasına sahip olan ve dairesel taş sırası ile çevrelenen yapıya sahiptirler⁴². Mezar duvarlarının biraz daha uzun tutulduğu yan duvarlarının temelden yukarı doğru daralarak inşa edilmiş ve mezar odasının üzerinin yassı taşlarla örtüldüğü görülmektedir. Kurganlarda herhangi bir dromos'un bulunmaması mezarlara gömünün tepeden yapıldıktan sonra mezar odasının büyük sal taşlarla örtüldükten sonra üzerlerinin mucur ile yığıldığını göstermektedir. Kurganlar genelde 1.70x3.70x1.60 ve 1.70x3.50x2 m. boyutlarındadır. Kurganlarda genelde 7 ile 11 m. arasında değişen bir sıra dairesel taş dizinin bulunduğu görülmektedir. Kurganların arazide eğimli

⁴² Gündoğdu, 2001, 30,31

arazinin daha düz olan bölgelerinde bazılarının aralarında belli bir boşluk varken bazıları ise yan yana yapıldığı görülmüştür⁴³.

1.1.21. Harabe Mevkii

Çıldır gölünün hemen kenarında Akçakale'nin kuzeyinde modern Çıldır Kars karayolunun hemen kenarında daha karayolu ile su kıyısının daha yavan olduğu noktada Akçakale'deki Cromlech veya Kurgan⁴⁴ olarak değerlendirilen yapıların bir benzeri daha bulunmaktadır.

Yapıların bölgedeki örnekleriyle karşılaştırıldığında aralarında 1 km. kadar uzaklık olan Akçakale ile büyük bir benzerlik gösterdiği Kurgan veya Cromlech yapılardan ziyade K.Kökten'in tanımı ile dik Taşlar olabileceğini düşünmekteyiz. Ancak günümüzde göl suyunun yükselmesi ve Çıldır-Kars karayolunun hemen yanından geçirilmesi nedeniyle yapılar büyük ölçüde tahrip olması merkezin kesin tanımının yapılmasını engellemektedir. Buna rağmen yinede yapısal izleri belirgin bir şekilde tespit edilebilmektedir. Ancak yapıların bir kısmının duvar örgülerinin gölün kıyısına kadar devam etmesi yapıların bir kısmının su altında kaldığını göstermektedir. K.Kökten'in yaptığı yüzey araştırması sonucunda gölün kuzeyinde iki düz yerleşme olduğunu belirtmişse de bu yerlerin adları ve konumlarıyla ilgili herhangi bir bilgi vermemiş⁴⁵ olsa da bu yapılardan birinin bu merkez olması kuvvetle muhtemeldir.

1.1.22. Övündü Mağaraları

Çıldır ilçesi Övündü Köyü'nün yaklaşık 300 m güneyinde Kalker kaya kütlesi oyularak yapılmış olan iki grup mağara bulunmaktadır. Her iki mağaranın da işlenerek yapıldığı ve doğal olmadığı görülmekle beraber ne yazık ki tam bir tarihlendirme yapılamamaktadır. Ancak bu mağaranın Yontma Taş devrinden itibaren kullanıldığı bazı kaynaklarda belirtilmektedir⁴⁶. Özellikle mağaranın bulunduğu

⁴³ Köroğlu, 2000, 4,5

⁴⁴ Köroğlu, 2000, 5

⁴⁵ Kökten 1953, 200 vd.

⁴⁶ Kökten, 1943, 602, Kökten, 1944, 674., Kırzioğlu, 1953, 18.

Kura Vadisi içerisinde özellikle Ardahan'dan başlayarak devam eden çok sayıda mağaranın aynı tarihlerde kullanıldığı düşünülmektedir⁴⁷.

Övündü mağaralarından ilki, merdivenle ulaşılan tek katlı bir yapıdır. Girişten sonraki büyük alanın kuzey ve doğu yönlerinde iki oval niş bulunmaktadır. Güneye bakan tek bir aydınlatma penceresi, kuzeybatı kısmında dar bir kapı ve tavanda aydınlatma için bir boşluk nişi bulunmaktadır⁴⁸.

Mağaraların ikincisi kaya kütesinin doğu ucunda 3 katlı bir yapı arz etmektedir. İlk kata basamaklarla ulaşmakta ve burası tek bölmelidir. İkinci kata birinci kattan ulaşmaktadır. İkinci katta yine tek bölmeli ve oval bir yapıdır. Üçüncü kat ise 13 m² boyutunda ve beş bölümü bulunan en büyük kattır. Tavan yüksekliği 2 m olan yapının duvarlarında bol miktarda küçük boyutlu nişler yer almaktadır. Güneye açılan üç aydınlatma penceresi bulunmaktadır⁴⁹.

Övündü mağaraları hakkında ileri sürülen tarihlenmeler bir tarafa bırakıldığında yapının çok daha geç dönemde kullanıldığı veya günümüzdeki yapısına daha sonraki müdahaleler geldiği düşünülmektedir. Zira K.Kökten'in ileri sürdüğü Yontma Taş devrinde kullanıldığını kanıtlayacak herhangi bir bulgu tespit edilememekle birlikte günümüzdeki yapısıyla Hristiyanlık döneminde kullanıldığı kanısı daha ağır basmaktadır.

1.1.23. Akçil Mağaraları

Kurtkale'nin 8-10 km. kadar güneydoğusunda Türk-Gürcü sınırını oluşturan Alabalık Deresinin kenarında oldukça dik bir kalker kayalığının üzerine yer almaktadır. Mağara 3 katlı ve çok bölmeli bir yapı arz etmekte birinci kata günümüzde tahrip olmuş basamaklı bir yapı ile ulaşmaktadır. Katlardaki bölmelere eğilmek suretiyle geçilebilen kapılarla ulaşılabilir⁵⁰. Katların aydınlatması menfez şeklindeki oyuklardan sağlanmıştır. Ayrıca duvarlarda küçük nişler bulunmaktadır. Çok yumuşak bir yapı arz eden kayalık üzerinde yapılan

⁴⁷ Gündoğdu, 2001, 34

⁴⁸ Gündoğdu, 2001, 36

⁴⁹ Gündoğdu, 2001, 38

⁵⁰ Gündoğdu, 2001, 42

mağaranın ilk çağlardan beri kullanıldığı⁵¹ ileri sürülse de katlı ve menfez biçimli aydınlatmanın daha sonraki dönemlerde yapıldığı ve günümüzdeki yapısı ile Övündü Mağaraları ileri aynı döneme ait olduğunu düşünmekteyim.

1.1.24. Kenardere Mağaraları

Çıldır ilçesi Kenardere köyünün hemen güneyinde, Kura nehrinin solunda “Sağır Dere” olarak adlandırılan mevkide halk arasında “Mağmut Mağaraları” olarak adlandırılan mağaralar bulunmaktadır.

Kenardere Mağaraları; altta bulunan ve 4x 6 m ölçülerine sahip elips bir doğal mağara ile bunun üzerinde basamaklarla ulaşılan ikinci bir yapay mağaradan oluşur. Ancak doğal olarak değerlendirilen mağaranın duvarlarında daha sonra müdahaleler yapıldığını düşünülmektedir. Üstteki ikinci mağara birbirlerine geçişi bulunan iki bölümden oluşmaktadır. Güneye bakan menfezlerle aydınlatılmıştır.

1.1.25. Kurtkale Mağaraları

Kurtkale’ye geçişi sağlayan köprünün tam karşısında yer almaktadır. Mağara iki katlı bir yerleşim göstermektedir. Birinci ve ikinci kat birbirleriyle benzer bir planda sağ ve sola doğru genişleyen iki hücreden oluşmaktadır. Birinci kattan ikinci kata boru şeklinde bir oyuk yardımıyla ulaşılabilir. 2.50 x 1.70 m. boyutlarındaki yan hücreler 1.50x 1.70 m. boyutlarındaki ön alanla birleşmektedir. Su seviyesinden 12 m. kadar yukarıda yer alması buranın eski çağlardan itibaren bir sığınak olarak kullanıldığını düşündürmektedir⁵².

1.1.26. Kırk Ayaklı Mağaraları

Baltalı köyünün yaklaşık olarak 4 km. güneyinde, Akçıl köyünün 2 km kadar kuzeyinde, Alabalık Deresinin batısında yer alır. Yapı itibarıyla bir yapay tünel şeklindedir. Girişten itibaren yaklaşık 12 m. mesafeden sonra ana koridor, biri batıya, diğeri doğuya olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. Doğuya doğru

⁵¹ Gündoğdu, 2001, 43

⁵² Gündoğdu, 2001, 46.

gidildiğinde iri taşlardan oluşturulmuş iki taraflı duvarların oluşturduğu bir koridor yapısı bulunmaktadır. Bu koridorların sonunda çeşitli hücrelerin ve sığınak biçiminde odaların olduğunu tahmin edilmektedir⁵³. Mağara içerisinde bol miktarda koridor ve ara ara toplanma bölümleri yer almaktadır. Mağaranın erken dönemlerde oluşturulmuşsa da günümüzdeki görülebilen yapıları ile daha sonraki dönemlerde yoğun olarak kullanıldığı ve bazı eklemelerin yapıldığı bir sığınak noktası olarak kullanılmıştır.

1.1.27. Alvız Harabeleri

Çanaksu Köyü'nün 3 km güneydoğusunda Çıldır Gölünün kıyısında yer alan bir Ortaçağ yerleşim alanıdır. İlk oluşturulma tarihinin ne zaman yapıldığı bilinmemekle beraber boyutları ve yapısı anlaşılabilecek derecede temel izleri bulunan tespit edilebilmektedir. Kaynaklarda 1064'te Alpaslan'ın ordusuyla bölgede bazı merkezleri ele geçirip yaktığını ve halkının daha içlere doğru günümüzde Çıldır ilçesinin olduğu Şeytan Kalesi ve çevresine sığındıkları belirtilmektedir⁵⁴. Bu merkezlerden birinin de burası olduğu düşünülmektedir. Halk arasında "Alvız" olarak isimlendirilen merkezin kelime karşılığı iblis veya şeytan olarak değerlendirilmekte ve bu merkezle Şeytan veya daha önceki ismiyle İblis Kalesi arasında bir ilişki bulunduğu ve Kalenin adının buradan sığınan insanlar geldikleri yerden geldiği düşünülmektedir⁵⁵.

1.1.28. Taşköprü Yazıtı

Çıldır'ın 30 km. güneyinde Taşköprü Köyü'nün kuzeyinde büyük bir kayalık kütle üzerinde yer alır.

Urartu Kralı II.Sarduri (M.Ö. 753-735) dönemine ait olan kitabe 57x 33 cm. boyutlarında ve 8 satırdan oluşmaktadır. Kitabede II. Sarduri'nin sefer dönüşü yaptıkları şöyle ifade edilmektedir.

Tanrı Haldi'nin büyüklüğüyle, Arğıştioğlu Sarduri der ki:

⁵³ Gündoğdu, 2001, 48

⁵⁴ Lugal,1943, 26., Kırzioğlu, 1953,23,

⁵⁵ Gündoğdu, 2001, 55

Terk edilmiş (?) Uhime ülkesini ele geçirdiğim zaman, o seferin geri dönüşünde, Maqaltu şehrini (de) ele geçirdim. Erkek (ve) kadınları Bianili ülkesine sürgün ettim⁵⁶.

⁵⁶ Marr: 1919: B-I, Sayce 1929: 335, Meşçaninov 1931:160-164, König 1967:no:108, Payne 1995: 103

SONUÇ

Çalışma sahamızı oluşturan Çıldır bölgesi coğrafi konum olarak ülkemizin en kuzeydoğu ucunu oluşturan Ermenistan ve Gürcistan ile sınırı bulunan ve tarihi süreç içerisinde Anadolu'yu Kafkaslara bağlayan bir kapı konumunda olmuştur. Çıldır bölgesi özellikle coğrafi yapısı bakımından bulunduğu dağlık bölge ve ülkemizin doğal güzelliklerinden biri olan Çıldır Gölü ile tam bir hayvancılık merkezi konumunda yer almaktadır. Bu durum tarihi boyunca önemini koruyan bir faktör olarak devam etmiştir.

Bölgede ilk araştırmaları yapan K.Kökten bölgedeki önemli merkezlerden bahsederken Paleolitik döneme yerleştirdiği mağaralardan bahsetmektedir. Ancak mağaralardan elde edilen verilerin sağlıklı olmaması nedeniyle çalışmada bu görüşe hep kuşku ile yaklaşılmış ve bölgedeki en erken yerleşimin Çıldır Gölü üzerinde bulunan Akçakale'de olduğu esas alınmıştır. Ancak özellikle Erzurum ve Kars bölgesindeki Paleolitik dönem yerleşimleri dikkate alındığında bölgede bu dönemde yerleşimin görmediğini söylemek mümkün değildir. Bu durum bölgede mevcut çalışmaların artarak devam etmesinin gerekliliğini doğurmuştur.

Çıldır bölgesinde yaptığımız yüzey araştırması verileri ve daha önceki tespitlerin ışığında değerlendirdiğimizde bölgede ağırlıklı bir kale yerleşimin varlığı dikkate çekmektedir. Ancak tespitlerimiz arasında yer alan höyük ve düz yerleşmelerin varlığı benzer merkezlerin tahribat sonucu ortadan kalkabileceği ihtimalini düşündürmektedir.

Tespit edilen kaleler incelendiğinde genellikle büyük olmayan hatta bir kısmının sadece gözetleme amacıyla kullanılan kaleler olduğu görülmektedir. Ancak özellikle Sengertepe, Sınırortası, Akçakale ve Beşiktepe Kalelerin etraflarında yerleşim yerleri ve bir kısmının nekropol alanlarının bulunduğu kompleks yapılar olduğu da dikkat çekicidir. Kalelerden Kura vadisi boyunca yapılan Şeytan Kalesi gibi kaleler genellikle sarp bir kayalık yapı üzerine yapılmış korunaklı ancak büyük olmayan yapılardır.

Kalelerin tarihsel değerlendirmesi incelendiğinde Demir Çağı, Karaz ve Ortaçağ yapıları olduğu sonucu ortaya çıkmıştır. Ancak Ortaçağ kalelerin büyük bir kısmında erken döneme ait tespit edilen keramik verisi bu kalelerin hemen

hemen hepsinin bulunduğu stratejik konumu nedeniyle günümüzdeki durumlarından daha önce yerleşim gördüğü ile açıklanabilir.

Höyüklerde elde edilen keramik verileri bölgede kaliteli bir keramik verisi olduğu sonucunu çıkarmış olsa da höyüklerin bulunduğu alanların günümüzde tarım alanı olarak kullanılması büyük bir tahribatı beraberinde getirmiş ve sağlıklı sonuçlar elde edilmesini zorlaştırmıştır.

Nekropol alanları olarak isimlendirilen merkezler Erken Demir Çağının tipik taş mezarlarının örneklerindendir. Yönlerinde belirli bir düzen olmayan mezarların özellikle etraflarının oval bir şekilde taşlarla çevrili olması ve üzerlerinin büyük sal taşlarla kapatılması sonucu tespit edilebilmiştir. Mezarların birbirleri ile olan yakınlıkları hatta iç içe geçmeleri ve bazılarının ise diğerlerine göre uzak bir konuma yapılmasının nedeni açıklanamamakla beraber dikkat çekmektedir.

Akçakale adasında girişte bulunan ve kazısı gerçekleştirilen mekanlarda ve gölün hemen kenarında yer alan Harabeler Mevkii'ndeki yapılarda, H.Gündoğdu ve K.Köroğlunun Kurgan olarak değerlendirildiği cromlech planlı yapıların tam olarak isimlendirmek mümkün olmamakla beraber verilen isimleri ile kullanılmak yolu tercih edilmiştir. Ancak bu yapıların Anadolu'da daha önce çok bilinmeyen ve örneklerine çok rastlanmayan bir yapı tarzı olduğu ve belki de Kafkaslardan Anadolu'ya gelen toplumların özellikle bölgedeki varlıklarını bildiğimiz ancak daha önce herhangi bir merkezin tespit edilemediği Kimmer ve İskit yapıları olabileceği düşünülmektedir. Bu durumu ile değerlendirdiğimiz bölgede kapsamlı yapılacak çalışmalarla Anadolu tarihi büyük ölçüde yenilecektir.

Meryem köyündeki Cinnik Nekropol alanında yapılan kaçak kazı sonucu insan kemikleri ile birlikte, köpek ve muhtemel at kemiklerin aynı mezardan çıktığı görülmüştür. Belki de bu durum Çıldır bölgesini Anadolu tarihinde Kimmer ve İskitlere ait bir merkez haline dönüştürecek ve Orta Asya kurgan geleneğinin bir yansıması olarak değerlendirilebilecek merkezlerin varlığı ortaya çıkacaktır. Böylece Orta Asya Anadolu tarihi ilişkileri açısından tarihimizi yeniden ele alıp inceleme gereği ortaya çıkacaktır.

KAYNAKÇA

Ababay 1987	F.Ababay	Çıldır Tarihi, Ankara
Adontz 1946	N.Adontz	Histoire d'Armenie, Paris.
Akşit 1982	İ.Akşit	Anadolu Uygarlıkları, İstanbul
Aktüre 1994	S. Aktüre	“17. yüzyılın başından 19 yüzyılın ortasına kadar ki dönemde Anadolu Osmanlı şehrinde şehrsel yapının değişim Süresi, METU, Jouney of the Faculty of Architecture, Ankara
Aktüre 1997	S. Aktüre	Anadolu’da Bronz Çağı Kentleri, İstanbul.
Akurgal 1950	E.Akurgal	Bayraklı Kazısı Ön Rapor, <i>DTCFD 8(1-2)</i> Ankara, 1-51
Akurgal 1983	E.Akurgal	Alt-Smyrna I, Roma.
Akurgal 1987	E.Akurgal	Hatti Uygarlığı, Remzi Oğuz Ark Armağanı, A.Ü. DTCF Dergisi, Ankara
Akurgal 1989	E.Akurgal	Anadolu Uygarlığı, Ankara.
Akurgal 1997	E.Akurgal	Anadolu Kültür Tarihi, Ankara
Akurgal 1999	E.Akurgal	Anadolu Kültür Tarihi, Ankara.
Akyıldız 1984	Akyıldız	Taş Çağından Osmanlı’ya Anadolu, İstanbul
Albrecht et al 1990	G.Albrecht- H. Müler-Beck	“The Paleolithic of Şehremuz near Samsat on the Euphrates River; Summary of the Excavation Findings and a Morphology of the Hadaxes” <i>Prehistoire du Levant II. Processus des Changements Culturels, Hommage aFrancis Hours</i> , Eds. O. Aurenche, Editions du CNRS, Paris, 76-86.
Algaze 1989	G.Algaze	“A New Frontier: First Result of The Tignis-Euphrates Archaeological Reconnaissance Project 1988”, <i>JNES 48</i> , 241-281, Chicago
Algaze et all 1991	G.Algaze et all	“The Tigris-Euphrates Archaeological Reconnaissance Project: A Preliminary Report of the 1989-1990 Seasons”, <i>Anatolica 17</i> , 175-240.

Alkım 1967	H.Alkım	“Explorations and Excavations in Turkey, 1964”, <i>Anatolica</i> 1, 1-43.
Alkım 1968	H.Alkım	“Explorations and Excavations in Turkey, 1965 and 1966”, <i>Anatolica</i> 2, 1-76.
Alkım 1970	H.Alkım	“Explorations and Excavations in Turkey, 1967 and 1968”, <i>Anatolica</i> 3, 1-91.
Alkım 1973	H.Alkım	“Explorations and Excavations in Turkey, 1969”, <i>Anatolica</i> 4, 1-82.
Alkım 1978	H.Alkım	“Explorations and Excavations in Turkey, 1970, 1971 and 1972” <i>Anatolica</i> 5, 7-140.
Alkım 1960	U.B.Alkım	“Haberler-Kazılar, İslahiye Bölgesindeki Araştırmalar”, <i>Belleten XXIV</i> , 714-716.
Alkım 1962	U.B.Alkım	“1960 Yılı Yesemek Çalışmaları ve Tilmen Höyük Kazısı” <i>TAD:11/1</i> (1961), 5-6.
Alkım 1963	U.B.Alkım	“Summary of Archaeological Research: Tilmen Höyük Kazısı”, <i>Belleten XIII</i> , 27-28.
Alkım 1964	U.B.Alkım	“İslahiye Bölgesinde Türk Tarih Kurumu Adına 1955-1962 Yılları Arasında Yapılan Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar” <i>Atatürk Konferansları I</i> , 169-178.
Alkım 1965 _a	U.B.Alkım	“The Road from Sam'al to Asitawandawa: Constributions to the Historical Geography of the Amanos Region” <i>AnAr II/1-2</i> - 1-45
Alkım 1965 _b	U.B.Alkım	“İslahiye Bölgesi Araştırmaları ve Tilmen Höyük Kazısı 1963” <i>TAD 13/1</i> (1964),5-17.
Alkım 1968	U.B.Alkım	“Explorations and Excavations in Turkey,1965 and 1966” <i>Anatolica</i> 2,1-76.
Alkım 1970	U.B.Alkım	“Explorations and Excavations in Turkey,1967 and 1968” <i>Anatolica</i> 4,1-82.
Alkım 1972	U.B.Alkım	“İslahiye ve Samsun Bölgesinde 1971 Çalışmaları” <i>Belleten</i> 36,422-426.
Alkım 1974 _a	U.B.Alkım	“Tilmen Höyük ve Samsun Bölgesi Çalışmaları(1971)” <i>TAD 20/2</i> (1973),5-16.
Alkım 1975 _a	U.B.Alkım	“İkiztepe Kazısının 1974 Dönemi Çalışmaları” <i>Belleten</i> 39,565-567.
Alkım 1976	U.B.Alkım	“1975 Samsun Bölgesi Araştırmaları ve İkinci Dönem İkiztepe Kazısı” <i>Belleten</i> 40, 717-719.
Alkım 1980	U.B.Alkım	“İkiztepe,1980” <i>AS</i> 31,189-191.

Alkım
1981	U.B.Alkım	“Altıncı Dönem İkiztepe Kazısı (1979)” <i>KST II-1980</i> , 151-154.
Alkım
1983	U.B.Alkım	“Einigie Charakteristische Metallfunde von İkiztepe” <i>Beiträge zur Altertumskunde Kleinasien, Festschrift für Kurt Bittel</i> , Eds. R. M.Boehmer, H.Hauptmann, Verlag Philipp von Zabern, 29-42.
Alkım et al
1983	U.B.Alkım-
H.Alkım-
Ö.Bilgi	“İkiztepe I.Birinci ve İkinci Dönem Kazıları (1974-1975)” TTK Yayınları, Ankara.
Amiran
1952	R.Amiran	“Connections Between Anatolia and Paletsine in the EBA” <i>Israel Exploration Journal</i> , 2, 89-103.,
Amiran
1965	R.Amiran	“Yanktepe, Shengavit, and The Khirbet Kerak Ware” <i>AS XV</i> , 166-167.
Anati
1968	E.Anati	“Anatolia’s Earliest Art” <i>Archaeology XXI</i> , 22-35.
Arbas et al
1991	A.Arbas-
L.Gök-M.Ateş-
M.İmir-
F.Kılınç-
M.Canpolat-
A.Aydın	Horasan (Erzurum İli) Dolayının Jeolojisi. <i>MTA Genel Müdürlüğü, Rapor No: 9431</i> , Ankara, 104.
Arık
1933	R.O.Arık	“Anadolu Arkeologya Tarihinde Alişar Harfıyatı” <i>TTAED I</i> , 22-63.
Arık
1953	R.O.Arık	“Turuva Kılavuzu, I.Tarih, II. Kazıların Tarihi, III. Kazıların Neticeleri, IV. Tutuvayı Nasıl Gezmeli?,” M.E.B.Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü Yayınları 1, İstanbul
Arınç
2006	K.Arınç	Türkiye’nin Coğrafi Bölgeleri, Erzurum
Arsebük
1969	G.Arsebük	Contributions to the Physical Antropology of the Prerand Protohistoric Inhabitants of Anatolia, (Basılmamış Doktora Tezi) Chicago University
Arsebük
1974	G.Arsebük	Altınova’da Koyu Yüzlü Açıklı ve Karaz Türü Çanak-Çömlek Arasındaki İlişkiler Sorunu, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul
Arsebük
1979	G.Arsebük	“Altınova’da(Elazığ) Koyu Yüzlü Açıklı ve Karaz Türü Çanak-Çömlek Arasındaki İlişkiler” <i>TTKong 8</i> , 81-92
Arsebük
1980	G.Arsebük	“Altınova’da(Elazığ) Başlangıcından İlk Tunç Çağın Sonuna Kadar Kültür Sıradüzeni” <i>İ.Ü. Ed. Fak. (Yay. Doçentlik Tezi)</i> , İstanbul

Arsebük 1986	G.Arsebük	“Altınova’da(Elazığ) Başlangıcından İlk Tunç Çağın Sonuna Kadar Kültür Silsilesi ve Sosyal Tabakalanma Sorunu” <i>TTKong</i> 9, 67-72
Arsebük 1995	G.Arsebük	İnsan ve Evrim, İstanbul.
Arsebük 1996 _a	G.Arsebük	“Biokültürel Açıdan İnsan (‘Sığınağı’ ve ‘Barınağı’), <i>Tarihten Günümüze Anadolu’da Konut ve Yerleşme</i> , 15-18.
Arsebük 1996 _b	G.Arsebük	“Trakya’da Eski Bir Yerleşim Yeri: Yarımburgaz Mağarası Alt Paleolitik Çağ Bulguları” <i>Anadolu Araştırmaları</i> 14, 33-50.
Arsebük et al 1990	G. Arsebük- F.C. Howell- M.Özbaşaran	“Yarımburgaz Mağarası 1988”, <i>KST XI/I</i> , 9-38.
Arsebük et al 1991	G.Arsebük- F.C. Howell- M.Özbaşaran	“Yarımburgaz 1989” <i>KST XIII/I</i> , Ankara,17-41.
Arsebük et al 1992	G.Arsebük- F.C. Howell- M.Özbaşaran	“Yarımburgaz 1990” <i>KST XIII/I</i> , Ankara, 1-21.
Arsebük- Korfmann 1976	G.Arsebük-M. Korfmann	“Tülintepe Kazılarında Sapan Taneleri Toplu Buluntusu 1972” <i>Keban Projesi 1972 Çalışması</i> , 134-144.
Atalay 1978	İ.Atalay	“Çıldır Gölü ve Çevresinin Jeomorfolojisi” <i>Jeomorfoloji Dergisi</i> -7, 23
Atalay, et all 1985	İ.Atalay	Kuzeydoğu Anadolu’nun Eko-sistemleri, Ankara
Atalay et all 1992	İ.Atalay 1992	Türkiye Coğrafyası, İzmir
Ataman 1987	K.Ataman	“A Group of Projectile Points from Can Hasan III”, <i>AST IV</i> , 339-346.
Ataman 1988	K.Ataman	“A Preliminary Analysis of the Upsilon Blade Tools from Hayaz Höyük”, <i>Anatolica</i> 15, 81-85 (İstanbul).
Ataman 1990	K.Ataman	“A Functional Study of the Upsilon Blade Tools from Hayaz Höyük”, <i>Anatolica</i> 16 197-207 (Leiden).
Atasayan 1939	M. Atasayan	“1938 Yılında Gaziantep Köylerinden Dülük ve Civarında Bulunan Çakmaktaşı Aletler Üzerine Bir Not” <i>TAM-19-22</i> , 314-315, Ankara

Aydın 1991	N.Aydın	“Güzelhisar Urartu Kitabesi, <i>Belleten-213</i> , 323
Aykun 2002	İ.Aykun	“Paskievic ve Şark Seraskerliği İlişkileri” <i>Türkler Ansiklopedisi XII</i> , Ankara, 721-729
Bala 1972	M. Bala	“Kür”, MEB İslam Ansiklopedisi- IV, Ankara, 10081-10084
Balkan- Atlı 1995	K.Balkan- N.Atlı	“A Preliminary Report of the Chipped Stone Industry of Değirmen-tepe an Ubaid Settlement in Eastern Anatolia” <i>Halet Çambel İçin Prehistorya Yazıları</i> , 127-148, İstanbul
Balkan-Atlı 1994 _b	K.Balkan- N.Atlı	La Neolithisation de l’Anatolie, İstanbul.
Barnett 1965	R.D. Barnett	"Two Urartian Inscription from Azerbaijan", <i>JCS XIX</i> , 35 vd.
Baydur 1970	N.Baydur	Kültepe (Kaneş) ve Kayseri Tarihi Üzerine Araştırmalar, İstanbul.
Becker 1987	M.Becker	“Hassek Höyük’te Yapılan Manyetik Araştırma Hakkında Ön Rapor” <i>Aşağı Fırat Projesi 1978-79 Çalışmaları, ODTÜ-TEKDAM Müd. Yay. 3</i> , 129-130, Ankara
Behm- Blancke 1986	M.R.Behm- Blancke	“Die Ausgrabungen auf dem Hassek Höyük im Jahre 1984” <i>KST VII</i> , 87-101.
Belli 1975	O.Belli	“Doğu Anadolu’da Yeni Arkeolojik Keşifler” <i>Tarih Dergisi</i> 28-29, 1-40
Belli 1977	O.Belli	Urartular Çağında Van Bölgesi Yol Şebekesi, İstanbul, (Basılmamış Doktora Tezi).
Belli 1979	O. Belli	“Van Bölgesinde Boyalı Mağara Resimleri: Kızların Mağarası” <i>Arkeoloji ve Sanat Dergisi</i> 1-2, 19-27
Belli 1982	O. Belli	"Urartular", <i>Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi I</i> , 179-187,
Belli 1989	O.Belli	“Urartu Kalelerindeki Anıtsal Kaya İşaretleri”, <i>Anar XI</i> , 66-67
Belli 1999	O. Belli	1932-99 yılları arasında Trakya ve Anadolu’da yapılan arkeolojik ve yüzey araştırmalarının kronolojik listesi.
Belli 2000	O.Belli	Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932-1999), İstanbul
Belli-Ceylan 1999	O.Belli- A.Ceylan	“1998 yılı Anzaf Kaleleri Kazı ve Onarım Çalışmaları”, <i>21. KST-I</i> , 449-466

Benedict 1980	P. Benedict	“Güneydoğu Anadolu Yüzey Araştırması” <i>Güneydoğu Nadolu Tarihöncesi Araştırmaları-I.</i> (Ed. Çambel-R.Braidwood),107-149, İstanbul
Beygu 1936	A.Ş.Beygu	Anıtlar ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi-I, İstanbul
Bıçakçı 1982	E.Bıçakçı	Tepecik’te Uruk Devri Yerleşmesi, (Basılmamış Yükseklikans Tezi-İ.Ü.),İstanbul.
Bilgi 1975	Ö.Bilgi	“Kültepe Kazılarında Bulunmuş Olan İnsan Figürleri” <i>Belleten</i> 39,201-216.
Bilgi 1984	Ö.Bilgi	“Metal Objects from İkiztepe-Turkey” <i>Beitrage zur Allgemeinen und Vergleichenden Archaologie</i> C:6,31-99.
Bilgi 1985	Ö.Bilgi	“İkiztepe Kazılarının 1983 Dönemi Sonuçları” <i>KST VI</i> ,55-64.
Bilgi 1986	Ö.Bilgi	“İkiztepe Kazılarının 1984 Dönemi Sonuçları” <i>KST VII</i> , 111-118.
Bilgi 1987	Ö.Bilgi	“İkiztepe Kazılarının 1985 Dönemi Sonuçları” <i>KST VIII</i> , 149-156.
Bilgi 1988	Ö.Bilgi	“İkiztepe Kazılarının 1986 Dönemi Sonuçları” <i>KST IX</i> , 169-175.
Bilgi 1989	Ö.Bilgi	“İkiztepe Kazılarının 1987 Dönemi Sonuçları” <i>KST X/I</i> , 201-209.
Bilgi 1990	Ö.Bilgi	“Samsun İkiztepe Kazılarının 1988 Dönemi Sonuçları ve Çevre Araştırmaları”, <i>KST XI/I</i> , 211-220.
Bilgi 1991	Ö.Bilgi	“İkiztepe Kazılarının 1989 Dönemi Sonuçları ve Restorasyon Çalışmaları” <i>KST XII/I</i> , 241-246.
Bilgi 1993	Ö.Bilgi	“İkiztepe Kazılarının 1991 Dönemi Sonuçları ve Restorasyon Çalışmaları” <i>KST XVI/I</i> , 199-212.
Bilgi 1994	Ö.Bilgi	“İkiztepe Kazılarının 1990 Dönemi Sonuçları ve Restorasyon Çalışmaları” <i>KST XV/I</i> , 583-596.
Bilgi 1995	Ö.Bilgi	“İkiztepe Kazılarının 1993 Dönemi Sonuçları” <i>KST XVI/I</i> , 141-160.
Bilgi 1996	Ö.Bilgi	“İkiztepe Kazılarının 1994 Dönemi Sonuçları” <i>KST XVII/I</i> , 157-168.
Bilgi 1997	Ö.Bilgi	“İkiztepe Kazılarının 1995 Dönemi Sonuçları” <i>KST XVIII/I</i> , 145-161.
Bilgi 1998	Ö.Bilgi	“İkiztepe Kazılarının 1996 Dönemi Sonuçları” <i>KST XIX/I</i> , 323-356.

Bilgi 1999	Ö.Bilgi	“İkiztepe Kazılarının 1997 Dönemi Sonuçları” <i>KST XX/I</i> , 485-505.
Bilgi 2000	Ö.Bilgi	“İkiztepe Kazılarının 1998 Dönemi Sonuçları” <i>KST XXI/I</i> , 381-396.
Bilgi 2001	Ö.Bilgi	“İkiztepe Kazılarının 1999 Dönemi Sonuçları” <i>KST XXII/I</i> , 315-326.
Birgül 1981	O.Birgül	“İkiztepe ve Değirmentepe Seramik Örneklerinin Element Analizi ile İlgili Ön Çalışmalar” <i>TÜBİTAK-ARİTOB II</i> , 21-22.
Bittel 1934	K.Bittel	Prahistorische Forschung in Kleinasien, Berlin.
Bittel 1939	K.Bittel	“Archaeologische Funde aus der Türkei” <i>AA 54</i> , 94-207.
Bittel 1945	K.Bittel	Ön Asya Tarih Öncesi Çağları: Mısır, Filistin, Suriye, (Çev. H. Çambel), İstanbul.
Bittel- Schneider 1944	K.Bittel A.M. Schneider	"Funde -und Forschungs- Bericht Türkei 1943“, <i>AA 59/60</i> , 33-81.
Bordaz 1965	L.A.Bordaz	“Suberde Excavations 1964”, <i>AS-15</i> , 30-32, London
Bordaz 1966	L.A.Bordaz	“Recent Archaeological Research in Turkey: Suberde Excavations 1965” <i>AS-16</i> , 32-33, London
Bordaz 1969	L.A.Bordaz	“The Suberde Excavations, Southwestern Turkey: An Interim Report” <i>TAD-17/2</i> , 43-71
Bordaz 1973	L.A.Bordaz	“Current Research in the Neolithic of South-Central Turkey. Suberde, Erbaba and their Chronological Implications” <i>AJA-77</i> , 282-288.
Bordaz 1978	L.A.Bordaz	The Metal Artifacts from the Bronze Age Excavations at Karataş Semayük, Turkey and their Significance in Anatolia, the Near East and the Aegean Arbor, Universty Microfilms, Michigan
Bostancı 1952	E.Y.Bostancı	“Gökırmak Vadisinde Prehistuvar Araştırmaları. Yeni Paleolitik Buluntular”, <i>DTCFD 10/2</i> , 137-142.
Bostancı 1959	E.Y.Bostancı	“Research on the Mediteranean Coast of Anatolia a New Paleolithic Site at Beldibi Near Antalya”, <i>Anadolu (Anatolia)</i> 4, 129-178.

Bostancı 1962	E.Y.Bostancı	“Belbaşı Kaya Sığınağında Bulunan Üst Paleolitik ve Mezolitik Endüstri, Belbaşı Kültürü”, <i>Belleten</i> 26/102, 233-251.
Bostancı 1963 _a	E.Y.Bostancı	“Güney-doğu Anadolu Araştırmaları Dülük Ve Kartal’ın Chellean ve Acheulean Endüstrisi”, <i>Anadolu (Anadolu)</i> 6, 87-110.
Bostancı 1963 _b	E.Y.Bostancı	“Fossil Remains of Upper Paleolithic and Mesolithic Man in Beldibi and Belbaşı Rock-Shelters on the Mediterrenaen Coast of Anatolia”, <i>Bericht über die 8. Tagung der Deutschen Gesselschaft für Antropologie</i> , 253-262.
Bostancı 1964	E.Y.Bostancı	“Human Fossil Remains in Beldibi and Belbaşı Rock-Shelters on the Mediterrenaen Coast of Anatolia”, <i>Antropoloji</i> 1, 17-36.
Bostancı 1966	E.Y.Bostancı	“Beldibi Kazılarında Çıkan Önemli Sanat Eserleri”, <i>Antropoloji</i> 2, 21-24.
Bostancı 1967 _a	E.Y.Bostancı	“Mağaracık Çeeresinde Yapılan 1966 Yaz Mevsimi Kazıları ve Yeni Buluntular”, <i>Antropoloji</i> 3, 19-24.
Bostancı 1967 _b	E.Y.Bostancı	“Beldibi ve Belbaşı Mezolitigi ve Diğer Mezolitik Buluntularla Olan Münasebetler”, <i>Antropoloji</i> 3, 55-90.
Bostancı 1968	E.Y.Bostancı	“Beldibi ve Mağaracıkta Yapılan 1967 Yaz Mevsimi Kazıları ve Yeni Buluntular”, <i>TAD</i> 16/1, 51-60.
Bostancı 1971 _a	E.Y.Bostancı	“Adıyaman Çevresinde Prto-Solutreen ve Adıyaman Paleolitik Kültürler Üzerinde Bir Araştırma”, <i>Antropoloji</i> 5, 47-52.
Bostancı 1973 _a	E.Y.Bostancı	“Güney-Doğu Anadolu’da Adıyaman Çevresinde Yapılan Paleoantropolojik Prehistorik ve Quaterner Problemleri Üzerinde Bir Araştırma”, <i>Antropoloji</i> 6, 145.
Bostancı 1973 _b	E.Y.Bostancı	“Homo sapiens çevlikensis in the Canal and the Big Caves near Samandağ of the Province of Antalya on the Mediterranean Coast of Anatolia”, <i>Antropoloji</i> 6, 29-56.
Bostancı 1975 _a	E.Y.Bostancı	“Çevlik ve Mağaracıkta Yeni Quaterner Akdeniz Plajları ve Fossil İnsanların Yaşadığı Devrelerle Korelasyonu Üzerinde Bir Araştırma”, <i>Antropoloji</i> 7, 17-40.
Bostancı 1975 _b	E.Y.Bostancı	“Anadolu’da Çakmak Taşının Jeolojik Yaşı ve Güney Doğu Anadolu’da Gaziantep Yakınında, Dülük Köyü Vadisinde, Bir Yüzünde Neogen Yaşda Clamys Sp. Kavkı Mülajı Bulunan Alt Paleolitik Dülükiyen Devre ait El Baltası Üzerinde bir Tetkik” <i>Antropoloji</i> 7, 317-327.
Bostancı 1975 _c	E.Y.Bostancı	“Disc Burins on Disc Cores Their Variations have been Discovered in Belbaşıyen Culture on the Mediterranean Coast Anatolia”, <i>Antropoloji</i> 7, 69-76.

Bostancı
1975 _d	E.Y.Bostancı	“Shovel-Shaped Endscrapers Shovel Technic in Belbaşıyen has been Discovered on the Mediterranean Coast of Anatolia”, <i>Antropoloji</i> 7, 81-97.
Bostancı
1978 _a	E.Y.Bostancı	“İnsan Evriminde Büyük Değişmeler Beldibiye Mezolitik Taş Çağı Kültüründe Rakam Evrimi”, <i>Antropoloji</i> 8, 133-146.
Bostancı
1978 _b	E.Y.Bostancı	“İnsan Evriminde Büyük Değişmeler Anadolu’da Taş Çağı Devirlerinde İnsan Türlerinin, Kültürlerinin ve Dillerinin Evrimi Üzerinde Yeni Keşifler”, <i>Antropoloji</i> 8, 147-190.
Bostancı
1980	E.Y.Bostancı	“İnsan Evriminde Okucu Kültürü Anadolu’da Dülüküyen Alt Taş Kültüründe Keşfedilen En EskiAcheuleen Devre Ait Tipik Bir Okucu” <i>Antropoloji</i> 9, 15-25.
Bozkurt et al.
1986	N.Bozkurt-
S.Harmankaya-
E.Geçkinli	“Tepecik (Elazığ) Höyüğünde Bulunan Bazı Metal Buluntulara Ait Metalografik Analizler”, <i>TÜBİTAK-ARÜTOB IV</i> , - 39-48
Braidwood
1937	R.J.Braidwood	Mounds in the Plain of Antioch. An Archaeological Survey, Chicago.
Braidwood
1964	R.J.Braidwood	“Çayönü”, <i>Newsweek</i> , November 23, Letters
Braidwood
1990	R.J.Braidwood	Tarih Öncesi İnsan, İstanbul.
Braidwood-
Braidwood
1960	R.J.Braidwood-
L.S.Braidwood	Excavations in the Plain of Antioch I. The Earlier Assemblages, Phases A-J., Chicago.
Braidwood-
Braidwood
1986	R.J.Braidwood-
L.S.Braidwood	“Prelude to the Appearance of Village-Farming Communities in Southwestern Asia”, <i>Ancient Anatolia. Aspects of Change and Cultural Development (Essays in Honor of Matcheld J. Mellink)</i> , 3-11, Wisconsin
Burney
1956	C.A.Burney	“Northern Anatolia Before Classical Times” <i>AS</i> 6, 179-203.
Burney
1958	C.A.Burney	"Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age", <i>AS VIII</i> , 157-209.
Burney- Lang
1971	C.A.Burney-
D.M.Lang	The Peoples of the Hills: Ancient Ararat of Caucasus, London
Burney
1980	C.A.Burney	“Aspects of the Excavations in the Altınova, Elazığ”, <i>AS</i> 30, 157-167.
Burney
1993	C.A.Burney	“Arslantepe as a Gateway to the Highlands: A Note on Periods VIA-VID” <i>Between the Rivers and Over the Mountains, Archaeologica anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata</i> , 311-318.

Burney 1977	C.A.Burney	From Village to Empire: An Introduction Near Eastern Archaeology, London.
Caneva 1993	I.Caneva	“From Chalcolithic to Early Bronze Age III at Arslantepe: A Lithic Perspective”, <i>Between the Rivers and Over the Mountains, Archaeologica anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata</i> , 319-339.
Ceylan 1999	A.Ceylan	
Ceylan 2000	A.Ceylan	“1998 Yılı Erzincan Yüzey Araştırmaları”, <i>AST</i> 17/2, 181-192.
Ceylan 2001	A. Ceylan	“Erzurum Ovasında Önemli Bir Merkez: Cinis Höyük”, <i>Atatürk Üniv. FEF Edebiyat Bilimleri Araş. Der.</i> 26, 29-42, Erzurum.
Ceylan 2001a	A.Ceylan	“1999 Yılı Erzincan-Erzurum Yüzey Araştırmaları”, <i>AST</i> 18/2, 71-82.
Ceylan 2002	A.Ceylan	Sarıkamış, Tarihi ve Arkeolojik Araştırmalar, Erzurum.
Ceylan 2006	A.Ceylan	Ardahan-Çıldır Akçakale Kazıları, Kazı Sonuçları Toplantısı, Baskıda
Childe 1952	G.Childe	Tarihte Neler Oldu?, İstanbul.
Childe 1994	G.Childe	Toplumsal Evrim, İstanbul.
Childe 1996	G.Childe	Kendini Yaratan İnsan, İstanbul.
Cohen 1970	H.R.Cohen	“The Palaeoecology of South Central Anatolia at the end of the Pleistocene and the Beginning of the Holocene”, <i>AS</i> 20, 119-137.
Cohen-Erol 1969	H.H.Cohen- O.Erol	“Aspect of the Palaeogeography of Central Anatolia”, <i>The Geographical Journal</i> 135/3, 388-398.
Cook 1973	J.M.Cook	The Troad. An Archaeological and Topographical Study, Oxford
Çambel 1951	H.Çambel	“Archaeologischer Bericht aus Anatolien” <i>Orientalia</i> 16, 236-251.
Çambel 1971	H.Çambel	“Güneydoğu Anadolu Tarih Öncesi Araştırmalarının Kültür Bakımından Önemi”, <i>Atatürk Konferansları IV</i> , 25-40.
Çambel 1981	H.Çambel	“Choronologie et Organisation de l’Espace à Çayönü” <i>Prehistoire du Levant</i> , 531-550, Lyon.

Çambel 1986 _a	H.Çambel	“Domuztepe. Son Araştırmalar Işığında Yeni Bir Değerlendirme” <i>Anadolu Araştırmaları</i> 10, 31-50.
Çambel 1986 _b	H.Çambel	“Karatepe-Aslantaş ve Domuztepe 1984 Yılı Çalışmaları”, <i>KST VII</i> , 271-285.
Çambel 1987	H.Çambel	“Çayönü Kan Analizleri ile İlgili İlk Buluntular”, <i>ArkSt II</i> , 129-130.
Çambel- Braidwood 1980	H.Çambel-R.J. Braidwood	“İstanbul ve Chicago Üniversiteleri Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları Karma Projesi: 1963-1972 Çalışmalarına Toplu Bakış”, <i>Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları I. İstanbul ve Chicago Üniversiteleri Karma Projesi</i> 1-13, İstanbul.
Çambel- Özdoğan 1985	H.Çambel-M. Özdoğan	“1983 Yılı Domuztepe Çalışmaları”, <i>KST VI</i> , 259-272.
Çapar 1979	Ö.Çapar	“Roma Tarihinde Manga Mater (Kybele) Tapınımı”, <i>DTCFD XXIX/1-4</i> , 167-210.
Çilingiroğlu 1988	A.Çilingiroğlu	"Van-Dilkaya Höyüğü Kazısı", IX. <i>KST I</i> , 229-247.
Çilingiroğlu 1994	A.Çilingiroğlu	Urartu Tarihi, İzmir.
Çilingiroğlu 1997	A.Çilingiroğlu	Urartu Krallığı Tarihi ve Sanatı, İzmir
Çukur-Kunç 1990	A.Çukur-Ş.Kunç	“Analyses of Tepecik And Tülintepe Metal Artifacts” <i>AS</i> 40, 113-120.
Demirci et al. 1996	Ş. Demirci- C.M. Erek- İ.Yalçinkaya	“Studies on the Middle Paleolithic Side scrapers Found at Karain Cave”, <i>Archaeometry</i> 94. <i>The Priceedings of the 29th International Symposium on Archaeometry</i> , eds. Ş.Demirci, A.M. Özer, G.D. Summers, 423-431.
Dereli 1983	G. Dereli	“Obsidyen Hidrasyonu Yöntemi ile Tülintepe Obsidyenlerinin Tarihlendirilmesi”, <i>TÜBİTAK-ARÜTOB III/3</i> , 219-229.
Diakonoff- Kaskai 1981	I.M.Diakonoff- S.M. Kaskai	Geographical Names According to Urartian Texts, Wiesbaden.
Diakov- Kovalev 1987	V. Diakov- S.Kovalev	İlkçağ Tarihi 1, Ankara.
Dinçol 1982	A.M. Dinçol	"Hititler", <i>AU Ans I</i> , 18-120.

Dinçol 1974	A.M.Dinçol	"Çavuştepe Kazısında Çıkan Yazıtlı Küçük Buluntular", <i>Anatolia XVIII</i> , 105-121.
Dinçol 1976	A.M.Dinçol	"Die neuen Urartäischen Inschriften aus Körzüt", <i>İst. Mitt.</i> 26, 19-30.
Djaparidze 1955	D.M. Djaparidze	"Die Kungane in Mes'cheti", Unterwegs zum Godenen Vlies Archäologische Funde aus Georgien, Ed. A. Miren, W. Orthmann, (Saarbrücken), 93
Djaparidze 1964	O.M. Djaparidze	"The Culture of Early Agricultural Tribes in the Territory of Georgia" <i>VII. Congress of Antropological and Ethnological Sciences</i> , 4-9, Moskova.
Djaparidze 1969	D.M. Djaparidze	"Arkheologiceskal Excavations in Trialeti: On the History of Georgian Tribes in the Second Millenium B.C., Tibilisi.
Djaparidze 1985	D.M. Djaparidze	-Avalişvili-Tsereteli, Pamyatniki Meskheti Epokhi Srednei Bronzi, Tbilisi.
Dolukhanov 1998	P. Dolukhanov	Eski Ortadoğu'da Çevre ve Etnik Yapı, Ankara
Dönmez 2005	Ş.Dönmez	İskitler ve Ön Asya, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü, İstanbul
Durmuş 1993	İ.Durmuş	İskitler(Sakalar), Ankara.
Duru 1972	R.Duru	"Anadolu'da Bulunmuş Altın Kulak Tıkaçları", <i>Belleten</i> 36, 123-135.
Duru 1979	R.Duru	Keban Projesi Değirmentepe Kazısı 1973, Ankara.
Duru 1985	R.Duru	"Recent Archaeological Research in Turkey: kuruçay Höyük 1984", <i>AS</i> 35, 202.
Duru 1986	R.Duru	"Kuruçay Höyük Kazıları 1984 Çalışma Raporu", <i>Belleten</i> 50, 247-259.
Duru 1987	R.Duru	"Kuruçay Höyük Kazıları 1984 Çalışma Raporu", <i>Belleten</i> 51, 305-313.
Duru 1988	R.Duru	"Kuruçay Höyüğü Kazıları, 1986", <i>KST IX</i> , 65-70:
Duru 1989	R.Duru	"Kuruçay Höyüğü Kazıları, 1987", <i>KST X</i> , 57-60.
Duru 1990	R.Duru	"Kuruçay Höyüğü Kazıları, 1988 Çalışma Raporu", <i>KST XI/1</i> , 81-90.
Duru	R.Duru	"Kuruçay Höyüğü Kazıları, 1988Çalışma Raporu", <i>Höyük</i>

1991		I, 1-6.
Duru 1994	R.Duru	Kuruçay Höyük-I 1978-1988 Kazıları Sonuçları. Neolitik ve Kalkolitik Çağ Yerleşmeleri, Ankara
Duru 1995	R.Duru	“Bademağacı Kazıları 1993”, <i>KST XVI/I</i> , 69-77.
Duru 1996 _a	R.Duru	“Bademağacı Kazıları 1994”, <i>KST XVII/I</i> , 87-93.
Duru 1996 _b	R.Duru	“Göller Bölgesi’nde Neolitik Köyden Kasabaya Geçiş”, <i>Tarihten Günümüze Anadolu’da Konut ve Yerleşme</i> , 49-59.
Duru 1997	R.Duru	“1996 Yılı Bademağacı Kazıları”, <i>Haberler 3</i> , Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü, 3, İstanbul.
Duru 1997 _c	R.Duru	“Bademağacı Höyüğü (Kızılkaya) Kazıları 1993 Yılı Çalışma Raporu”, <i>Belleten 60</i> , 783-800.
Duru 1998	R.Duru	“Bademağacı Kazıları 1996”, <i>KST XIX/I</i> , 113-121.
Duru 1999 _a	R.Duru	“Bademağacı Kazıları 1997”, <i>KST XX/I</i> , 115-129.
Duru 2000	R.Duru	“Bademağacı Kazıları 1998”, <i>KST XXI/I</i> , 109-116.
Duru 2001	R.Duru	“Bademağacı Kazıları 1999”, <i>KST XVII/I</i> , 97-104.
Dyson 1968	R.H. Dyson	“The Archaeological Evidence of the Second Millenium B.C. on the Persian Plateau”, <i>CAH II</i> , 14-16.
Ebeling et al 1926	E.Ebeling- B.Meissner- E. Weidner	"Die Inschriften der altassyrischen König", <i>AOBI-1926</i> , 111 vd.
Eberhard 1987	W.Eberhard	Çin Tarihi, Ankara
Efe 1998 _a	T.Efe	“Seyitgazi/Küllüoba 1996 Kazısı”, <i>KST XIX/I</i> , 152-155.
Efe 1998 _b	T.Efe	“New Concept of Tarsus-Troy Relations at the Beginnings of the EB 3 Period”, <i>Uluslararası Assirioloji Kongresi 3</i> , 296.
Efe 1999	T.Efe	“Küllüoba 1997 Yılı Kazısı”, <i>KST XX/I</i> , 165-170.
Efe 2000	T.Efe	“Küllüoba 1998 Yılı Kazısı”, <i>KST XXI/I</i> , 117-128.
Efe	T.Efe	“Küllüoba 1999 Yılı Kazısı”, <i>KST XX/II</i> , 105-111.

2001

- Efe-Ay 2001 T. Efe-D.M.Ş. Ay Küllüoba: İç Kuzeybatı Anadolu'da Bir İlk Tunç Çağı Kenti; 1996-2000 Yılları Arasında Yapılan Kazıların Genel Bir Değerlendirmesi", *TÜBA-AR* 4, 43-78.
- Egeli 1995 G. Egeli "The Metal Pins from Eastern and Southeastern Anatolia During the Beginnings of the Second Millennia BC.", *Halet Çambel İçin Prehistorya Yazıları*, 175-216.
- Egeli 1998 G. Egeli "Die sogenannten Gefassständer der Karaz-Kultur: Die Funde aus Tepecik", *Karatepe'deki Işık*, 305-318.
- Erinç 1953 S.Erinç Doğu Anadolu Coğrafyası, İstanbul.
- Erinç 1965 S.Erinç *Türkiye'de Toprak Çalışmaları ve Türkiye Toprak Coğrafyasının Ana Çizgileri. İstanbul Üniv. Coğrafya Enst. Derg. Cilt: 8, Sayı: 15, İstanbul, 8 vd.*
- Erkanal (A) 1986 A. Erkanal "Klazomenai/Liman Tepe Kazılarında Ele Geçen Kil Çapalar", *Anadolu Araştırmaları* 10, 183-195.
- Erkanal 1998 H.Erkanal "1996 Liman Tepe Kazıları", *KST XIX/I*, 379-398.
- Erkanal 1999 H.Erkanal "1997 Liman Tepe Kazıları", *KST XX/I*, 325-331.
- Erkanal 2000 H.Erkanal "1998 Liman Tepe Kazıları", *KST XXI/I*, 251-262.
- Erkanal 2001 H.Erkanal "1999 Liman Tepe Kazıları", *KST XXII/I*, 259-268.
- Erkanal-Günel 1995 H. Erkanal-S. Günel "1993 Liman Tepe Kazıları", *KST XVI/I*, 263-279.
- Erkanal-Günel 1996 H. Erkanal-S. Günel "1994 Liman Tepe Kazıları", *KST XVII/I*, 305-327.
- Erkanal-Günel 1997 H. Erkanal-S. Günel "1995 Liman Tepe Kazıları", *KST XVIII/I*, 231-260.
- Erkanal-Hüryılmaz 1994 H. Erkanal-N. Hüryılmaz "1992 Liman Tepe Kazıları", *KST XV/I*, 361-373.
- Erol 1972 O.Erol "Konya,Tuz Gölü, Burdur Havzalarındaki Pluvial Göllerin Çekilme Safhalarının Jeomorfolojik Delilleri", *Coğrafya Araştırmaları Dergisi* 3/4, 13-52.
- Erşahin 2002 S.Erşahin Akkoyunlular: Siyasi, Ekonomik ve Sosyal Tarih, Ankara

Ertem 1979	H. Ertem	“Korucutepe Excavations, 1973”, <i>Keban Projesi 1973 Çalışmaları</i> , 33-41.
Erzen 1978	A.Erzen	Çavuştepe I, Ankara.
Erzen 1979	A.Erzen	Eastern Anatolia and Urartians, İstanbul.
Erzen 1986	A.Erzen	Doğu Anadolu ve Urartular, İstanbul
Erzen 1992	A.Erzen	Doğu Anadolu ve Urartular, Ankara.
Erzen 1995	A.Erzen	“1992 Yılı Enez Kazısı”, <i>KST XV/II</i> , 455-473.
Erzen-Başaran 1991	A. Erzen- S. Başaran	“Enez (Ainos) Kazısı, 1989 Yılı Çalışmaları”, <i>KST XII/II</i> , 155-170.
Esin 1969	U.Esin	Kuantatif Spektral Analiz Yardımıyla Anadolu’da Başlangıcından Asur Kolonileri Çağına Kadar Bakır ve Tunç Madenciliği, İstanbul.
Esin 1970 _a	U.Esin	“Tepecik Kazısı, 1968 Yılı Ön Raporu”, <i>Keban Projesi 1968 Yaz Çalışmaları</i> , 147-158, Ankara
Esin 1970 _b	U.Esin	“İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Prehistorya Kürsüsü Tepecik Kazısı 1968 Kazısı”, <i>TAD 18</i> , 51 -60.
Esin 1971	U.Esin	“Tepecik Kazısı, 1969”, <i>Keban Projesi 1969 Çalışmaları</i> , 107-115, Ankara.
Esin 1972 _a	U.Esin	“Tepecik Kazısı, 1970”, <i>Keban Projesi 1970 Çalışmaları</i> , 139-147, Ankara.
Esin 1972 _b	U.Esin	“Orta Doğu Teknik Üniversitesi Keban Eski Eserleri Kurtarma Projesi ve Tepecik Kazıları”, <i>TT Kong. 7</i> , 38-52, Ankara.
Esin 1974 _a	U.Esin	“İstanbul Üniversitesi Prehistorya Kürsüsü Tepecik Kazıları (Elazığ)”, <i>TAD 20/2</i> , 39-62.
Esin 1974 _b	U.Esin	“Tepecik Kazısı, 1971”, <i>Keban Projesi 1971 Çalışmaları</i> , 109-121, Ankara.
Esin 1975 _a	U.Esin	“Recent Archaeological Research in Turkey: Tepecik 1974”, <i>AS 25</i> , 46-49, London.
Esin 1976 _a	U.Esin	“Tepecik Kazısı, 1972”, <i>Keban Projesi 1972 Çalışmaları</i> , 103-108, Ankara.
Esin	U.Esin	“Die Anfänge der Metalverwendung und Bearbeitung in

- 1976_b Anatolien 7500-2000 V.Chr.”, *Les Débuts de la Metallurgie, Union Internationale des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques-IX, Colloque XXII*, Ed: H. Müller-Karpe, 209-240, Paris.
- Esin 1979_a U.Esin “Tepecik Kazısı, 1973”, *Keban Projesi 1973 Çalışmaları*, 79-94, Ankara.
- Esin 1979_b U.Esin İlk Üretimciliğe Geçiş Evresinde Anadolu ve Güneydoğu Avrupa I. Doğal Çevre Sorunu, İstanbul.
- Esin 1979_c U.Esin “Tepecik ve Tülintepe Kazıları”, *TT Kong 8*, 65-76, Ankara.
- Esin 1981_a U.Esin İlk Üretimciliğe Geçiş Evresinde Anadolu ve Güneydoğu Avrupa II. Kùltürler Sorunu, İstanbul.
- Esin 1981_b U.Esin “Tepecik ve Tülintepe Kazılarına ait Arkeometrik Araştırmaların Arkeolojik Açıdan Değerlendirilmesi”, *TÜBİTAK-ARÜTOB II*, 157-182.
- Esin 1982 U.Esin “Tepecik Kazısı, 1974”, *Keban Projesi 1974-1975 Çalışmaları*, Ankara. 71-93.
- Esin 1984 U.Esin “Tepecik, Tülintepe (Altınova-Elazığ), Değirmen-tepe (Malatya) Kazıları”, *TÜBİTAK-ARÜTOB IV*, 68-112, Ankara.
- Esin 1987 U.Esin “Tepecik ve Tülintepe’ye (Altınova-Elazığ) ait Bazı Metal ve Curuf Analizleri”, *ArkST II*, 69-79.
- Esin 1988 U.Esin “Tülintepe’ye Ait Obsidien Hidrasyonu Yaş Tayinleri Hakkında Diğer Bir Görüş”, *ArkST III*, 79-85.
- Esin 1989 U.Esin “An Early Trading Center in Eastern Anatolia”, *Anatolia and the Near East, Studies in Honor of Tahsin Özgüç*, Ed. K. Emre-M. Mellink-B.Hrouda-N.Özgüç, 135-141.
- Esin 1992 U.Esin “İstanbul’un En Eski Buluntu Yerleri ve Kùltürleri”, *Semavi Eyici Armağani, İstanbul Yazıları*, 55-77, İstanbul.
- Esin 1997_a U.Esin “Tepecik”, *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, 1760-1762, İstanbul.
- Esin 1997_b U.Esin “Tülintepe”, *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, 1831-1833, İstanbul.
- Esin 2000_a U.Esin “Tülintepe Kurtarma Kazıları”, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, 87-90, İstanbul.
- Esin 2000_b U.Esin “Tepecik Kurtarma Kazıları”, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, 123-129, İstanbul.
- Esin et al U.Esin- “Değirmen-tepe Keramiklerinin Eser Element Analizi”,

1985	O.Birgöl- L. Yaffe	<i>TÜBİTAK-ARÜTOB V</i> , 50-59.
Esin et al 1987	U.Esin- G. Arsebük- M. Özdoğan	“Değirmentepe Kazısı, 1978”, <i>Aşağı Fırat Projesi 1978-1979 Çalışmaları</i> , 77-82, Ankara.
Esin-Arsebük 1974 _a	U.Esin- G. Arsebük	“Tülin Tepe Kazısı 1971”, <i>TAD</i> 20/2, 63-78, Ankara,
Esin-Arsebük 1974 _b	U.Esin- G. Arsebük	“Tülintepe Kazısı, 1971”, <i>Keban Projesi 1971 Çalışmaları</i> , 137-143, Ankara.
Esin-Arsebük 1982	U.Esin- G. Arsebük	“Tülintepe Kazısı, 1974”, <i>Keban Projesi 1974-1975 Çalışmaları</i> , 119-125, Ankara.
Esin-Benedict 1963	U.Esin – P.Benedict	“Recent Developments in the Prehistory of Anatolia”, <i>Curret Antropology</i> 4/4, 339-346, Chicago.
French 1962	D.H. French	“Can Hasan, Karaman 1961”, <i>TAD</i> 11/2, 36-37, Ankara.
French 1964	D.H. French	“Can Hasan, Karaman 1962”, <i>TAD</i> 12/1, 21-22, Ankara.
French 1965	D.H. French	“Can Hasan, Karaman 1963 and 1964”, <i>TAD</i> 13/2, 27-31, Ankara.
French 1967	D.H. French	“Excavations at Can Hasan, Sixth Preliminary Report, 1966”, <i>AS</i> 17, 165-178, London.
French 1968	D.H. French	“Can Hasan, Karaman 1967”, <i>TAD</i> 16/1, 89-93, Ankara.
French 1970	D.H. French	“Notes on Site Distribution in the Çumra Area”, <i>AS</i> 20, 139-148, London
French 1972	D.H. French	“Settlement Distribution in Konya Plain, South-Central Turkey”, <i>Man, Settlement and Urbanism</i> , 231-238, London, Duckworth.
French et al. 1974	D.H. French – S. Mitchell- B.Aksoy	“Aşvan Kazıları, 1971”, <i>Keban Projesi 1971 Çalışmaları</i> , 33-34, Ankara.
French et al 1972	D.H. French- G.C. Hilmann- S.Payne- R.J. Payne	“Excavations at Can Hasan III 1969-1970”, <i>Papers in Economic Prehistory</i> , Higgs, E.S. Ed. Cambridge University Pres, 181-190, Cambridge.
Garstang 1908	J. Garstang	“Excavations at Sakje-Geuzi, in North Syria: Preliminary Report for 1908” <i>LAAA</i> 1, 97-117, Liverpool.
Garstang 1913	J. Garstang	“Second Interim Report on the Excavations at Sakje-Geuzi in North Syria, 1911”, <i>LAAA</i> 5, 63-72, Liverpool.

Garstang 1937	J. Garstang	“Third Report on the Excavations at Sakje-Geuzi, 1908-1911”, <i>LAAA</i> 24, 132-134, Liverpool.
Garstang 1953	J. Garstang	Prehistoric Mersin, Yümük Tepe in Southern Turkey, Oxford.
Gates 1995	M.H. Gates	“Archaeology in Turkey”, <i>AJA</i> 99, 207-255, New Jersey .
Gates 1996	M.H. Gates	“Archaeology in Turkey”, <i>AJA</i> 100, 277-335, New Jersey
Gatsov- Özdoğan 1994	I. Gatsov- M. Özdoğan	“Some Epi-Paleolithic Sites from NW Turkey, Ağaçlı, Domalı and Gümüşdere”, <i>Anatolica</i> 20, 97-120, Leiden.
Gelb 1944	I.J. Gelb	Hurrians and Subarians, Chicago.
Goetze 1946	A.Goetze	“Hurrians and Subarians”, <i>JNES</i> 5, 165-168
Goetze 1957	A.Goetze	Kleinasien n K�lt�rgeschichte des alten Orients III, München,
Goetze 1964	A.Goetze	"State and Society of the Hittites", <i>Neurere Hethiterforschung</i> , 27-32, Wiesbaden.
Göksu et al 1992	H.Y. Göksu- A. Wieser- D.F. Regulla- P. Schramel	“Datierung mit Thermolumineszenz und Bestimmungen der Erh�tzungstemperatur an Feuersteinen”, <i>Hassek Höyük</i> , M.R. Behm-Blancke ed., 140-147, Tübingen.
Grousset 1980	R.Grousset	Bozkır İmparatorluğu (�ev. Reşat Uzmen), İstanbul
Günaltay 1946	ř.Günaltay	Yakın şark-II: Anadolu, Ankara
Günaltay 1948	ř.Günaltay	İran Tarihi, Ankara
Gündoğdu 2000	H.Gündoğdu	Kaleler ve Kuleler Kenti:Ardahan, Ankara
Gündoğdu 2001	H�G�ndoğdu	Tarihi Kalıntıları ile �ıldır, Ankara
Güneri 1992	S. Güneri	“Doğu Anadolu Yeni Gözlemler”, <i>TAD</i> 30, 149-195, Ankara.
Hanfmann 1951	G.M.A.Hanfma nn	“The Bronze Age in the Near East: A Review Article”, <i>AJA</i> 55/4, 355-365.
Harmankaya	S.Harmankaya	“Tülintepe Höyüğü (Elazığ) Maden Buluntuları”, <i>ArkST</i>

1993 Harmankaya- Tanındı 1996	S.Harmankaya O.Tanıdı	<i>VIII, 369-379, Ankara. Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-I-Paleolitik/ Epipaleolitik, İstanbul</i>
Harmankaya- Tanındı- Özbaşaran 1997	S.Harmankaya- O.Tanıdı- M.Özbaşaran	<i>Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-II-Neolitik, İstanbul</i>
Harmankaya- İnandı- Özbaşaran 1998	S.Harmankaya- O.Tanıdı- M.Özbaşaran	<i>Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-III-Kalkolitik, İstanbul</i>
Harmankaya- Erdoğu 2002	S.Harmankaya B.Erdoğu	<i>Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-IV-İlk Tunç, İstanbul,</i>
Hauptmann 1970 _a	H. Hauptmann	“Norşun-Tepe 1968 Kazıları Ön Raporu”, <i>Keban Projesi 1968 Yaz Çalışmaları</i> , 103-113, Ankara.
Hauptmann 1970 _b	H. Hauptmann	“Die Grabungen auf dem Norşun Tepe 1969”, <i>TAD 18/2</i> , 111-121.
Hauptmann 1971	H. Hauptmann	“Norşun Tepe Kazısı, 1969”, <i>Keban Projesi 1969 Çalışmaları</i> , 71-79, Ankara.
Hauptmann 1972	H. Hauptmann	“Norşun Tepe Kazısı, 1970”, <i>Keban Projesi 1970, Çalışmaları</i> 87-101, Ankara.
Hauptmann 1973	H. Hauptmann	“Recent Archaeological Research in Turkey: Norşuntepe, 1972”, <i>AS 23</i> , 49-52, Ankara.
Hauptmann 1974 _a	H. Hauptmann	“Norşun Tepe Kazıları, 1971”, <i>Keban Projesi 1971 Çalışmaları</i> 71-85, Ankara.
Hauptmann 1974 _b	H. Hauptmann	“Die Grabungen auf dem Norşun Tepe 1972. Bericht über die 5. Kampagne”, <i>TAD 21/1</i> , 59-73, Ankara.
Hauptmann 1975	H. Hauptmann	“Recent Archaeological Research in Turkey: Norşuntepe, 1975”, <i>AS 25</i> , 35-38, Ankara.
Hauptmann 1976 _a	H. Hauptmann	“Norşun Tepe Kazıları, 1972”, <i>Keban Projesi 1972 Çalışmaları</i> 41-59, Ankara.
Hauptmann 1976 _b	H. Hauptmann	“Die Grabungen auf dem Norşun Tepe 1973. Bericht über die 6. Kampagne”, <i>TAD 23/1</i> , 65-86, Ankara.
Hauptmann 1979 _a	H. Hauptmann	“Norşun Tepe Kazıları, 1973”, <i>Keban Projesi 1973 Çalışmaları</i> , 43-60, Ankara.
Hauptmann 1979 _b	H. Hauptmann	“Kalkolitik Çağ’dan İlk Tunç Çağı’nın Bitimine Kadar Norşun Tepe’de Yerleşmenin Gelişimi”, <i>TT Kong. 8</i> , 55-64, Ankara.

Hauptmann
1982	H. Hauptmann	“Norşun Tepe Kazıları, 1974”, <i>Keban Projesi 1974 Çalışmaları</i> , 13-40, Ankara.
Hauptmann
1984	H. Hauptmann	“Nevali Çori- Recent Archaeological Research in Turkey”, <i>AS</i> 37, 228.
Hauptmann
1987	H. Hauptmann	“Recent Archaeological Research in Turkey. Lidar Höyük and Nevali Çori, 1986” <i>AS</i> 37, 203-207.
Hauptmann
1988	H. Hauptmann	“Nevali Çori: Architektur”, <i>Anatolica</i> 15, 99-110.
Hauptmann
1993	H. Hauptmann	“Ein Kultgebaude in Nevali Çori”, <i>Between the Rivers and Over the Mountains, Archaeologica Anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata</i> , 37-69, Roma.
Hauptmann
1997	H. Hauptmann	“Norşuntepe”, <i>Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi</i> , 1353-1354, İstanbul.
Hauptmann
1999	H. Hauptmann	“Fırat Bölgesi Kazıları”, <i>Kayıp Zamanların Peşinde, Alman Arkeoloji Enstitüsü Anadolu Kazıları</i> , 65-80, İstanbul.
Hauptmann
2000	H. Hauptmann	“Zur Chronologie des 3. Jahrtausend v. Chr. Am Oberen Euphrat Augrund der Stratigraphie des Norşuntepe”, <i>Chronologies des Pays du Caucase et de L'euphrate Aux IVe-IIIe Millenaires Varia Anatolica XI</i> , Ed. C. Marrot, H. Hauptmann, 419-430.
Herodotos
1975	Herodotos	Herodotes Tarihi, Çev., M.Ökmen, İstanbul,
Hodder
1996	I. Hodder	“Conclusions”, <i>On the Surface: Çatalhöyük 1993-95</i> , 359-366.
Honingman
1970	E.Honingman	Bizans Devletinin Doğu Sınırı (çev.F.İşiltan), İstanbul
Hood
1951	S. Hood	“Excavations at Tabara el Akrad”, <i>AS</i> 1, 113-145, Ankara.
Hours et al
1994	F. Hours-
O. Aurenche-
J- Cauvin-	Atlas des Sites Proche Orient (14000-5700 BP), Paris.
Hout et al
2000	J.L. Huot-
J.P. Thalmann-
D. Valbelle	Kentlerin Doğuşu, Ankara
Hrozny
1927	F.Hrozny	"Raport Preliminaire Sur Les Fouilles Tchecoslovaques du Kültepe", <i>Syria VIII</i> , 1 vd, Paris,.
Işık
1987	F.Işık	“Şirinlikale, Eine unbekannte Urartäische Burg und Beobachtungen zu den Feldsdenkmälern eines schöpferischen Bergvolks Ostanatoliens”, <i>Belleten</i> LI-200,

Işık 1999	F.Işık	Doğa Ana: Kubaba, İstanbul.
İlin-Segal 1974	M. İlin- E. Segal	İnsan Nasıl İnsan Oldu, İstanbul.
İnan 1947	A.İnan	“Ankara-Samsun Arasında Tarih Gezisi”, <i>DTCFD</i> 5, 119-132, Ankara.
İnandık 1965	H.İnandık	Türkiye Bitki Coğrafyasına Giriş, İstanbul
İpek 2002	N.İpek	“1877-78 Osmanlı-Rus Harbi” <i>Türkler Ansiklopedisi XII</i> , Ankara, 138-176
Junge 1939	J.Junge	Saka-Studien, Der Ferne Nordoten in Weltbild der Antike, Leipzig, Dieterichsch Verlagsbuchhandlung.
Kansu 1937	Ş.A.Kansu	“1936 Yılında Ankara Ve Çevresinde Meydana Çıkarılan Paleontolojik ve Prehistorik Vesikalar Hakkında İlk Not”, <i>Ülkü</i> 8/48, 482-488, Ankara.
Kansu 1938 _a	Ş.A.Kansu	Sur Les Nouvelles Découvertes Paléolithique Faites en Anatolie Sous l’Auspice de la Société Turque d’Histoire, Kopenhagen.
Kansu 1938 _b	Ş.A.Kansu	Prehistorya Araştırmalarında Metodlar, Ankara.
Kansu 1939	Ş.A.Kansu	“Türk Tarih Kurumu’nun Prehistorik Araştırmaları”, <i>Belleten</i> 3/9, 93-97, Ankara,
Kansu 1940	Ş.A.Kansu	Türk Tarih Kurumu Tarafından Yapılan Etiyokuşu Hafriyatı 1937, Ankara.
Kansu 1944	Ş.A.Kansu	“Anadolu’da Mezolitik Kültür Buluntuları”, <i>DTCFD</i> 2/5, 673-682, Ankara
Kansu 1945 _a	Ş.A.Kansu	“İsparta, Burdur İlleri Çevresinde TTK Adına 1944 Haziranında Yapılan Prehistorya Araştırmalarına Dair İlk Rapor”, <i>Belleten</i> 9/34, 277-286, Ankara.
Kansu 1945 _b	Ş.A.Kansu	“İsparta ve Burdur Bölgesinde Tarih Öncesi Araştırmaları”, <i>Belleten</i> 9/34, 155-156, Ankara.
Kansu 1947	Ş.A.Kansu	“Stone Age Cultures in Turkey”, <i>AJA</i> 51, 227-232, New Jersey.
Kansu 1960	Ş.A.Kansu	“İstanbul ve Trakya Bölgesinde Tarih Öncesi Araştırmaları”, <i>Belleten</i> 24, 708-710, Ankara.
Kansu 1964	Ş.A.Kansu	“Marmara Bölgesi’nde ve Trakya’da Prehistorik İskan Tarihi Bakımından Araştırmalar”, <i>Atatürk Konferansları I</i> ,

205-213.

Kansu 1965	Ş.A.Kansu	“Marmara ve Trakya Bölgesi’nde Tarih Öncesi Araştırmaları”, <i>Belleten</i> 29, 547-548.
Kansu 1970	Ş.A.Kansu	“Bihinya’da Prehistorya Araştırmaları”, <i>Atatürk Konferansları II</i> , 111-118, Ankara.
Kansu 1971	Ş.A.Kansu	İnsanlığın Kaynakları ve İlk Medeniyetler, Ankara.
Kansu 1972	Ş.A.Kansu	“Yarımburgaz (Küçükçekmece-İstanbul) Mağarasında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Prehistorya Araştırmaları ve Tuzla Kalkolitiğinde Yeni Gözlemler”, <i>TT Kong</i> 7, 22-32, Ankara.
Kansu- Ozansoy 1948	Ş.A.Kansu- F. Ozansoy	Ankara Civarında Paleolitik Yeni Buluşlar, Ankara.
Kantemir 1998	D.Kantemir	Osmanlı İmparatorluğunun Yükselişi ve Çöküşü, İstanbul
Karaca 1981	Ö.Karaca	“Pirot Höyük 1980 Çalışmaları”, <i>KST III</i> , 109-114.
Karaca 1983	Ö.Karaca	“Pirot Höyük 1981 Çalışmaları”, <i>KST IV</i> , 69-82.
Karaca 1984	Ö.Karaca	“Pirot Höyük 1982 Çalışmaları”, <i>KST V</i> , 103-108.
Karaca 1985	Ö.Karaca	“Pirot Höyük 1983 Çalışmaları”, <i>KST VI</i> , 37-48.
Karpuz 1977	H.Karpuz	“Çamuşlu’da Yontma Taş Çağı Kaya Resimleri”, <i>TÜBİTAK Bilim ve Teknik</i> 10/212, 1-6, Ankara.
Ketin 1961	İ.Ketin	Türkiye’de Magmatik Faaliyet, Ankara.
Ketin 1983	İ. Ketin	Türkiye Jeolojisine Genel Bir Bakış, İstanbul.
Kınal 1962	F.Kınal	Eski Anadolu Tarihi, Ankara.
Kınal 1987	F.Kınal	Eski Anadolu Tarihi, Ankara,
Kınal 1991	F.Kınal	Eski Anadolu Tarihi, Ankara
Kırzioğlu 1953	F.Kırzioğlu	Kars Tarihi, Ankara

Kırzioğlu 1973	F.Kırzioğlu	Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi, İstanbul
Kırzioğlu 1990	F.Kırzioğlu	Ardahan Armağanı, Ankara
Koday 2001	Z.Koday	Çıldır Gölü'nde Balıkçılık, Türk Coğrafya Dergisi-37, 171-182, İstanbul
Koday 2005	S.Koday	Doğu Anadolu Bölgesinde Hayvancılık, Erzurum
Konukçu 1999	E.Konukçu	Ardahan Tarihi, Ankara
Korfmann 1977 _a	M. Korfmann	"Demircihöyük –Eine Vorgeschichtliche Siedlung an der Phrygische-Bithynischen Grenze, Kampagne 1975", <i>TAD</i> 24/2, Ankara, 39-59.
Korfmann 1977 _b	M. Korfmann	"Recent Archaeological Research in Turkey: Demircihöyük, 1976", <i>AS</i> 27, London, 37-38.
Korfmann 1981	M. Korfmann	"Demircihöyük eine Frühbronzezeitliche Festung an der Phrygische-Bithynischen Grenze Kampagne 1976", <i>TAD</i> 25/1, Ankara, 135-163.
Korfmann 1983 _a	M. Korfmann	"Red Cross Bowl-Angeblicher Leittyp für Troya V", <i>Beiträge zur Altertumskunde Kleinasien, Festschrift für Kurt Bittel</i> , 236-237, Mainz am Rhein.
Korfmann 1983 _b	M. Korfmann	Demircihöyük I: Architectur, Statigraphie und Befunde, Mainz am Rhein.
Korfmann 1985	M. Korfmann	"Recent Archaeological Research in Turkey: Beşiktepe 1983", <i>AS</i> 35, London, 182-183.
Korfmann 1986	M. Korfmann	"Beşik-Yassitepe, Beşik-Sivritepe ve Beşik Mezarlığı 1984 Ön Raporu", <i>KST VII</i> , 229-238, Ankara.
Korfmann 1987	M. Korfmann	Demircihöyük: Die Ergebnisse der Ausgrabungen 1975-1978, Mainz am Rhein.
Korfmann 1988	M. Korfmann	"Beşik-Yassitepe, 1986 Kazı Raporu", <i>KST VII</i> , 131-134, Ankara.
Korfmann 1989	M. Korfmann	"1987 Yılı Beşik-Sivritepe, Beşik-Koyu ve Troia Çalışmaları", <i>KST XI/I</i> , 323-330, Ankara.
Korfmann 1992	M. Korfmann	"Troia Çalışmaları 1989-1990", <i>KST XIV/I</i> , 423-446, Ankara.
Korfmann 1993	M. Korfmann	"1991 Yılı Troya Çalışmaları", <i>KST XIV/I</i> , 381-406, Ankara.

Korfmann
1994	M. Korfmann	“Troia 1992 Kazı Çalışmaları”, <i>KST XV/I</i> , 325-360, Ankara.
Korfmann
1995	M. Korfmann	“1993 Yılı Troya Çalışmaları”, <i>KST XVI/I</i> , 239-262, Ankara.
Korfmann
1996	M. Korfmann	“Troia 1994 Kazı Çalışmaları”, <i>KST XVII/I</i> , 283-303, Ankara.
Korfmann
1997	M. Korfmann	“Troia 1995 Kazı Çalışmaları”, <i>KST XVIII/I</i> , 213-229, Ankara.
Korfmann
1998	M. Korfmann	“1996 Troia Kazı Sonuçları”, <i>KST XIX/I</i> , 427-453, Ankara.
Korfmann
1999	M. Korfmann	“1997 Troia Kazıları”, <i>KST XX/I</i> , 357-370, Ankara.
Korfmann
2000	M. Korfmann	“1998 Troia Kazıları”, <i>KST XXI/I</i> , 287-298, Ankara.
Korfmann
2001	M. Korfmann	“Troia 1999 Kazıları”, <i>KST XXI/I</i> , 279-288, Ankara.
Korfmann et al
1994	M. Korfmann-
A. Baykal-
Seeher-
S. Kılıç	Anatolien in der Frühen und Mittleren Bronzezeit-I. Bibliographie zur Frühbronzezeit, Göttingen
Korfmann et al
1995	M. Korfmann-
Ç. Girgin-
C. Morçöl-
S. Kılıç	Kumtepe 1993 Bericht über Rettungsgrabung”, <i>Studia Troica</i> 5, 212-289,
Koşay
1948	H.Z.Koşay	“Karaz Sondajı”, <i>TT Kong. 3</i> , 165-169, Ankara.
Koşay-Turfan
1959	H.Z.Koşay-
K.Turfan	“Erzurum-Karaz Kazısı Raporu”, <i>Belleten</i> 23 / 91, Ankara, 351
Koşay
1961	H.Z.Koşay	“Pulur (Summary of Archaeological Research)”, <i>AS</i> 11, 20-21, London.
Koşay
1962	H.Z.Koşay	“Pulur Kazısı, 1960”, <i>TAD</i> 11, 25-28, Ankara.
Koşay-Vary
1967	H.Z.Koşay-
H.Vary	Güzelova Erzurum Kazısı, Ankara
Koşay
1970	H.Z.Koşay	“Pulur (Sakyol) Kazısı 1968 Ön Raporu”, <i>Keban Projesi 1968 Çalışmaları</i> , 139-142, Ankara.
Koşay
1971	H.Z.Koşay	“Pulur (Sakyol) Kazısı 1969”, <i>Keban Projesi 1969 Çalışmaları</i> , 99-101, Ankara.

Koşay 1972 _a	H.Z.Koşay	“Pulur (Sakyol) Kazısı 1970”, <i>Keban Projesi 1970 Çalışmaları</i> , 127-128, Ankara.
Koşay 1972 _b	H.Z.Koşay	“Sakyol (Pulur) Tarih Öncesi Kazısı”, <i>TT Kong</i> 7, 53-55, Ankara.
Koşay 1974	H.Z.Koşay	Erzurum ve Çevresinin Dip Tarihi, Ankara.
Koşay 1976	H.Z.Koşay	Keban Projesi Pulur Kazısı 1968-1970, Ankara .
Koşay 1979	H.Z.Koşay	“Keban’ın Pulur (Sakyol) Höyüğü Kazısında Bulunan Kutsal Ocaklar”, <i>TT Kong</i> 8, 77-80, Ankara.
Koşay-Akok 1967	H.Z.Koşay- M. Akok	“Pulur Kazısı”, <i>TT Kong</i> 6, 14-15, Ankara.
Koşay- Sperling 1936	H.Z. Koşay- J. Sperling	Troad’da Dört Yerleşme Yeri, Ankara.
Koşay-Turfan 1959	H.Z.Koşay K.Turfan	“Erzurum-Karaz Kazısı Raporu”, <i>Belleten</i> 23/91, 349-413, Ankara.
Koşay-Vary 1964	H.Z.Koşay- H.Vary	Pulur Kazısı, 1960 Mevsimi Çalışmaları Raporu, Ankara.
Koşay-Vary 1967	H.Z.Koşay- H.Vary	Güzelova (Tufanç) Erzurum Kazısı 1961, Ankara
Kökten 1941	K.Kökten	“Samsun Vilayeti Tekeköy Civarında Prehistorik Araştırmalar”, <i>Ülkü</i> 17/98, 121-124, Ankara
Kökten 1943 _a	K.Kökten	“Kars’ın Tarihöncesi Hakkında İlk Kısa Rapor”, <i>Belleten</i> 7/27, 601-613, Ankara.
Kökten 1943 _b	K.Kökten	“Doğu Anadolu Kars Bölgesinin Tarih Öncesi Araştırmalarına Dair İl Not”, <i>DTCFD</i> 1/2, 119-121, Ankara.
Kökten 1944 _a	K.Kökten	“Kuzey-Doğu Anadolu Prehistoryasında Bayburt ve Çevresinin Yeri”, <i>DTCFD</i> 3/5, 465-484, Ankara.
Kökten 1944 _b	K.Kökten	“Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu’da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmalar”, <i>Belleten</i> 8/32, 659-680, Ankara.
Kökten 1945	K.Kökten	Kuzey- Doğu Anadolu Prehistoryasında Bayburt ve Çevresinin Yeri, DTCFD-III-5, Ankara
Kökten 1947 _a	K.Kökten	“1946 Yılı Tarihöncesi Araştırmaları. Antalya, Diyarbakır, Urfa, Gaziantep Çevreleri Haberler”, <i>Belleten</i> 12/45, 161-163., Ankara.

Kökten 1947 _b	K.Kökten	“1945 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları”, <i>Belleten</i> 11/43, 431-472, Ankara.
Kökten 1947 _c	K.Kökten	“Bazı Prehistorik İstasyonlar Hakkında Yeni Gözlemler”, <i>DTCFD</i> 5/1-5, 223-236, Ankara.
Kökten 1947 _d	K.Kökten	“1947 Yılı Tarih Öncesi Araştırmaları”, <i>Belleten</i> 12/45, 223-226, Ankara
Kökten 1948	K.Kökten	“Kars’ın Tarih Öncesi”, <i>TT Kong.</i> 3, 194-204, Ankara.
Kökten 1949	K.Kökten	“1949 Yılı Tarihöncesi Araştırmaları Hakkında Kısa Rapor”, <i>Belleten</i> 13/52, 811-829, Ankara.
Kökten 1951	K.Kökten	“Kuzey-Batı Anadolu’nun Tarih Öncesi Hakkında Yeni Gözlemler”, <i>DTCFD</i> 9/3, 201-213, Ankara.
Kökten 1952 _a	K.Kökten	“Anadolu Prehistorik Yerlerinin Dağılışı Üzerinde Bir Araştırma”, <i>DTCFD</i> 10/3-4, 167-207.
Kökten 1952 _b	K.Kökten	“Anadolu PrehistorikYerleşme Yerleri ve 1944-1948 Yıllarında Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları”, <i>TT Kong.</i> 4, 195-209, Ankara.
Kökten 1953	İ. K. Kökten	“1952 Yılında Yaptığım Tarih Öncesi Araştırmaları Hakkında”, <i>DTCFD</i> 11/2-4, 177-209, Ankara.
Kökten 1955	K.Kökten	“Antalya’da Karain Mağarasında Yapılan Prehistorya Araştırmalarına Toplu Bir Bakış”, <i>Belleten</i> 19/75, 271-283, Ankara.
Kökten 1957	K.Kökten	“Antalya’da Karain Mağarasında Yapılan Tarih Öncesi Araştırmalarına Toplu Bir Bakış”, <i>TAD</i> 7/1, 46-48, Erzurum.
Kökten 1959	K.Kökten	“Tarsus-Antalya Arası Sahil Şeridi Üzerinde ve Antalya Bölgesinde Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları”, <i>TAD</i> 8/2, 10-16, Ankara.
Kökten 1960	K.Kökten	“Anadolu-Maraş Vilayetinde Tarihten Dip Tarihe Gidiş”, <i>TAD</i> 10/1, 47-48, Ankara.
Kökten 1962	K.Kökten	“Maraş ve Antalya Vilayetinde Süreli Dip Tarih Araştırmaları Hakkında Kısa Rapor”, <i>TAD</i> 11/1, 40-41, Ankara.
Kökten 1963	K.Kökten	“İstanbul’un Batısında Eskitaş (Paleolitik) Devrine Ait Yeni Buluntular”, <i>DTCFD</i> 20/3-4, 277-278, Ankara.
Kökten 1964 _a	K.Kökten	“Karain’in Türkiye Prehistoryasındaki Yeri”, <i>Türk Coğrafya Dergisi</i> 22-23, 17-27, Ankara.
Kökten	K.Kökten	“Die Stellung von Karain Innerhalb der Turkischen

- 1964_b
Kökten
1967 K.Kökten "Vorgeschichte", *Anadolu (Anatolia)* 7, 59-86, Ankara.
Karain Klavuzu (Antalya), Ankara.
- Kökten
1970 K.Kökten "Yazılıkaya'da ve Kurbanğa Mağarasında (Kars-Çamuşlu) Yeni Bulunan Diptarih Resimleri", *Karseli* 6/69, 2-16.
- Kökten
1971 K.Kökten "Keban Baraj Gölü Alanında Taş Devri Araştırmaları, 1969", *Keban Projesi 1969 Çalışmaları*, 13-16, Ankara.
- Kökten
1974 K.Kökten "Keban Baraj Gölü Alanında Taş Devri Araştırmaları, 1971", *Keban Projesi 1971 Çalışmaları*, 1-5, Ankara.
- Kökten
1975 K.Kökten "Kars ve Çevresinde Dip Tarih Araştırmaları Yazılıkaya Resimleri", *Atatürk Konferansları V*, 95-104, Ankara.
- Kökten et al
1945 İ.K. Kökten-
N. Özgüç-
T. Özgüç "1940 ve 1941 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Samsun Bölgesi Kazıları Hakkında İlk Kısa Rapor", *Belleten* 9/35, 361-400, Ankara.
- König
1967 F.W.König Handbuch Der Claidischen Inscrifthen, Osnabrück.
- Köroğlu
1997 K.Köroğlu "1995 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması", *XIV. AST-I*, Ankara, 369-393
- Köroğlu
1998 K.Köroğlu "1996 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması", *XV. AST-I*, Ankara, 127-155
- Köroğlu
1999 K.Köroğlu "1997 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması", *XVI. AST-I*, Ankara, 143-159
- Köroğlu
2000 K.Köroğlu "Çıldır Kurganları", *Arkeoloji ve Sanat-96*, İstanbul, 2-11
- Krupnov
1964 F.I. Krupnov "The Most Archaic Culture of the Caucasus and the Caucasian Community", *Soviet Anthropology and Archaeology III*, 31-42.
- Kurat
1962 Y.T.Kurat "1877-1878 Osmanlı-Rus Harbini Sebepleri", *Belleten-103*, Ankara, 574,591
- Kurat
1970 A.N.Kurat Türkiye ve Rusya: XVIII yüzyılın Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1789-1919), Ankara
- Lamb
1932 W. Lamb "Schliemann's Prehistoric Sites in the Troad", *PZ* 23, 111-131, Berlin.
- Lamb
1954 W. Lamb "The Culture of North-east Anatolia and its Neighbours", *AS IV*, 21-32, London.
- Lambrianides et al
1996 K.
Lambrianides-
N.Spencer-
S. Vardar-
H. Gümüş "The Marda Çay Delta Archaeological Project, First Preliminary Report", *AS* 46, 167-200, London.

Lambrianides-Spencer 1998 _a	K. Lambrianides-N-Spencer	“Madra Çay”, <i>Anatolian Archaeology</i> 3,18-19, .
Lang 1970	D.M.Lang	Armenia: Cradle of Civilization, London Armenia.
Lehmann-Haupt 1926	C.F.Lehmann-Haupt	Armenien II-2, Leipzig,
Lewy 1926	J.Lewy	“Kimmerier und Skythen in Vorderasien”, <i>Rellexion der vor-geschichte</i> , Berlin, 347-349
Lloyd 1967	S.Lloyd	Early Highland Peoples of Anatolia, London.
Lloyd-Mellaart 1955	S.Lloyd-J. Mellaart	“Beycesultan Excavations: First Preliminary Report”, <i>AS</i> 5, 101-135, London.
Lloyd-Mellaart 1958	S.Lloyd-J. Mellaart	“Beycesultan Excavations”, <i>AS</i> 8, 93-125, London.
Lloyd-Mellaart 1959	S.Lloyd-J. Mellaart	“Beycesultan Excavations”, <i>AS</i> 9, 35-50, London.
Lloyd-Mellaart 1962	S.Lloyd-J. Mellaart	Beycesultan I, The Late Chalcolithic and Early Bronze Age Levels, London.
Lloyd-Mellaart 1965	S.Lloyd-J. Mellaart	Beycesultan II, London
Luckenbill 1968	D.D.Luckenbill	Ancient Records of Assyria and Babylonia-II, New York, 1968
Maisels 1999	C.K. Maisels	Uygarlığın Doğuşu, Ankara.
Mansel 1945	A.M.Mansel	"Urartu Tarihi ve Medeniyeti", <i>Beşinci Üniversite Haftası: Van</i> , İstanbul, 114 vd.
Mansel 1971	A.M.Mansel	Ege ve Yunan Tarihi, Ankara
Matthews 1996 _a	R. Matthews	“Systematic Surface Collection”, <i>On the Surface: Çatalhöyük 1993-95</i> , 73-77.
Matthews 1996 _b	R. Matthews	“Surface Scraping and Planning”, <i>On the Surface: Çatalhöyük 1993-95</i> , 79-99.
Marr 1919	N.A. Marr	Zapiski Kavkasskogo Muzeya
Mellaart 1954	J. Mellaart	“Preliminary Report on Survey of Pre-classical Remains in Southern Turkey”, <i>AS</i> 4, 175-240, London.

Mellaart 1957	J. Mellaart	“Anatolian Chronology in the Early and Middle Bronze Age”, <i>AS</i> 7, 55-88, London.
Mellaart 1958 _a	J. Mellaart	“The End of the Early Bronze Age in Anatolia and Aegean”, <i>AJA</i> 62, 9-33, New Jersey.
Mellaart 1958 _b	J. Mellaart	“Excavations at Hacilar. First Preliminary Report”, <i>AS</i> 8, 127-156, London.
Mellaart 1959 _a	J. Mellaart	“Excavations at Hacilar. Second Preliminary Report, 1958”, <i>AS</i> 9, 51-65, London.
Mellaart 1959 _b	J. Mellaart	“Notes on The Architectural Remains of Troy I And II”, <i>AS</i> 9, 131-162, London.
Mellaart 1960 _a	J. Mellaart	“Excavations at Hacilar. Third Preliminary Report 1959”, <i>AS</i> 10, 83-104, London.
Mellaart 1960 _b	J. Mellaart	“Excavations at Hacilar. 1959”, <i>TAD10/1</i> , 67-68, Ankara.
Mellaart 1961 _a	J. Mellaart	“Excavations at Hacilar. Fourth Preliminary Report 1960”, <i>AS</i> 11, 39-75, London.
Mellaart 1961 _b	J. Mellaart	“Early Cultures of the South Anatolian Plateau, I”, <i>AS</i> 11, 159-184, London.
Mellaart 1962	J. Mellaart	“Anatolia c. 4000-2300 B.C.”, <i>CAH</i> 1, Bölüm XVII, Cambridge.
Mellaart 1970	J. Mellaart	Excavations at Hacilar I-II, Edinburg.
Mellaart 1971	J. Mellaart	“Prehistory of and its Relations with the Balkans”, <i>Studia Balcanica</i> 5, 120-137, Sofia.
Mellaart 1975	J. Mellaart	The Neolithic of the Near East, London
Mellaart 1981	J. Mellaart	“The Prehistoric Pottery from the Neolithic to the Beginning of EB VI (c. 7000-2500 BC)”, <i>The River Qoueig, Northern Syria and its Catchment-I</i> , <i>BAR International Series</i> 98, 131-139, Oxford.
Mellaart 1982	J. Mellaart	“Archaeological Evidence for Trade Routes between Syria and Mesopotamia and Anatolia during the Early and the Beginning of the Middle Bronze Age”, <i>Studi Eblaiti</i> 5, 15-32.
Mellink 1956	M.J.Mellink	“Archaeology in Asia Minor”, <i>AJA</i> 59, 231-240, New Jersey.
Mellink 1960	M.J.Mellink	“Archaeology in Asia Minor”, <i>AJA</i> 64, 57-69, New Jersey.

Mellink 1961	M.J.Mellink	“Archaeology in Asia Minor”, <i>AJA</i> 65, 71-85, New Jersey.
Mellink 1962	M.J.Mellink	“Archaeology in Asia Minor”, <i>AJA</i> 66, 71-85, New Jersey.
Mellink 1963	M.J.Mellink	“Archaeology in Asia Minor”, <i>AJA</i> 67, 173-190, New Jersey.
Mellink 1964 _a	M.J. Mellink	“Archaeology in Asia Minor: Gaziantep Area”, <i>AJA</i> 68, 149-166, New Jersey.
Mellink 1964 _b	M.J.Mellink	“An Akkadian Illistration of a Campaign in Cilicia?”, <i>Anatolia</i> 7, 101-115, Ankara
Mellink 1965	M.J.Mellink	“Archaeology in Asia Minor”, <i>AJA</i> 69, 133-149, New Jersey.
Mellink 1967	M.J.Mellink	“Archaeology in Asia Minor”, <i>AJA</i> 71, 155-174, New Jersey.
Mellink 1968	M.J.Mellink	“Archaeology in Asia Minor”, <i>AJA</i> 72, 125-147, New Jersey.
Mellink 1969	M.J.Mellink	“Archaeology in Asia Minor”, <i>AJA</i> 73, 203-227, New Jersey.
Mellink 1970	M.J.Mellink	“Archaeology in Asia Minor”, <i>AJA</i> 74, 157-188, New Jersey.
Mellink 1971	M.J.Mellink	“Archaeology in Asia Minor”, <i>AJA</i> 75, 161-181, New Jersey.
Mellink 1972	M.J.Mellink	“Archaeology in Asia Minor”, <i>AJA</i> 76, 165-188, New Jersey.
Mellink 1973	M.J.Mellink	“Archaeology in Asia Minor”, <i>AJA</i> 77, 169-193, New Jersey.
Mellink 1974	M.J.Mellink	“Archaeology in Asia Minor”, <i>AJA</i> 78, 105-130, New Jersey.
Mellink 1975	M.J.Mellink	“Archaeology in Asia Minor”, <i>AJA</i> 79, 201-222, New Jersey.
Mellink 1976	M.J.Mellink	“Archaeology in Asia Minor”, <i>AJA</i> 80, 261-289, New Jersey.
Mellink 1977	M.J.Mellink	“Archaeology in Asia Minor”, <i>AJA</i> 81, 289-321, New Jersey.
Mellink 1978	M.J.Mellink	“Archaeology in Asia Minor”, <i>AJA</i> 82, 315-338, New Jersey.

Mellink
1979	M.J.Mellink	"Archaeology in Asia Minor", <i>AJA</i> 83, 331-344, New Jersey.
Mellink
1980	M.J.Mellink	"Archaeology in Asia Minor", <i>AJA</i> 84, 501-518, New Jersey.
Mellink
1981	M.J.Mellink	"Archaeology in Asia Minor", <i>AJA</i> 85, 463-479, New Jersey.467.
Mellink
1982	M.J.Mellink	"Archaeology in Asia Minor", <i>AJA</i> 86, 557-576, New Jersey.
Mellink
1983	M.J.Mellink	"Archaeology in Asia Minor", <i>AJA</i> 87, 427-442, New Jersey.
Mellink
1984	M.J.Mellink	"Archaeology in Asia Minor", <i>AJA</i> 88, 441-459, New Jersey.
Mellink
1985	M.J.Mellink	"Archaeology in Asia Minor", <i>AJA</i> 89, 547-567, New Jersey.
Mellink
1987	M.J.Mellink	"Archaeology in Asia Minor", <i>AJA</i> 91, 1-30, New Jersey.
Mellink
1988	M.J.Mellink	"Archaeology in Asia Minor", <i>AJA</i> 92, 101-131, New Jersey.
Mellink
1989	M.J.Mellink	"Archaeology in Asia Minor", <i>AJA</i> 93, 105-133, New Jersey.
Memiş
1987	E.Memiş	İskitlerin Tarihi, Konya
Memiş
1989	E.Memiş	Eskiçağ Türkiye Tarihi, Konya,
Memiş
1990	E.Memiş	"M.Ö. 2. Bin yılda Hitit-Gaška Münasebetleri", <i>Tarih Boyunca Karadeniz Kong. Bildirileri I</i> , Samsun, 103-110.
Meriggi
1966	P. Meriggi	"Quarto Viaggio Anatolica", <i>Oriens Antiquus</i> 5, 67-109, Roma.
Meşçeninov
1931	I.I.Meşçeninov	Afo VII, H4
Miller
1996	N Miller	"Some archaeobotanical Remains from the 1992 Excavation Season at Hacinebi Tepe", <i>Anatolica</i> 22, 168-172, Leiden.
Minns
1970	E.H.Minns	"The Scythians and Northern Nomads" <i>The Cambridge Ancient History</i> , Cambridge
Minzoni-	A.Minzoni-	"1986 Yılı Gaziantep Yöresi Paleolitik Araştırmalar",

Deroche 1988	Deroche	<i>AraST VI</i> , 591-594, Ankara.
Minzoni- Deroche 1993	A.Minzoni- Deroche	“Middle and Upper Paleolithic in the Taurus-Zagros Region”, <i>The Paleolithic Prehistory of the Zagros-Taurus</i> , 147-158, Pennsylvania.
Naumann 1985	R. Naumann	Eski Anadolu Mimarlığı, Ankara.
Orthmann 1963	W.Orthmann	Frühe Keramik von Boğazköy, Berlin.
Orthmann 1970	W. Orthmann	“Eskiyapar”, <i>AfO 23</i> , 156, Berlin.
Özbakan 1981	M. Özbakan	“Tülintepe, Tepecik, İkiztepe Kazılarına ait C-14 Sonuçları”, <i>TÜBİTAK-ARÜTOB II/2</i> , 95-99, İstanbul.
Özbal 1983	H. Özbal	“Tepecik, Tülintepe Metal, Filiz ve Cüruf Analizleri Sonuçları”, <i>TÜBİTAK-ARÜTOB III/3</i> , 203-217, İstanbul.
Özbaşaran 1995	M. Özbaşaran	“The Historical Background of Researches at the Cave of Yarımburgaz”, <i>Halet Çambel İçin Prehistorya Yazıları</i> , 27-39, İstanbul.
Özbek 1986	M. Özbek	“Değirmentepe Eski İnsan Topluluklarının Demografik ve Antropolojik Açından Analizi”, <i>ArkST I</i> , 107-130, Ankara.
Özbek 1989	M. Özbek	“Çayönü İnsanları ve Sağlık Sorunları”, <i>ArkST IV</i> , 121-152, Ankara.
Özdoğan 1977	M.Özdoğan	Aşağı Fırat Havzası 1977 Yüzey Araştırması, Ankara.
Özdoğan 1982	M.Özdoğan	“Doğu Marmara ve Trakya Araştırmaları”, <i>TAD 26/1</i> , 37-61, Ankara.
Özdoğan 1983 _a	M.Özdoğan	“Trakya ve Doğu Marmara Araştırmaları 1981 Yılı Çalışmaları”, <i>KST IV</i> , 137-142, Ankara.
Özdoğan 1983 _b	M.Özdoğan	“Pendik: A Neolithic Site of Fikirtepe Culture in the Marmara Region”, <i>Beiträge zur Alterumskunde Kleinasien, Festschrift für Kurt Bittel</i> , 401-411, Mainz am Rhein.
Özdoğan 1984	M.Özdoğan	“Doğu Marmara ve Trakya Araştırmaları”, <i>AraST I</i> , 63-68, Ankara.
Özdoğan 1985	M.Özdoğan	“1983 Yılı Doğu Marmara ve Trakya Araştırmaları”, <i>AraST II</i> , 221-232, Ankara.
Özdoğan 1986	M.Özdoğan	“1984 Yılı Trakya ve Doğu Marmara Araştırmaları”, <i>AraST III</i> , 409-420, Ankara.

Özdoğan
1993	M.Özdoğan	“Vinça and Anatolia: A New Look at a Very Old Problem or Redefining Vinça Culture from the Perspective of Eastern Tradition”, <i>Anatolica</i> 19, 173-193, Leiden.
Özdoğan
1994	M.Özdoğan	“Çayönü: The Chipped Stone Industry of the Pottery Neolithic Layers”, <i>Neolithic Chipped Stone Industries of Fertile Crescent</i> , 267-277, Berlin.
Özdoğan
1995	M.Özdoğan	“Yakındoğu Neolitiği ve Güneydoğu Anadolu: Eleştirisel Bir Değerlendirme”, <i>İ. Metin Akyurt-Bahattin Devam Anı Kitabı, Eski Yakındoğu Kültürleri Üzerine İncelemeler</i> , 267-280, İstanbul.
Özdoğan
1996 _a	M.Özdoğan	“Kulübeden Konuta: Mimarlıkta İlkler”, <i>Tarihten Günümüze Anadolu’da Konut ve Yerleşme</i> , 19-30, İstanbul.
Özdoğan
1996 _b	M.Özdoğan	“Tarihöncesi Döneminde Trakya”, <i>Anadolu Araştırmaları</i> 14, 329-360, İstanbul.
Özdoğan et al
1991	M. Özdoğan-
A. Özdoğan-
M. Davis	“1989 Yılı Çayönü Kazıları”, <i>KST XII/I</i> , 71-86, Ankara.
Özdoğan et al
1992	M. Özdoğan-
A. Özdoğan-
I. Caneva-
M. Davis-
A. Koyunlu	“1990 Yılı Çayönü Kazı ve Onarım Çalışmaları”, <i>KST XIII/I</i> , 97-125, Ankara.
Özdoğan et al
1993	M. Özdoğan-
A. Özdoğan-
I. Caneva-
M. Davis-
A. Koyunlu	“1991 Yılı Çayönü Kazıları”, <i>KST XIV/I</i> , 71-86, Ankara.
Özdoğan et al
1994	M. Özdoğan-
A. Özdoğan-
O.Bar-Yosef-
W.van Zeist	“Çayönü Kazısı ve Güneydoğu Anadolu Karma Projesi, 30 Yıllık Bir Genel Değerlendirme”, <i>KST XV/I</i> , 103-122, Ankara.
Özdoğan-
Özdoğan
1990	M. Özdoğan-
A. Özdoğan	“Çayönü, A Conspectus of Recent Work”, <i>Préhistoire du Levant II. Processus des Changements Culturels. Hommage à Francis Hours</i> , 3877-396, Paris.
Özdoğan-
Özdoğan
1993	M. Özdoğan-
A. Özdoğan	“Pré Halafian Pottery of Southern Anatolia-With Special Refence to the Çayönü Sequence”, <i>Between the Rivers and Over the Mountains, Archaeologica anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata</i> , 87-103, Roma.
Özey
2002	R.Özey	Siyasi Coğrafya İstanbul

Özfırat 2001	A.Özfırat	"Research on the Cultures of East Anatolia in the 2nd Millenium BC", <i>İstanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey (1932-2000)</i> , ed. O. Belli, İstanbul University Rectorate Publication, İstanbul, 2001: 326-330.
Özgüç 1945	T.Özgüç	"Ön Tarihte Anadolu Yapıları", <i>DTCFD</i> 2/3, 41-71, Ankara.
Özgüç 1948	T.Özgüç	"Samsun Hafriyatının 1941-42 Yılı Neticeleri", <i>TT Kong</i> 3, 393-419, Ankara.
Özgüç- Akok 1958	T. Özgüç- M. Akok	Horoztepe Eski Tunç Devri Mezarlığı ve İskan Yeri, Ankara.
Özsait 1979	M.Özsait	"Burdur Çevresinde Yeni Prehistorik Yerleşmeler", <i>TT Kong</i> 8, 101-106, Ankara.
Palmieri 1972	A. Palmieri	"Two Years of Excavations at Arslantepe (Malatya)", <i>TAD</i> 19/2, 203-211, Ankara.
Palmieri 1977	A. Palmieri	"The 1973 and 1975 Campaigns at Arslantepe (Malatya)", <i>TAD</i> 24/2, 123-132, Ankara.
Palmieri 1984	A. Palmieri	"Arslantepe Excavations, 1982", <i>KST V</i> , 97-102, Ankara
Palmieri 1987	A. Palmieri	"The 1985 Campaign at Arslantepe, Malatya", <i>KST VIII</i> , 67-74, Ankara.
Palmieri et al. 1996	A. Palmieri- A.Hauptmann- K. Hess- K. Sertok	"The Composition of Ores and Slags Found at Arslantepe, Malatya", <i>Archaeometry</i> 94. <i>The Priceedings of the 29th International Symposium on Archaeometry</i> , eds. Ş.Demirci, A.M. Özer, G.D. Summers, 447-449, Ankara.
Payne 1972	S. Payne	"Can Hasan III. The Anatolian Aceramic and the Grek Neolithic", <i>Papers in Economic Prehistory</i> , 191-194, Cambridge.
Payne 1979	S. Payne	"Can Hasan III, Animal Bones-The Year's Work", <i>AS</i> 29, 8-9, London.
Payne 1995	M.Payne	Urartu Yazılı Belgeler Kataloğu, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul,
Pehlivan 1984	M.Pehlivan	En Eski Çağlardan Urartu'nun Yıkılışına Kadar Erzurum ve Çevresi, Erzurum, (Basılmamış Doktora Tezi) 1984.
Perrot 1962	J. Perrot	Reconnaissance Archæologiques en Turquie1 Meridionale 1961, Jerusalem.
Piotrovskii 1962	B.B.Piotrovski i	"The Aeneolithic Culture of Trans-Caucasian in the Third Millennium B.C.", <i>VI.International Conccress of Prehistoric and Protohistoric Sciences</i> ", Moscow, 7.

Prasek 1968	J.Prasek	Geschichte der meder und Perser bis Makedonischen Eroberung,Darmstadt,Winssenschaftliche Buchgesellschaft
Rice 1958	T.T.Rice	The Scythians, London
Roodenberg 1981	J.J. Roodenberg	“Hayaz Höyük Kazısının İlk Sonuçları”, <i>KST III</i> , 93-94, Ankara.
Roodenberg 1982	J.J. Roodenberg	“Note Sur La Troisième Campagne de Fouilles à Hayaz Höyük”, <i>Anatolica 9</i> , 27-32, Belgique.
Roodenberg 1985	J.J. Roodenberg	“1983 Yılı Hayaz Höyük ve Civarı (Kumartepe) Kazıları”, <i>KST VI</i> , 1-4, Ankara.
Rosenberg 1992	M. Rosenberg	“The Batman Rivr Archaeological Reconnaissance Survey, 1990”, <i>Ara ST IX</i> , 447-460, Ankara.
Rosenberg 1993	M. Rosenberg	“The Hallan Çemi Excavation 1991”, <i>KST XIV</i> , 117-130, Ankara.
Rosenberg 1994	M. Rosenberg	“A Preliminary Descripton of Lithic Industry from Hallan Çemi”, <i>Neolithic Chipped Stone Industries of Fertile Crescent</i> , 223-238, Berlin.
Rosenberg 1995 _a	M. Rosenberg	“Hallan Çemi Kazısı 1992”, <i>KST XVI/I</i> , 85-94, Ankara.
Rosenberg 1995 _b	M. Rosenberg	“The Hallan Çemi Excavation 1993”, <i>KST XVI/I</i> , 79-83, Ankara.
Rosenberg- Togul 1991	M. Rosenberg- H. Togul	“The Batman River Archaeological Site Survey, 1990”, <i>Anatolica 17</i> , 241-254, London.
Russel 1980	H.F. Russel	Pre-Classical Pottery of Eastern Anatolia, London
Sagona 1984	A. Sagona	The Caucasian Region in the Early Bronze Age, Oxford.
Sagona 2000	A. Sagona	“Sos Höyük and the Erzurum Region in Late Prehistory a Provisional Chronology for Northeast Anatolia”, <i>Chronologies des Pays du Caucase et de L'Euprate aux IVe-IIIe Millenaires</i> , 329-373.
Sagona et al. 1995	A. Sagona- C. Sagona- H. Özkorucuklu	“Excavations at Sos Höyük-1994: First Preliminary Report”, <i>AS 45</i> , 193-218, London.
Sagona et al. 1996	A. Sagona- C. Sagona- H. Özkorucuklu	“Excavations at Sos Höyük-1994”, <i>KST XVIII/I</i> , 129-150, Ankara.

Sagona et al. 1997 _a	A. Sagona- M. Erkmén- C. Sagona	“Excavations at Sos Höyük-1995”, <i>KST XVIII/I</i> , 13-143, Ankara.
Sagona et al. 1997 _b	A. Sagona- M. Erkmén- C. Sagona- I. Thomas	“Excavations at Sos Höyük, 1996; Third Preliminary Report”, <i>Anatolica</i> 23, 181-226, Leiden.
Sagona et al. 1998 _a	A. Sagona- M. Erkmén- C. Sagona	“Excavations at Sos Höyük, 1996”, <i>KST XIX/I</i> , 245-250, Ankara.
Sagona et al. 1998 _b	A. Sagona- M. Erkmén- C. Sagona- I. Mc Niven- S. Howells	“Excavations at Sos Höyük, 1997; Fourth Preliminary Report”, <i>Anatolica</i> 24, 31-64, Leiden.
Sagona-Sagona 2000	A. Sagona- C. Sagona	“Excavations at Sos Höyük, 1998”, <i>KST XXI/I</i> , 143-144, Ankara.
Sagona-Sagona 2001 _b	A. Sagona- C. Sagona	“Excavations at Sos Höyük, 1999”, <i>KST XXII/I</i> , 129-131, Ankara.
Sanver 1984	M. Sanver	“İkiztepe I-II ve Tepecik Örneklerinden Elde Edilen Arkeomanyetik Alan Şiddeti Verileri”, <i>TÜBİTAK-ARÜTOB IV</i> , 185-203, Ankara .
Saray 1998	M.Saray	Türk-Rus Münasabetlerinin Bir Analizi
Sayce 1929	Sayce	100 JRAS, 335
Schaffer 1948	C.F.A. Schaffer	Stratigraphie Comparee et Chronologie de l’Asie Occidentale, London.
Schliemann 1881	H. Schliemann	Ilios, The City and Country of the Trojans, London
Schliemann 1884	H. Schliemann	Troja, London.
Schmökel 1961	H. Schmökel	Kulturgeschichte des alten orient, Stuttgart
Seeher 1987	J.Seeher	Demircihöyük. Die Ergebnisse der Ausgrabungen 1975-1978, III, 1, Die Keramik 1, Mainz am Rhein.
Seeher 1993	J.Seeher	“Demircihöyük Nekropol Kazısı: 1991 Yılı Sonuçları”, <i>KST XIV/I</i> , 365-379, Ankara.

Seeher 2000	J. Seeher	Die Bronzezeitliche Nekropole von Demircihüyük-Sarıket, Tübingen.
Serdaroğlu 1977	Ü. Serdaroğlu	Aşağı Fırat Havzasında Araştırmalar 1975, Ankara.
Sevim-Yüce 1990	A. Sevim- Y. Yücel	Türkiye Tarihi, Ankara
Sevin 1989	V. Sevin	"Urartulara Ait Dünyanın En Eski Karayolu", <i>AnAr XI</i> , 47.
Sevin-Caneva 1995	V. Sevin- I. Caneva	"1993 Yılı Mersin/Yumuktepe Kazıları", <i>KST XVI/I</i> , 27-42, Ankara.
Sevin-Caneva 1996	V. Sevin- I. Caneva	"1994 Yılı Mersin/Yumuktepe Kazıları", <i>KST XVII/I</i> , 71-93, Ankara.
Sevindi 1999	C. Sevindi	Sarıkamış'ın Coğrafi Etüdü, (Basılamamış Doktora Tezi), Ezrurum.
Speiser 1948	E. Speiser	"Hurrians and Subarians", <i>JAOS</i> 68, 1-13.
Sperling 1976	J.W. Sperling	"Kum Tepe in the Troad, Trial Excavations, 1934", <i>Hesperia</i> 45, 305-364, Wien.
Stein et al 1997	G.J. Stein- K. Boden- C. Edens- J.P. Edens- K. Keith- A. Mc Mahon- H. Özbal	"Excavations at Hacinebi, Turkey-1996: Preliminary Report", <i>Anatolica</i> 23, 111-171, Leiden.
Stein-Mısır 1994 _a	G.J. Stein- A. Mısır	"Excavations at Hacinebi, 1992", <i>KST XV/I</i> , 131-152, Ankara .
Stein-Mısır 1994 _b	G.J. Stein- A. Mısır	"Mesopotamian-Anatolian Interaction at Hacinebi, Turkey: Preliminary Report on the 1992 Excavations", <i>Anatolica</i> 20, 145-189, Leiden.
Stein-Mısır 1995	G.J. Stein- A. Mısır	"Excavations at Hacinebi, 1993", <i>KST XVI/I</i> , 121-140, Ankara .
Stein-Mısır 1996	G.J. Stein- A. Mısır	"1994 Excavations at Hacinebi Tepe", <i>KST XVII/I</i> , 109-128, Ankara.
Streck 1975	M. Streck	Assurbanipal und die letzten Assyrischen Könige bis zum untergange Ninivehs I, Leipzig
Sümer 1976	F. Sümer	Safevi Devletinin Kuruluşu ile Gelişiminde Türklerin Rolü, Ankara

Solmaz 2000	G.Solmaz	Erzurum-Kars Kaleleri, Erzurum
Şahin 2002	C.Şahin	Türkiye Fiziki Coğrafyası, Ankara
Şaroğlu- Yılmaz 1986	F.Şaroğlu- Y.Yılmaz	“Doğu Anadolu’da Neotektonik Dönemdeki Jeolojik Evrim ve Havza Modelleri”, <i>MTA Dergisi</i> 107, 83-89, Ankara.
Şaroğlu-Güner 1981	F.Şaroğlu- Y.Güner	“Doğu Anadolu’nun Jeomorfolojik Gelişimine Etki Eden Öğeler: Jeomorfoloji, Tektonik, Volkanizma İlişkileri”, <i>Türkiye Jeoloji Kurumu Bülteni</i> 14, 40-41, Ankara.
Şenel 1991	A.Şenel	
Şenel 1995	A. Şenel	İlkel Topluluktan Uygar Topluma Geçiş Aşamasında Ekonomik, Toplumsal ve Düşünsel Yapıların Etkileşimi, Ankara.
Şenyürek 1944	M.S. Şenyürek	“Ankara Civarında Bulunan Birkaç Paleolitik Alete Dair Bir Not”, <i>DTCFD</i> 2/2, 345-348, Ankara.
Şenyürek 1949	M.S. Şenyürek	“Truva Civarında Kumtepe’de Bulunmuş Olan İskeletlere Dair Bir Not”, <i>DTCFD</i> 7/2, 295-304, Ankara.
Şenyürek 1954	M.S. Şenyürek	“ A Note on the Skulls of Chalcolithic Age From Yümüktepe”, <i>Belleten</i> 18/69, 247-270, Ankara.
Şenyürek 1958 _b	M.S. Şenyürek	“1958 Yılında Samandağ Yakınında Bir Mağarada Yapılan Sondaj”, <i>Anadolu (Anatolia)</i> 3, 57-63, Ankara.
Şenyürek 1959 _a	M.S. Şenyürek	“Tikalı Mağaranın Paleolitik Endüstrisine Dair Bir Not”, <i>Belleten</i> 23, 10-26, Ankara.
Şenyürek 1959 _b	M.S. Şenyürek	“Tarih öncesi Araştırmaları”, <i>Belleten</i> 23, 688-689, Ankara.
Şenyürek 1960	M.S. Şenyürek	“Tarih öncesi Araştırmaları”, <i>Belleten</i> 24, 149-161, Ankara.
Şenyürek 1961 _b	M.S. Şenyürek	“Hatay ve Adıyaman’da Tarih Öncesi Araştırmaları”, <i>Belleten</i> 25/98, 518, Ankara.
Şenyürek et al 1950	M.S. Şenyürek- E. Şenyürek- H. Gültekin- A. Dönmez	“Larisa Civarında Höyücekte Yapılan Sondaj”, <i>Belleten</i> 14/55, 487-495, Ankara.
Şenyürek- Bostancı 1956	M.S. Şenyürek- E.Y. Bostancı	“The Excavations of a Cave Near the Village of Mağaracık in the Vilayet of the Hatay”, <i>Anadolu (Anatolia)</i> 1, 81-83, Ankara.

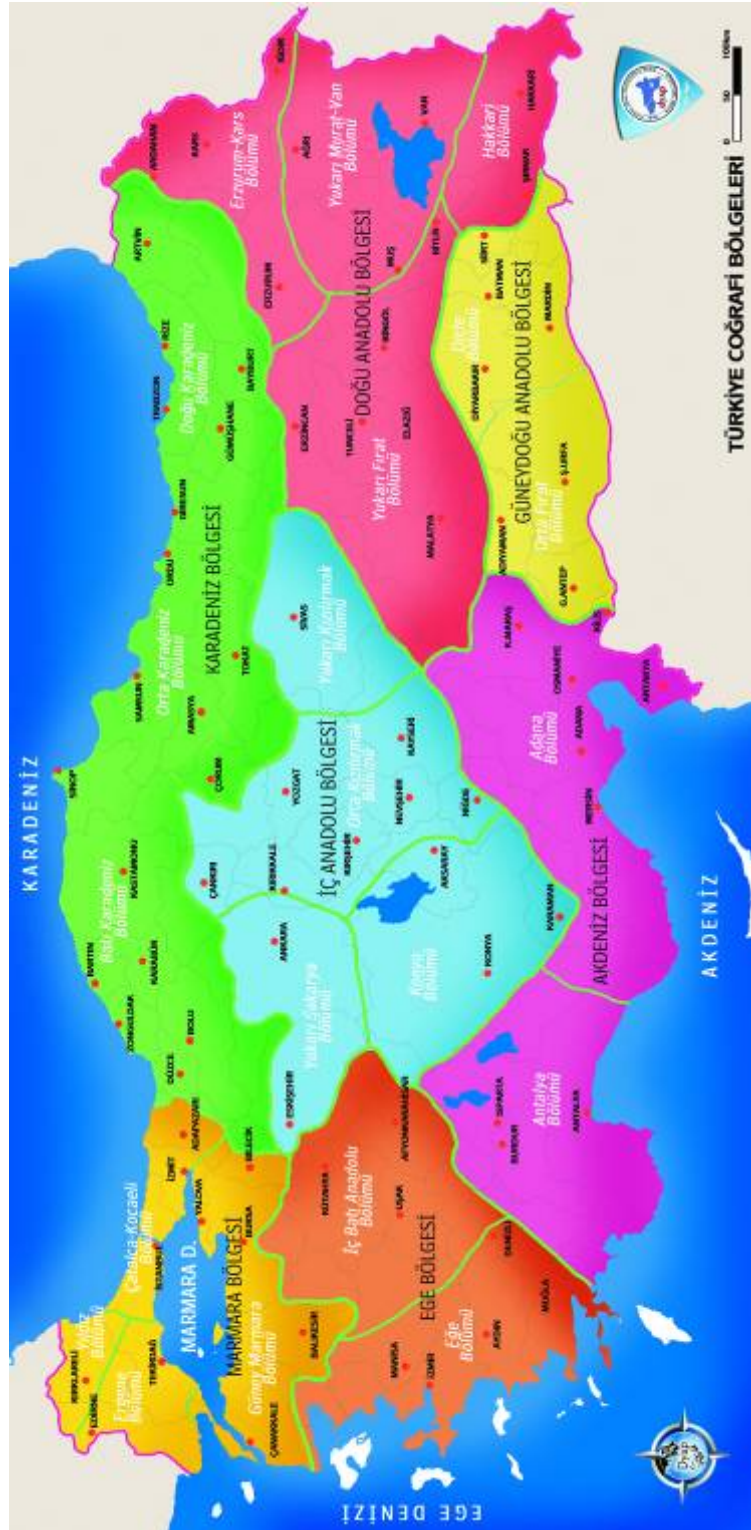
Şenyürek-Bostancı 1958 _a	M.S. Şenyürek- E.Y. Bostancı	“Hatay Vilayetinde Prehistorya Araştırmaları”, <i>Belleten</i> 22/86, 147-156, Ankara.
Şenyürek-Bostancı 1958 _b	M.S. Şenyürek- E.Y. Bostancı	“Hatay Vilayetinin Paleolitik Kùltürleri”, <i>Belleten</i> 22/86, 171-190, Ankara.
Taftalı et al 1976	E.Taftalı- M.Keskin- C.Bilgili	Sarıkamış Havzası Orman Ağaçlandırma, Erozyon ve Mera Islahı Etüdü ve Avan Projesi. Orman Bakanlığı Ağaçlandırma ve Erozyon Kontrolü Genel Müdürlüğü, Rapor No: 622, Erzurum.
Tarhan 1972	M.T.Tarhan	Eskiçağda Kimmerler Problemi, İstanbul, (Basılmamış Doktora Tezi).
Tarhan 1975	M.T.Tarhan	"Urartu Merkezinde Meydana Çıkarılan Kerpiç Mimarinin Korunması ve Onarımı Hakkında Öneriler", <i>MTREB</i> 4, 44.
Tarhan 1979	M.T.Tarhan	"Eskiçağ'da Kimmer Problemi", <i>T.T.Kong.</i> 8 , 1979, 355 vdd.
Tarhan 1984	M.T.Tarhan	"Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler", <i>AST I</i> , 109 vd..
Tarhan 1986	M.T.Tarhan	"Urartu Devleti'nin Yapısal Karakteri", <i>TT. Kong.</i> 9, 285 vd..
Tarhan-Sevin 1976-1977	M.T.Tarhan- V.Sevin	"Van Bölgesinde Urartu Araştırmaları I: Askeri ve Sivil Mimariye Ait Yeni Gözlemler" <i>AnAr</i> 4-5, 273 vdd.
Tetik 1986	M.Tetik	Kuzeydoğu Anadolu'daki Saf Sarıçam (P. Silvestris L.) Ormanlarının Ekolojik Koşulları. Atatürk Üniv. Fen-Edeb. Fak. Coğrafya Böl. (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum,
Togan 1946	A.Z.Togan	Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul
Togan 1987	A.Z.Togan	“Sakalar (VI)” <i>Belgelerle Türk Tarihi Dergisi</i> - 23, İstanbul, 30,34
Tomsky 1982	J. Tomsky	Das Altpalaeolithikum im Vorderen Orient, Wiesbaden.
Tomsky 1992	J. Tomsky	Das Mittelpalaeolithikum im Vorderen Orient, Wiesbaden
Tosun 1956	M. Tosun	Mezopotamya Silindir Mühürlerinde Huri-Mitanni Üslubu, Ankara..
Toynbee 1978	A.Toynbee	Tarih Bilinci, İstanbul

Turan 1975	O.Turan	Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul
Turan 1993	O.Turan	Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul
Türkmenoğlu- Göktürk 1996	A.C. Türkmenoğlu- E.H. Göktürk	“An Investigation on the Manufacturing Technology of the Değirmen-tepe (Malatya) Pottery”, <i>Archaeometry</i> 94. <i>The Proceedings of the 29th International Symposium on Archaeometry</i> , 599-607, Ankara.
Umar 1982	B.Umar	Türkiye Halkının İlk Çağ Tarihi, İzmir.
Ülkü 2006	O.Ülkü	Kars ve Ardahan Tabyaları, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum
van Loon 1971 _a	M.N. van Loon	“Recent Archaeological Research in Turkey: Korucutepe Near Elazığ”, <i>AS</i> 21, 17-19, London.
van Loon 1971 _b	M.N. van Loon	“Korucutepe Kazısı 1969”, <i>Keban Projesi 1969 Çalışmaları</i> , 47-56, Ankara.
van Loon 1973	M.N. van Loon	“The Excavations at Korucutepe, Turkey. 1968-1970: Preliminary Report”, <i>JNES</i> 32, 357-444, Chicago.
van Loon 1975	M.N. van Loon	Korucutepe I, Amsterdam
van Loon 1978	M.N. van Loon	Korucutepe II, Amsterdam.
van Loon- Güterbock 1970	M.N. van Loon- H.G. Güterbock	“The 1969 Excavation at Korucutepe near Elazığ”, <i>TAD</i> 18/2, 127-132, Ankara.
van Loon- Güterbock 1972 _a	M.N. van Loon- H.G. Güterbock	“Korucutepe Kazısı, 1970”, <i>Keban Projesi 1970 Çalışmaları</i> , 79-81, Ankara.
van Loon- Güterbock 1972 _b	M.N. van Loon- H.G. Güterbock	“The 1970 Excavation at Korucutepe near Elazığ”, <i>TAD</i> 19/1, 127-131, Ankara.
Varlık 1993	M.Ç. Varlık	“Çaldıran Savaşı” <i>Diyanet İslam Ansiklopedisi VIII</i> , İstanbul
Vernadsky 1943	G. Vernadsky	A History of Russia I, New Haven
von der Osten 1929	H.H. von der Osten	Explorations in the Asia Minor, 1927-28, Chicago.
von der Osten 1930	H.H. von der Osten	Explorations in the Asia Minor, 1929, Chicago.

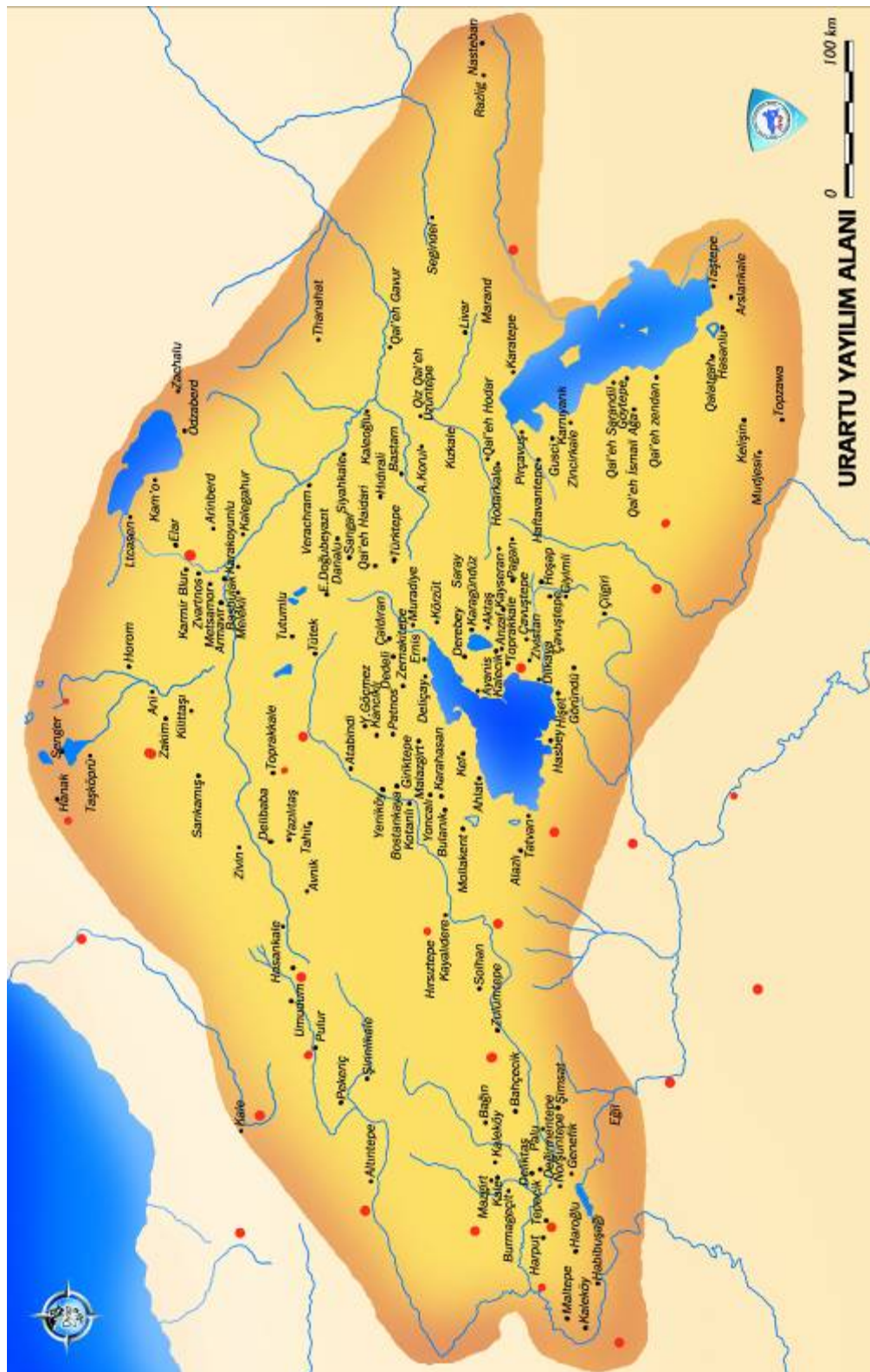
von der Osten 1933	H.H. von der Osten	Discoveries in Anatolia 1930-31, Chicago
von der Osten 1937	H.H. von der Osten	The Alishar Höyük. Season of 1930-1932. Part 1, Chicago.
Weiner 1992	J. Weiner	“Beobachtungen zum Hornstein-Rohmaterial und seinem schlagtechnischen Verhalten”, <i>Hasek Höyük</i> , 225-237, Tübingen.
Weiner et al 1992	K.L. Weiner- L. Masch- G. Klenk	“Mineralogische Untersuchungen an Späturukzeitlicher und Frühbronzezeitlicher Keramik”, <i>Hasek Höyük</i> , 86-100, Tübingen.
Xenophon 1943	Xenophon	Onbinlerin Dönüşü (çev.H.Örs), İstanbul
Yakar 1979	J. Yakar	“Troy and Anatolian Early Bronze Age Chronology”, <i>AS</i> 29, 51-67, London.
Yakar 1984	J. Yakar	“Regional and Local Schools of Metalwork in Early Bronze Age Anatolia, Part I”, <i>AS</i> 34, 59-86, London.
Yakar 1985 _a	J. Yakar	The Later Prehistory of Anatolia. The Late Chalcolithic and Early Bronze Age, 1-2, Oxford.
Yakar 1985 _b	J. Yakar	“Regional and Local Schools of Metalwork in Early Bronze Age Anatolia, Part II”, <i>AS</i> 35, 25-38, London.
Yakar 1991	J. Yakar	Prehistoric Anatolia: The Neolithic Transformation and The Early Chalcolithic Period, Jerusalem.
Yakar 1994	J. Yakar	Prehistoric Anatolia: The Neolithic Transformation and The Early Chalcolithic Period. Supplement No: 1, Jerusalem.
Yakar 1997	J. Yakar	“Hacılar”, <i>The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East</i> 1, 448-449, New York, Oxford.
Yakar- Salzmann 1979	J. Yakar-A. Gürsan- Salzmann	“Archaeological Survey in the Malatya and Sşvas Provinces, 1977”, <i>Tel Aviv</i> 6, 34-53, Tel Aviv.
Yalçinkaya 1981	I. Yalçinkaya	“La Paléolithique Inférieure de Turquie”, <i>Préhistoire du Levant</i> , 207-218, Lyon
Yalçinkaya 1985	I. Yalçinkaya	“Araştırmaların Işığında Anadolu Alt Paleolitiği ve Sorunlarına Genel Bir Bakış”, <i>Antropoloji</i> 12, 395-435, Ankara.
Yalçinkaya 1990	I. Yalçinkaya	“1989 Yılı Karain Kazıları”, <i>KST XI/I</i> , 39-57, Ankara.
Yalçinkaya 1994 _a	I. Yalçinkaya	“1992 Yılı Karain Kazıları”, <i>KST XV/I</i> , 23-42, Ankara.

Yalçinkaya
1995 _a	I. Yalçinkaya	“Anadolu İskan Tarihinde Katran Dağı”, <i>1994 Yılı Anadolu Medeniyetler Müzesi Konferansları</i> , 55-76, Ankara.
Yalçinkaya
1995 _b	I. Yalçinkaya	“Karain Kazıları, 1993”, <i>KST XVII/I</i> , 1-25, Ankara.
Yalçinkaya
1996	I. Yalçinkaya	“Karain Kazıları, 1994”, <i>KST XVIII/I</i> , 21-47, Ankara.
Yalçinkaya
et al. 1997	I. Yalçinkaya	“1990-1995 Öküzini Kazıları Işığında Anadolu Paleolitiğinin Önemi”, <i>KST XVIII/I</i> , 1-9, Ankara.
Yeğingil
1983	Z. Yeğingil	“Tülintepe, Tepecik, Çayönü Obsidyenlerinin Plato Düzeltme Tekniği ile Bulunmuş Yaşları”, <i>TÜBİTAK-ARÜTOB III/3</i> , 253-258, İstanbul.
Yener
2000	K.A. Yener	“The Amuq Valley Regional Project 1995-1998”, <i>AJA 104</i> , 57-62, New Jersey.
Yener et al
1996	K.A. Yener-
T.J. Wilkinson-
S. Branting-
E.S. Freidman-
J.D. Lyon-
C.D. Reichel	“The Oriental Institute Amuq Valley Projects, 1995”, <i>Anatolica 22</i> , 49-84, Leiden.
Yener et al
1998	K.A. Yener-
H. Özbal-
L. Barnes-
R.H. Brill-
E.C. Joel	“Anatolian Metal Trade and Lead Isotope Analysis”, <i>XXXIV. Uluslararası Assiriyoloji Kongresi 1987, Kongereye Sunulan Bildiriler 3</i> , 547-555.
Yılmaz
1984	Ö.Yılmaz	Horasan-Sarıkamış Arasındaki Aras Nehri Havzasının Fizikî ve Tatbikî Fizikî Coğrafyası. Atatürk Üniv. Fen-Edebiyat Fak. Coğrafya Bölümü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum.
Yorga
1948	N.Yorga	Osmanlı Tarihi (çev. B.S. Baykal), Ankara

HARİTALAR

Harita-1 Türkiye Coğrafi Bölgeleri

Harita-2 Urartu Yayılım Haritası

Harita-4 Ardahan İl Haritası

Harita-4 Çıldır Tarihi ve Arkeolojik Merkezleri

Resim-1 Akçakale Adası Genel Görünümü

Resim-2 Akaçakale Adasındaki Duvar Yapıları

Resim-3 Akçakale Adası Kazı Çalışmalarından

Resim-4 Akçakale Adası Kazı Çalışmalarından

Resim-5 Akçakale Adası Kazı Çalışmalarından

Resim-6 Akçakale Adası Kazı Çalışmalarından

Resim-7 Akçakale Taş Dam'ın İçi

Resim-8 Akçakale Taş Dam'ın İçi

Resim-9 Akçakale Taş Dam'ın İçi

Resim-10 Akçakale Taş Dam'ın İçi

Resim-11 Kurtkale

Resim-12 Kurtkale

Resim-13 Karakale

Resim-14 Karakale Duvar Örgüsü

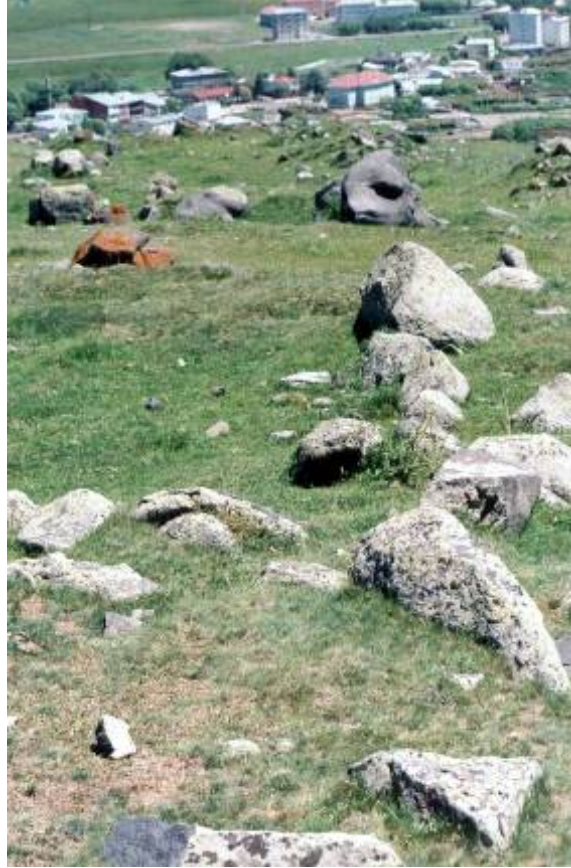
Resim-15 Beşiktepe Kalesi

Resim-16 Beşiktepe Kalesi Duvar İzleri

Resim-17 Beşiktepe Kalesi Mimari Kalıntıları

Resim-18 Beşiktepe Kalesi Mimari Kalıntıları

Resim-19 Sınırtası Kalesi

Resim-20 Sınırtası Kalesi

Resim-21 Sınırortası Kalesi Yıkılmış Duvar Örgüsü

Resim-22 Sınırortası Kalesi Kutsal Alanı

Resim-23 Senger Kalesi

Resim-24 Senger Kalesi Duvar Örgüsü

Resim-25 Senger Kalesi Yıkılmış Duvar Örgüsü

Resim-26 Senger Kalesi Yıkılmış Duvar Örgüsü

Resim-27 Şeytan Kalesi

Resim-28 Şeytan Kalesi Duvar Örgüsü

Resim-29 Şeytan Kalesi Şapeli

Resim-30 Kayabeyi Kalesi

Resim-31 Kayabeyi Kalesi

Resim-32 Kayabeyi Kalesi Duvar Örgüsü

Resim-33 Kayabeyi Kalesi

Resim-34 Başköy Kalesi

Resim-35 Başköy Kalesi Yıkılmış Duvar Örgüsü

Resim-36 Başköy Kalesi Yıkılmış Duvar Örgüsü

Resim-37 Başköy Kalesi Yıkılmış Duvar Örgüsü

Resim-38 Karasal Höyük

Resim-39 Karasal Höyük Mimari Yapı İzleri

Resim-40 Adalar Höyük

Resim-41 Adalar Höyük

Resim-42 Kunduzevi Yerleşmesi

Resim-43 Kunduzevi Yerleşmesi

Resim-44 Yıldırımtepe Yerleşmesi

Resim-45 Yıldırımtepe Yerleşmesi

Resim-46 Peyhler Mevkii Yerleşmesi

Resim-47 Peyhler Mevkii Yerleşmesi

Resim-48 Topyolu Nekropolu

Resim-49 Topyolu Nekropolü Kaçak Kazılar Sonucu Ortaya Çıkış EDÇ Mezarı

Resim-50 Topyolu Nekropolü EDÇ Mezarı

Resim-51 Topyolu Nekropolu EDÇ Mezarı

Resim-52 Cinnik Nekropolu

Resim-53 Cinnik Nekropolu

Resim-54 Cinnik Nekropolu Kaçak Kazıyla Çıkan İnsan, Köpek ve At Kemikleri

Resim-55 Cinnik Nekropolu Etrafa Saçılmış Kemikler

Resim-56 Harabe Mevkii

Resim-57 Harabe Mevkii Yapıları

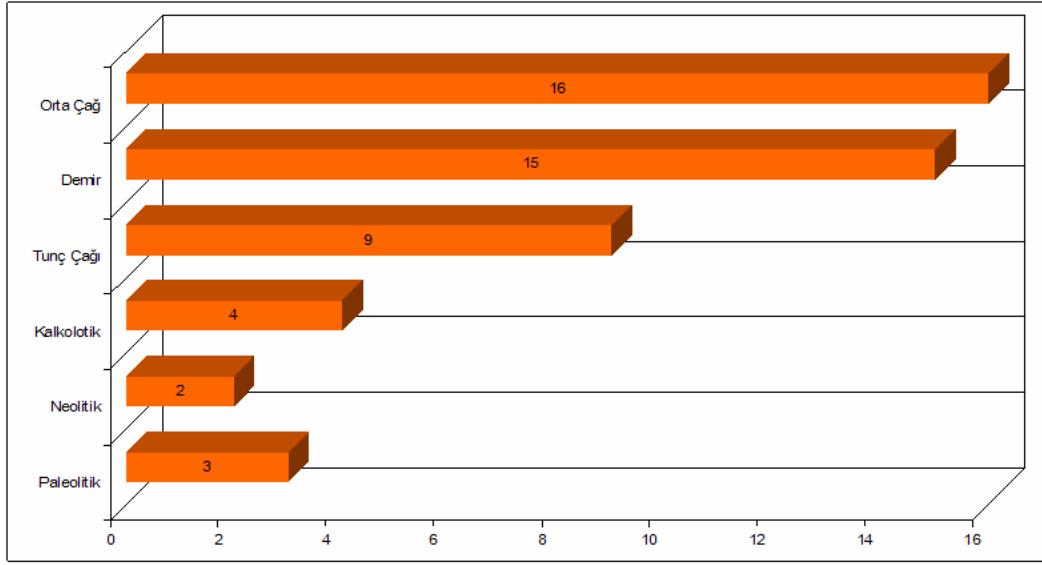

Resim-58 Harabe Mevkii Yapılarının İçi

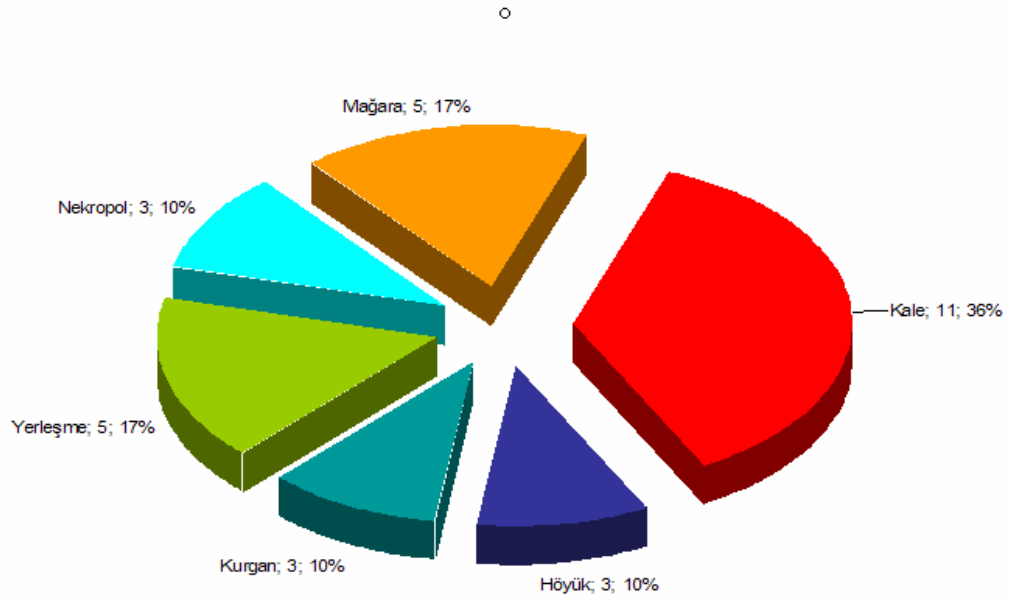
	Paleolitik Dönem	Neolitik Dönem	Kalkolitik Dönem	Tunç Çağı	Demir Çağı	Ortaçağ
Akçakale		●	●	●	●	●
Kurt Kalesi						●
Karakale					●	
Beşiktepe Kalesi			●	●	●	●
Sınırtası Kalesi			●	●	●	●
Sengertepe Kalesi			●	●	●	
Şeytan Kalesi				●	●	●
Kalecik Kalesi						●
Betres Kalesi						●
Kayabeyi Kalesi					●	
Başköy Kalesi					●	
Kaleciktepe Höy.					●	●
Karasal Höyük			●	●	●	●
Adalar Höyük				●	●	●
Kunduzevi Yer.					●	●
Yıldırımtepe Yer.					●	●
Peyhler Yer.				●	●	●
Topyolu Nehr.					●	
Cinnik Nehr.					●	
Kurtkale Kurganları					●	
Harabe Mevkii		●		●	●	
Övündü Mağ.	●					●
Akçil Mağ. (?)	●					●
Kenardere Mağ (?)	●					●
Kurtkale Mağ.						●
Kırkayaklı Mağ.						●
Alvız Harabeleri						●

● Tarihleme şüpheli

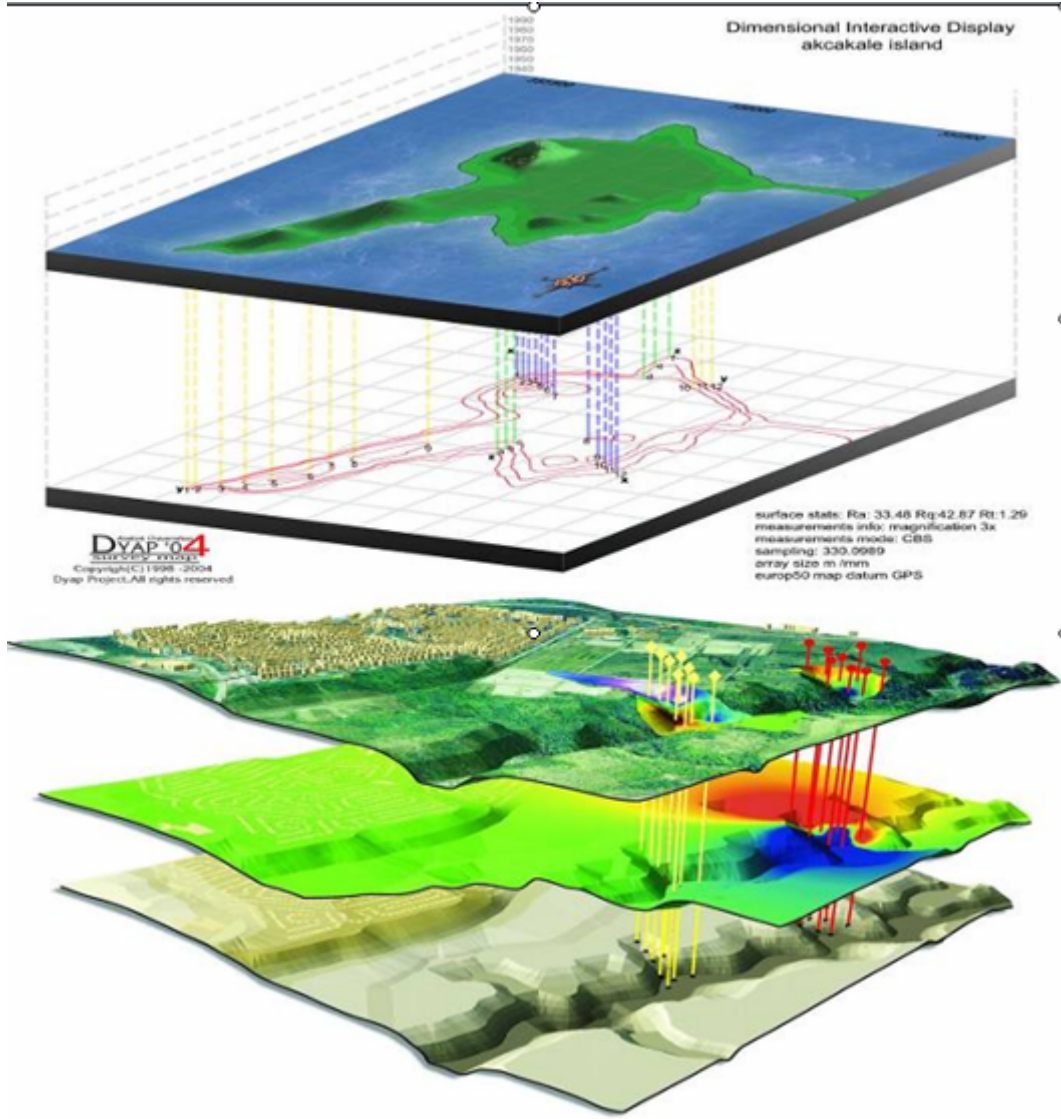
Figür-1 Bölgedeki Merkezlerin Dönemsel Tarihlendirilmesi

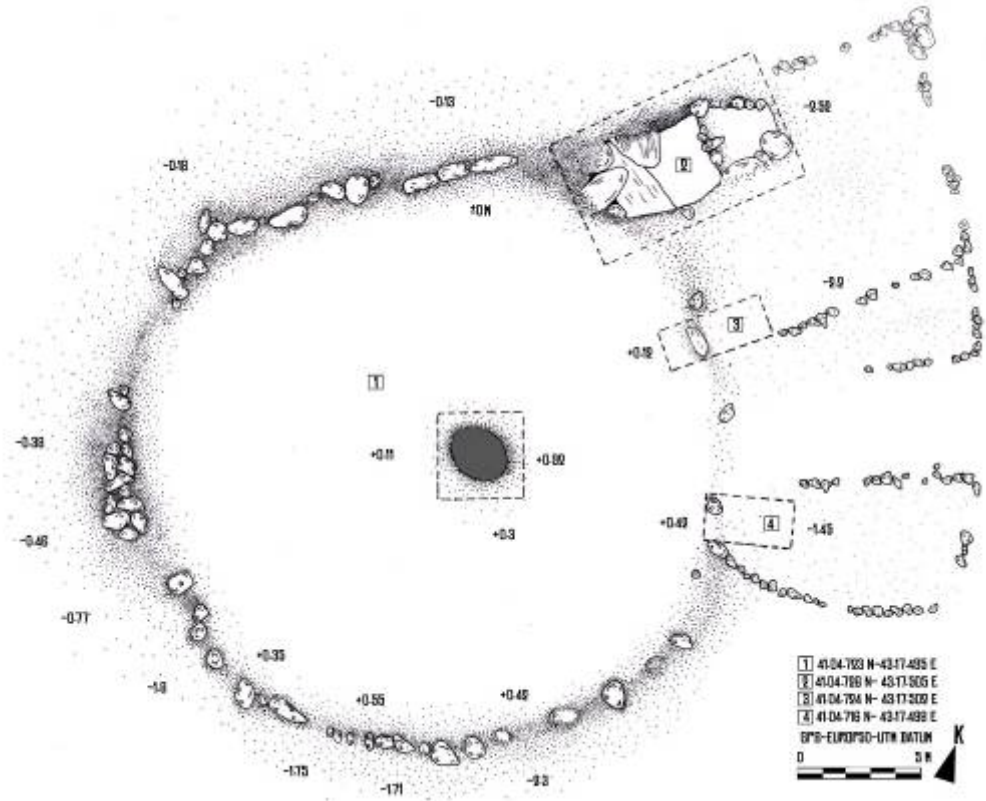
Figür-2 Bölgedeki Merkezlerin Dönemsel Dağılımı

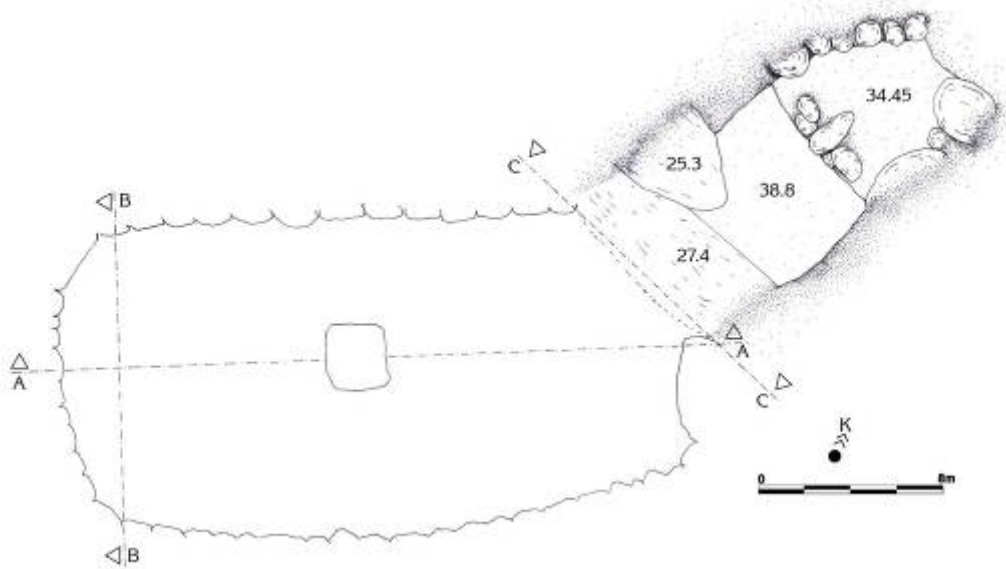
Figür-3 Bölgedeki Merkezlerin Türlerine Göre Dağılımı

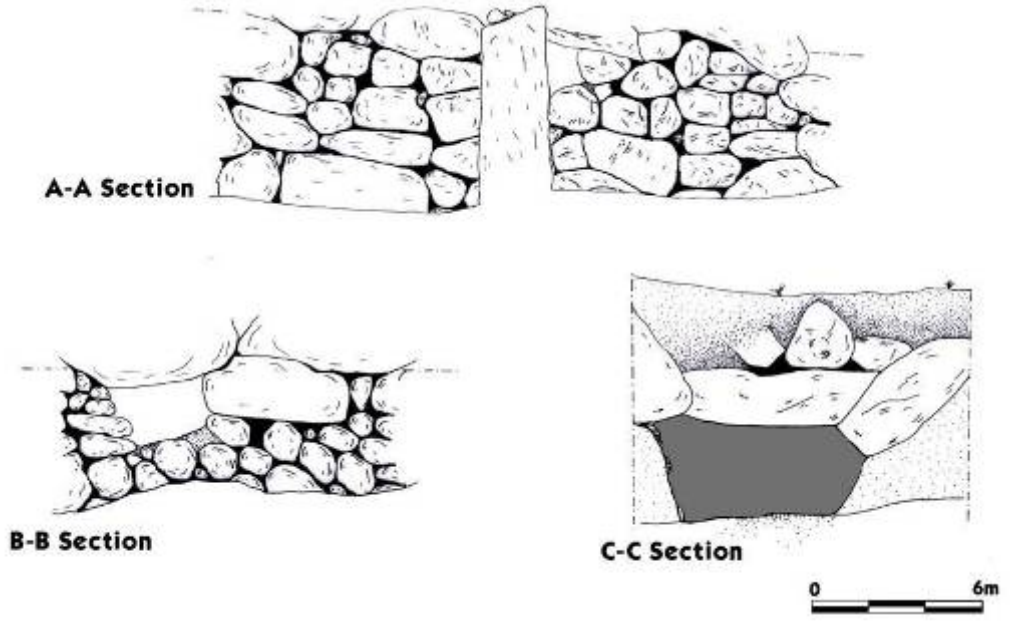
Figür-4 Akçakale Adasının Topografik Yapısı

Figür-5 Akçakale Adasındaki Cromlech Planlı Yapıların Çizimi

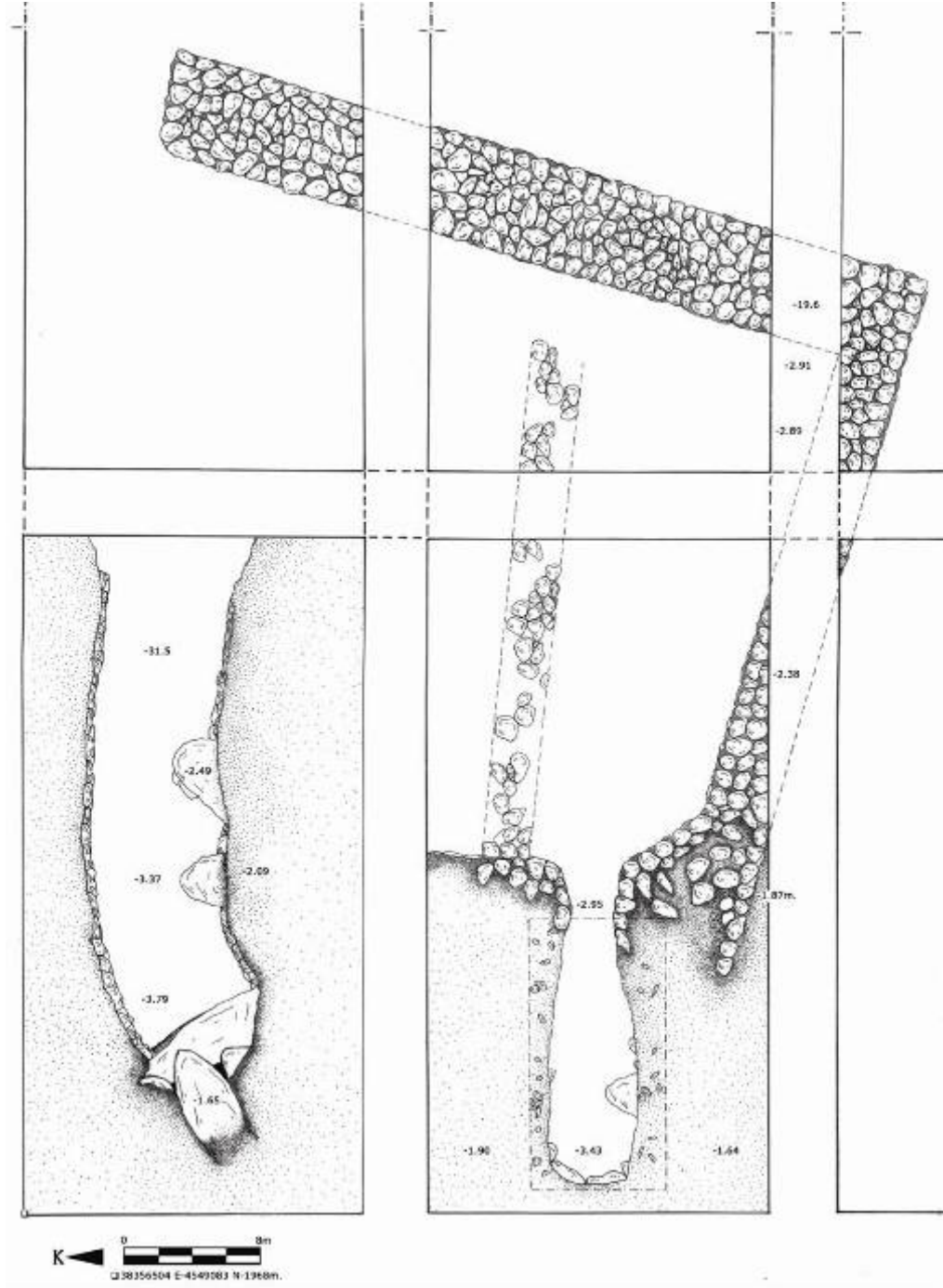
Figür-6 Akçakale Taş Damın Çizimi

Figür-7 Akçakale Taş Damın Kesit Çizimleri

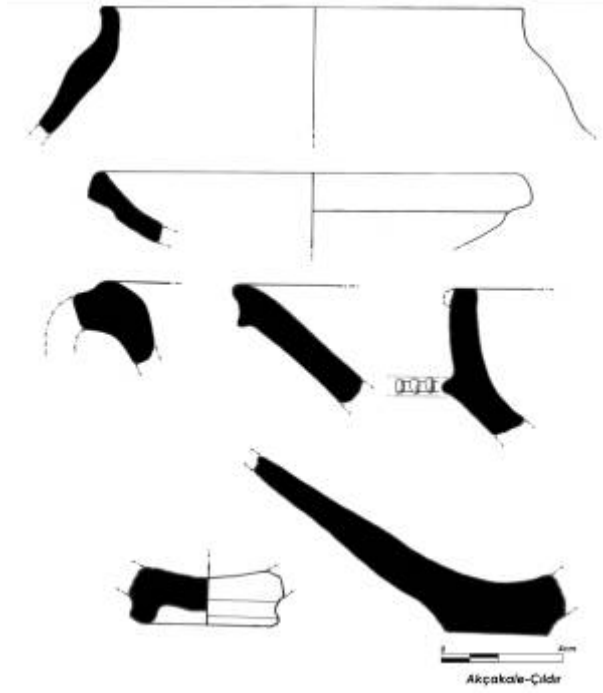
Figür-8 Akçakale Taş Dam'ın Rekonstrüksiyonu

Figür-9 Akçakale Adasında Yürütülen Kazı Çalışmalarından Çizimler

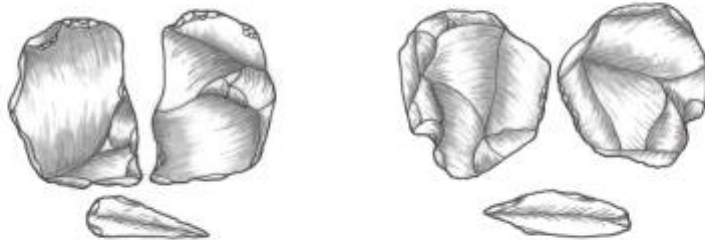
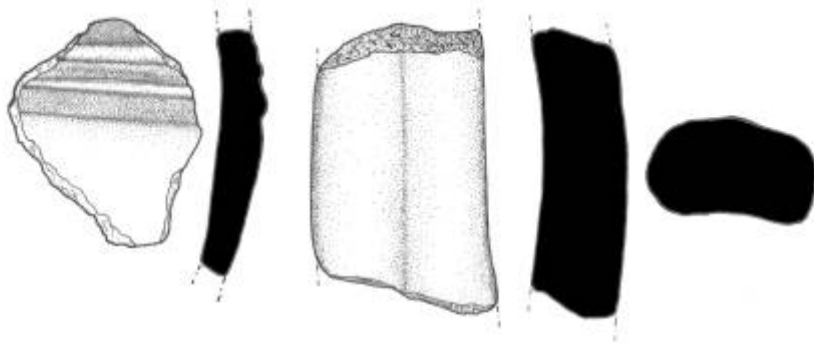
Figür-10 Akçakale Keramikleri

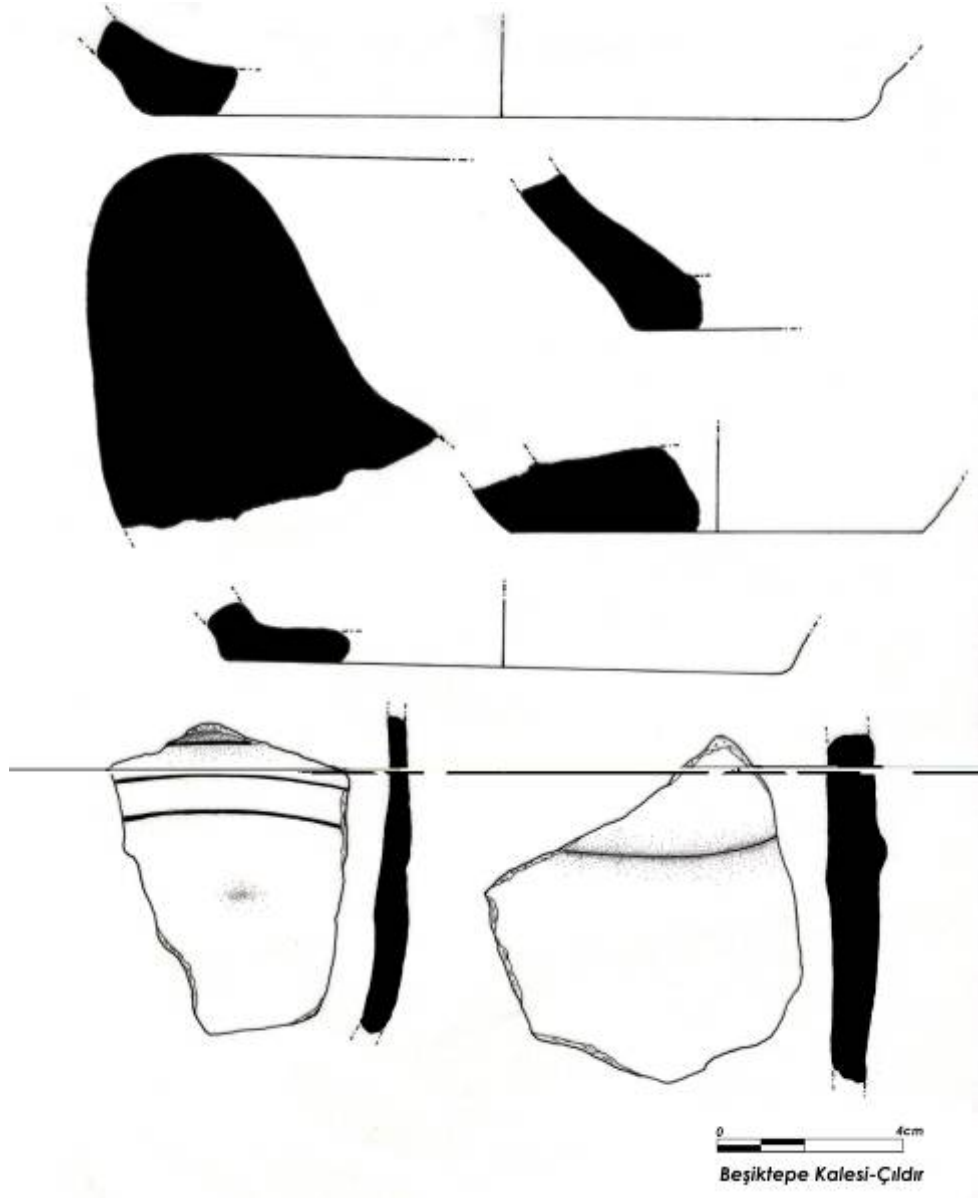
Figür-11 Akçakale Keramik Çizimleri

Figür-12 Beşiktepe Kalesi Keramik

Figür-13 Beşiktepe Kalesi Keramik Çizimleri

Figür-14 Beşiktepe Kalesi Keramik Çizimleri

Figür-15 Sınırtası Kalesi Mimari Plan Çizimi

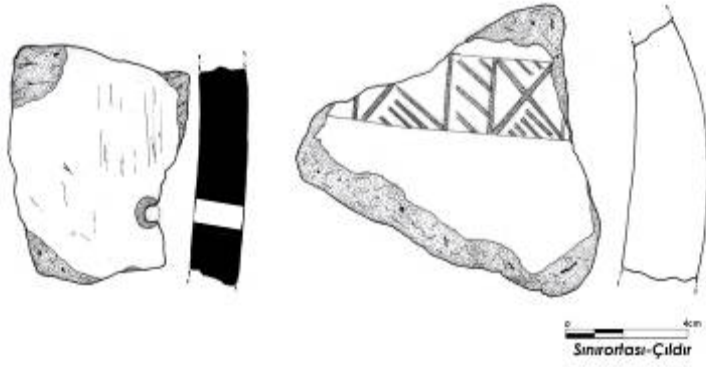

Sınırtası kalesi-Ardahan/Çıldır

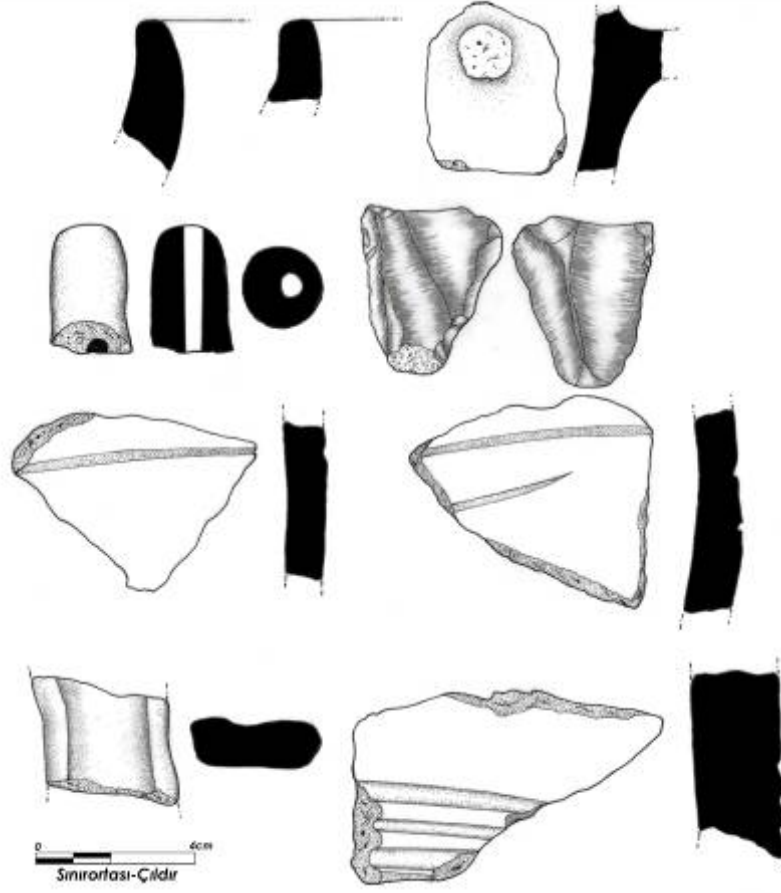
Sınırtası Kalesi

Figür-16 Sınırtası Kalesi Keramikleri

Sınırtası-Çıldır

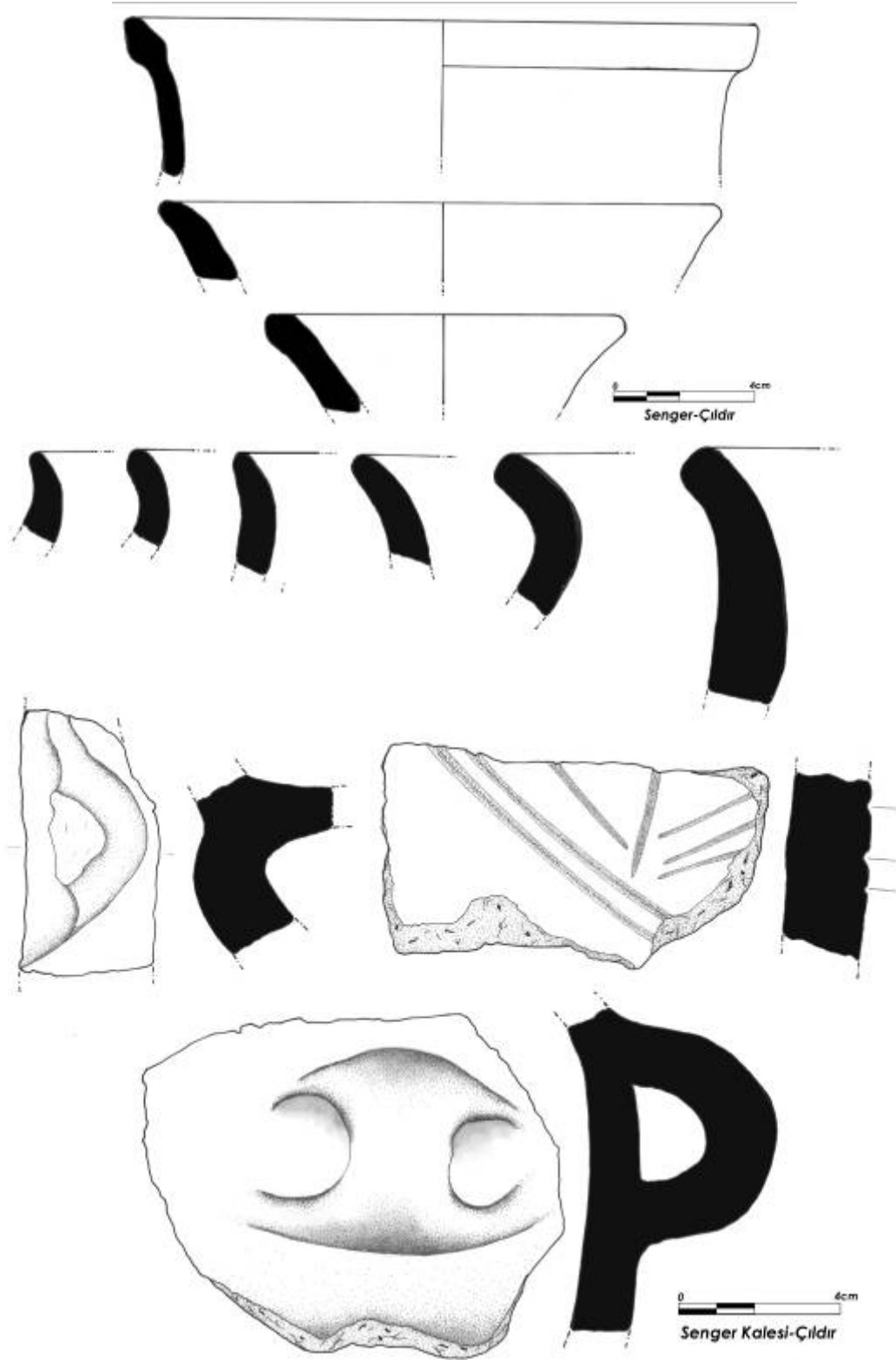
Figür-17 Sınırtası Kalesi Keramik Çizimleri

Figür-18 Sınırtası Kalesi Keramik Çizimleri

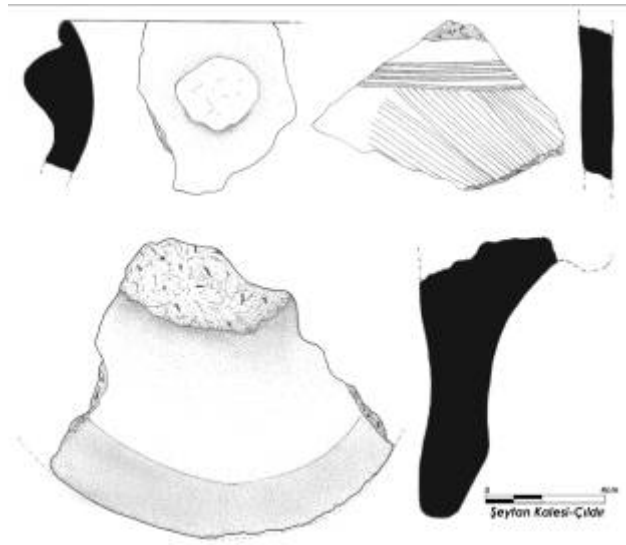
Figür-19 Senger Kalesi Keramik

Figür-20 Senger Kalesi Keramik Çizimleri

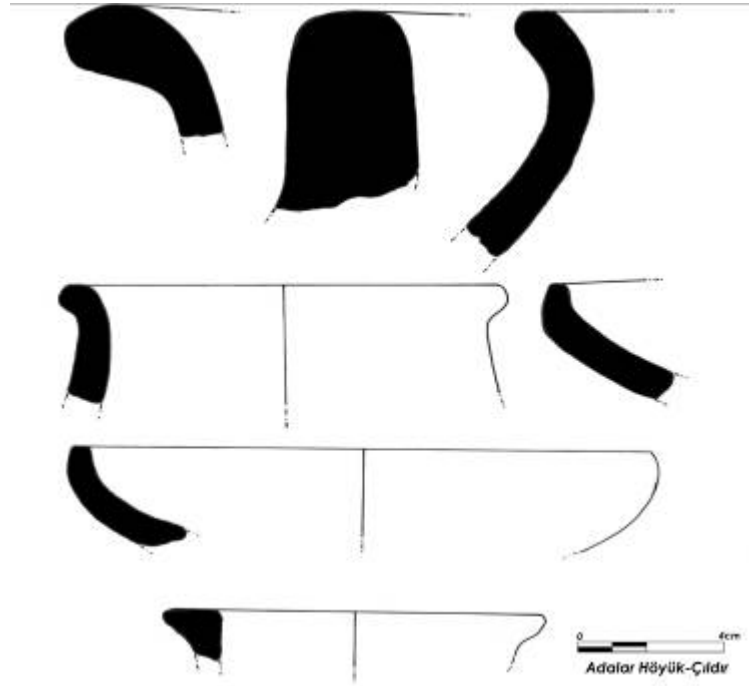
Figür-21 Şeytan Kalesi Keramikleri

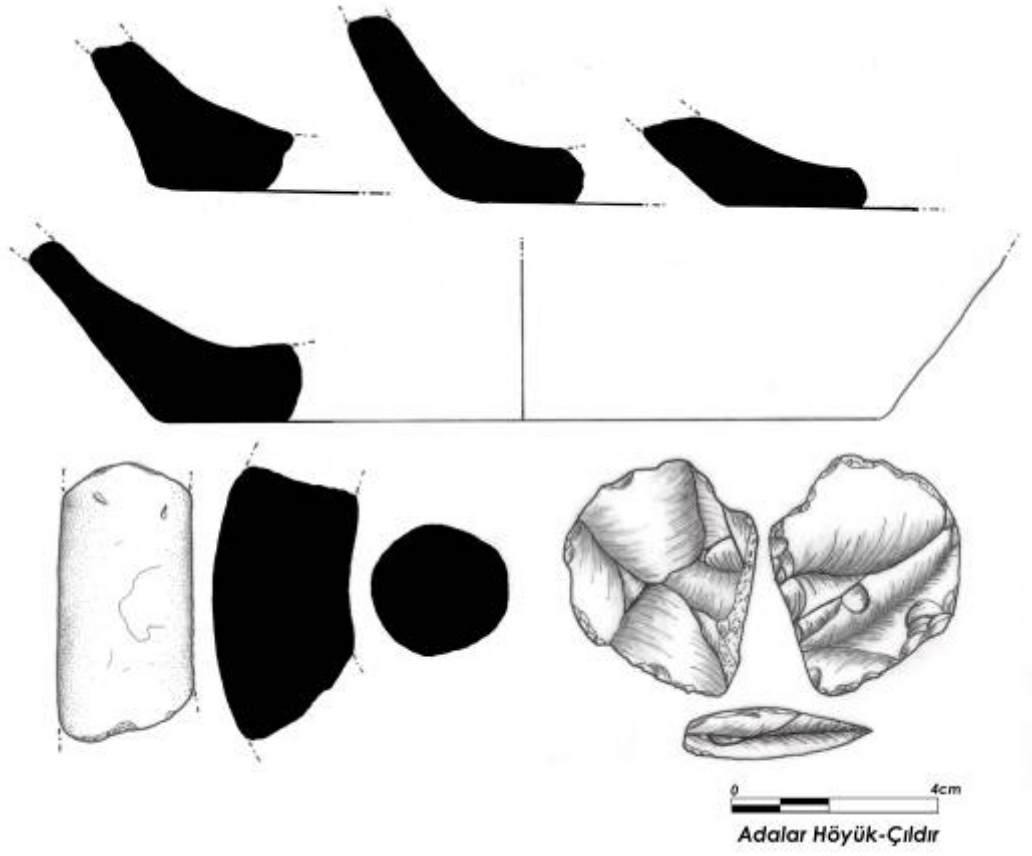
Figür-22 Şeytan Kalesi Keramik Çizimleri

Figür-23 Adalar Höyük Keramikleri

Figür-24 Adalar Höyük Keramik Çizimleri

Figür-25 Adalar Höyük Keramik Çizimleri

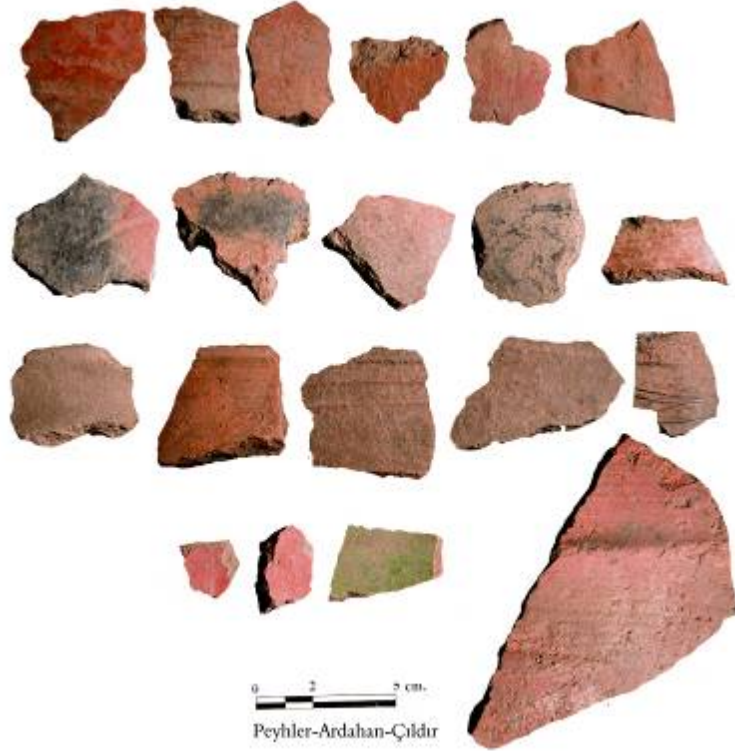
Figür-26 Kunduzevi Yerleşmesi Keramikleri

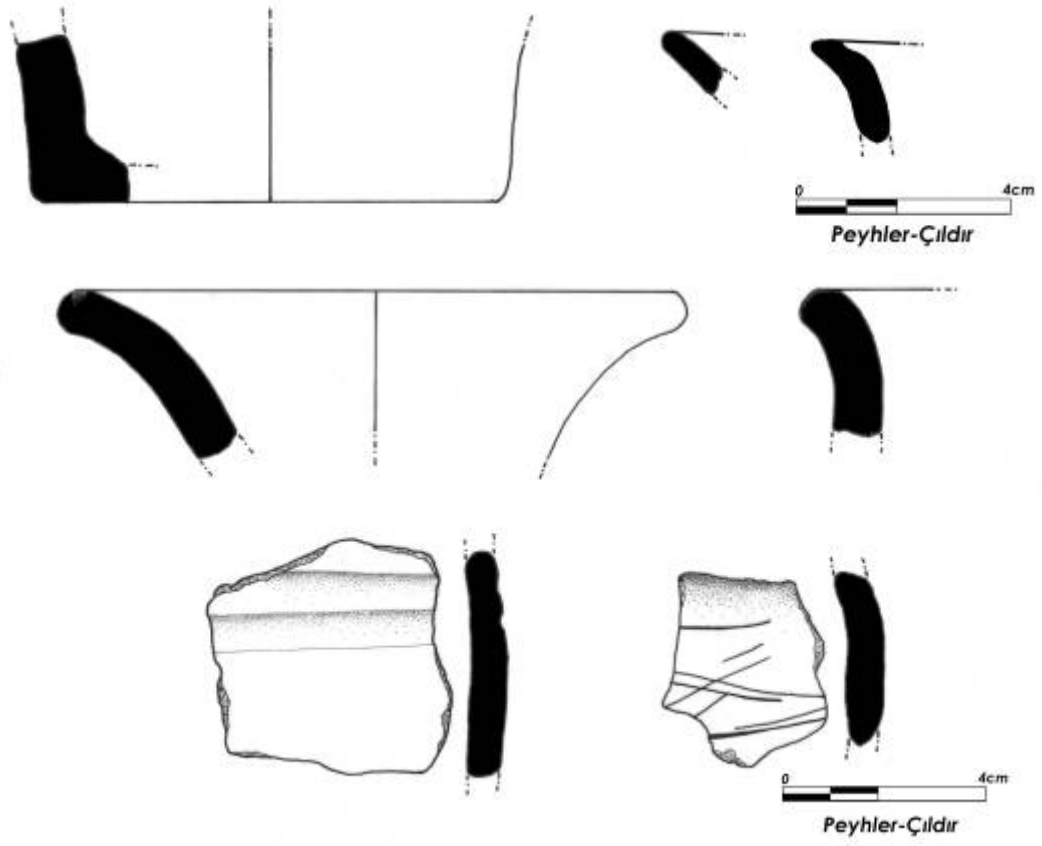
Figür-27 Yıldırımtepe Keramikleri

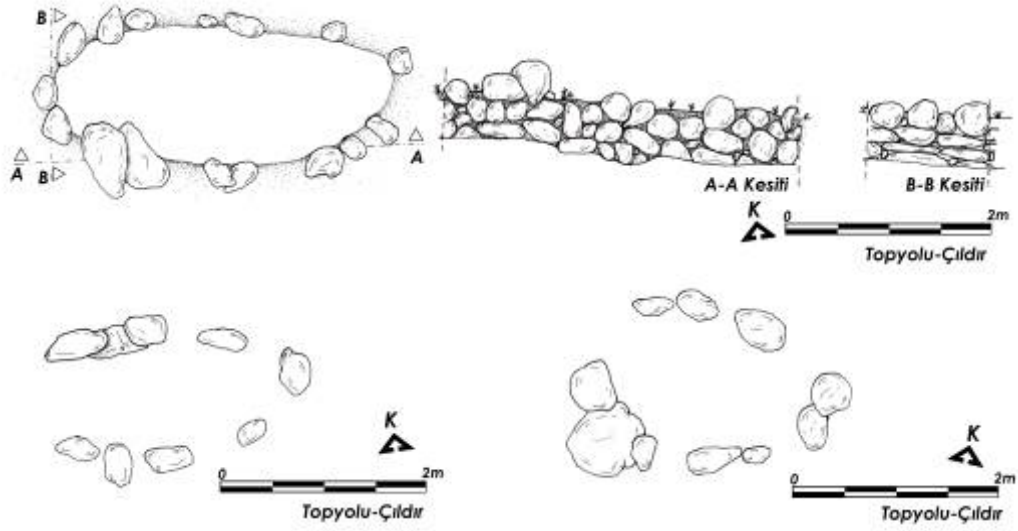
Figür-28 Yıldırımtepe Keramik Çizimi

Figür-29 Peyhler Mevkii Yerleşmesi

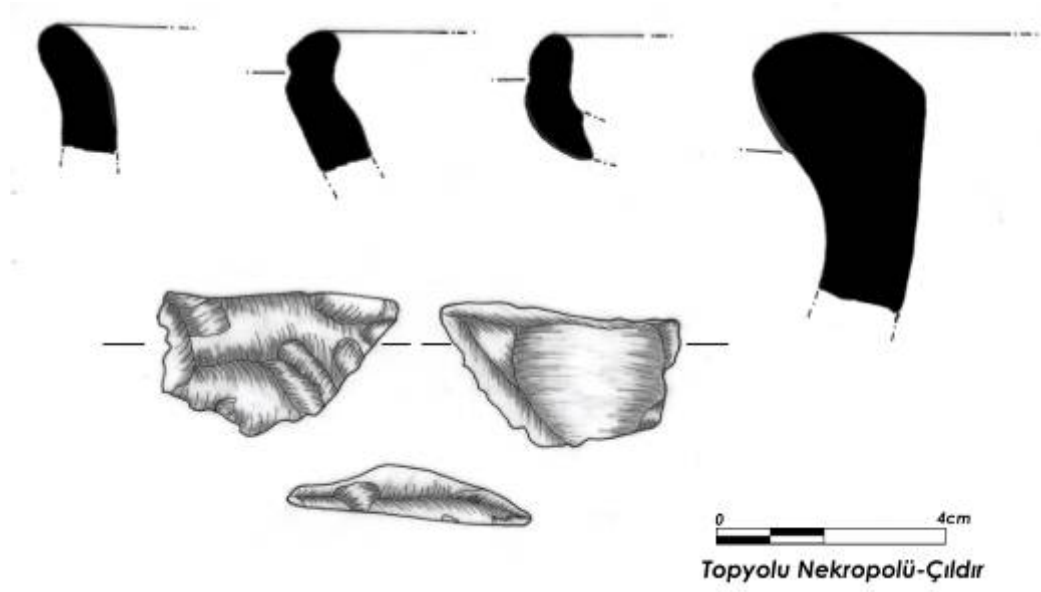
Figür-30 Peyhler Mevkii Yerleşmesi Keramik Çizimleri

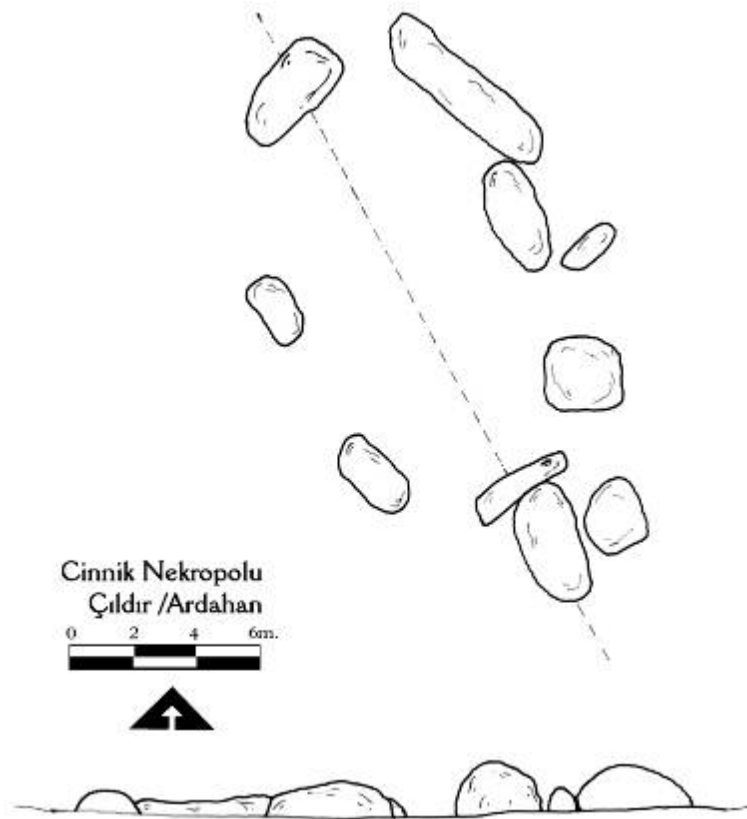
Figür-31 Topyolu Nekropolü EDÇ Mezar Çizimleri

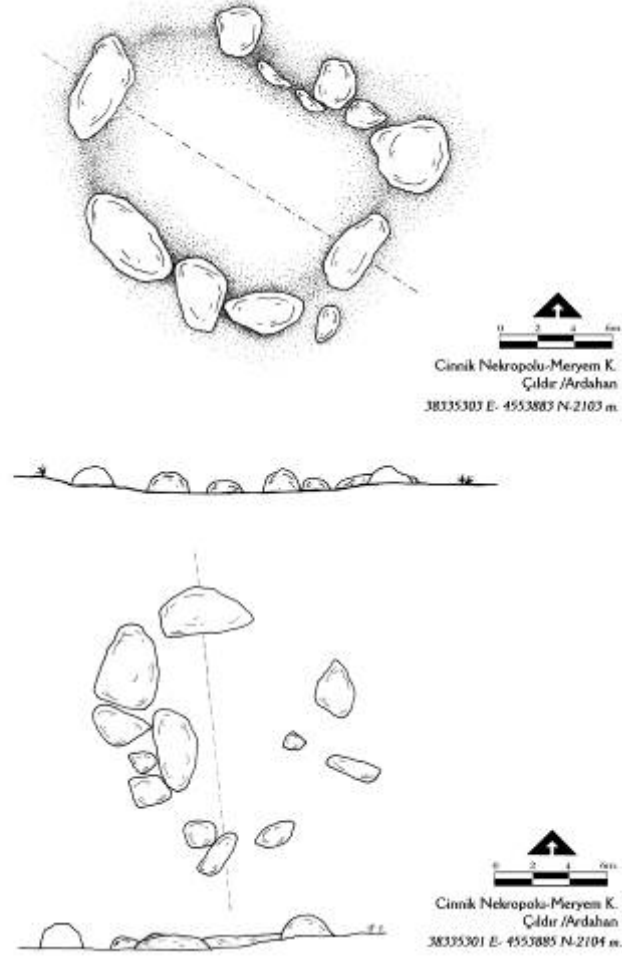
Figür-32 Topyolu Nekropolu Keramikleri

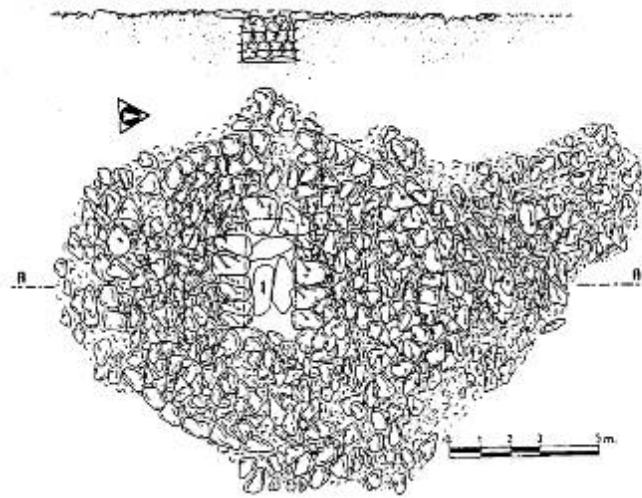
Figür-33 Topyolu Nekropolü Keramik Çizimleri

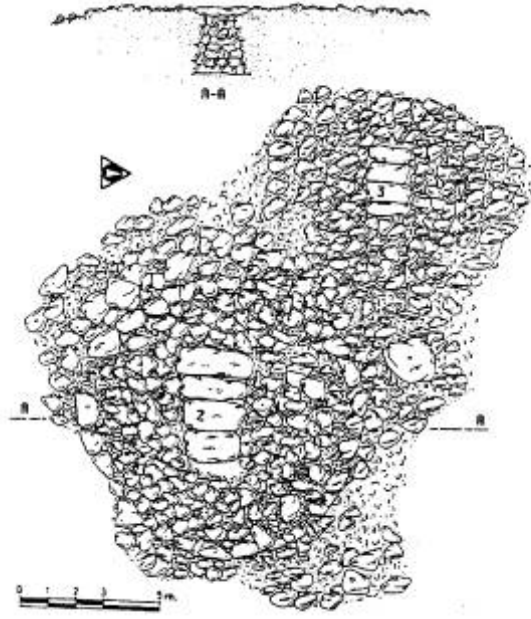
Figür-34 Cinnik Nekropolü Mezar Çizimi

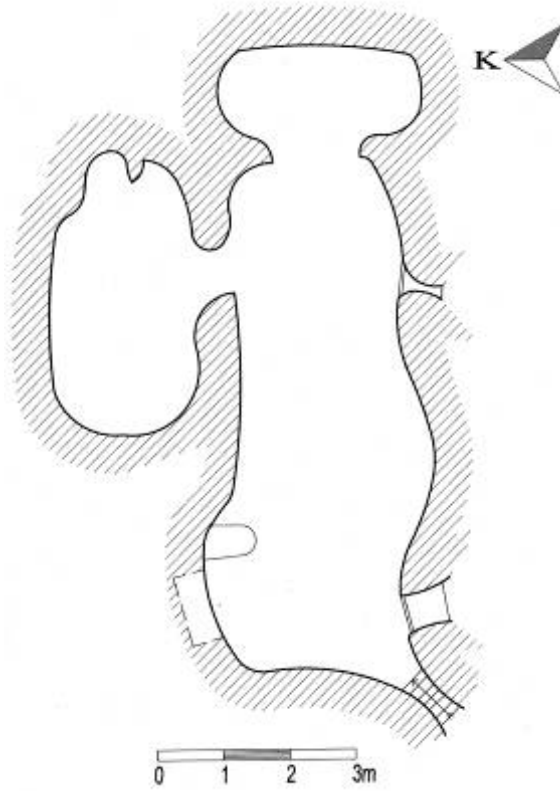
Figür-35 Cinnik Nekropolis Mezar Çizimleri

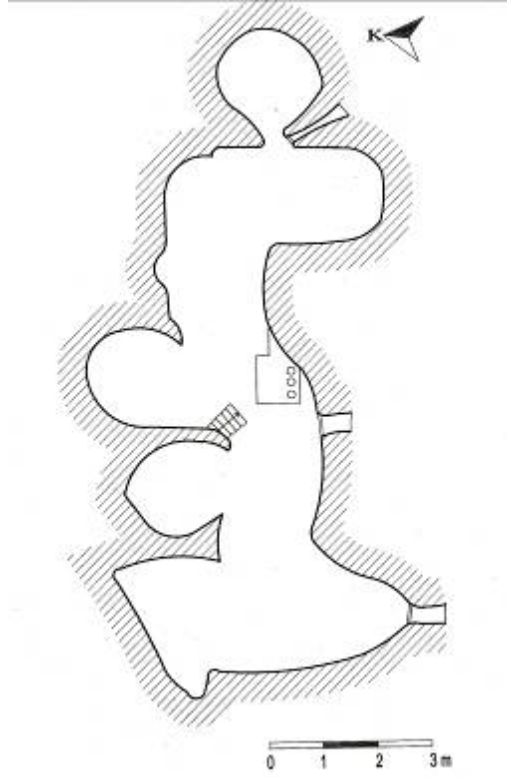
Figür-36 Kurtkale Kurgan Çizimi (K.Köroğlu'ndan)

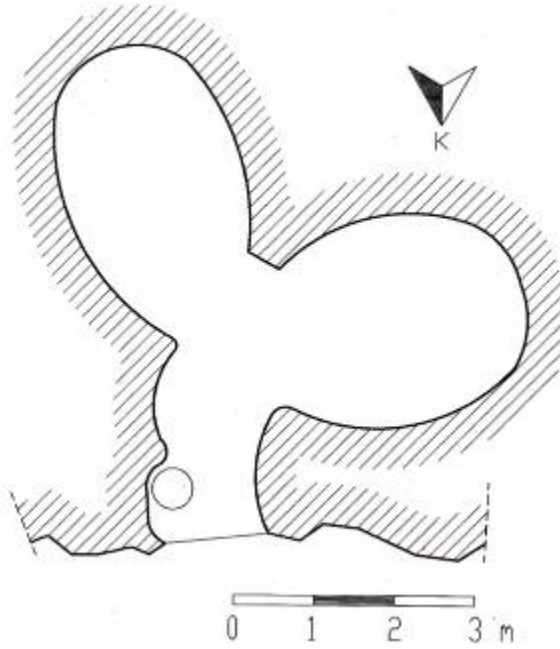
Figür-37 Kurtkale Kurgan Çizimi (K.Köroğlu'ndan)

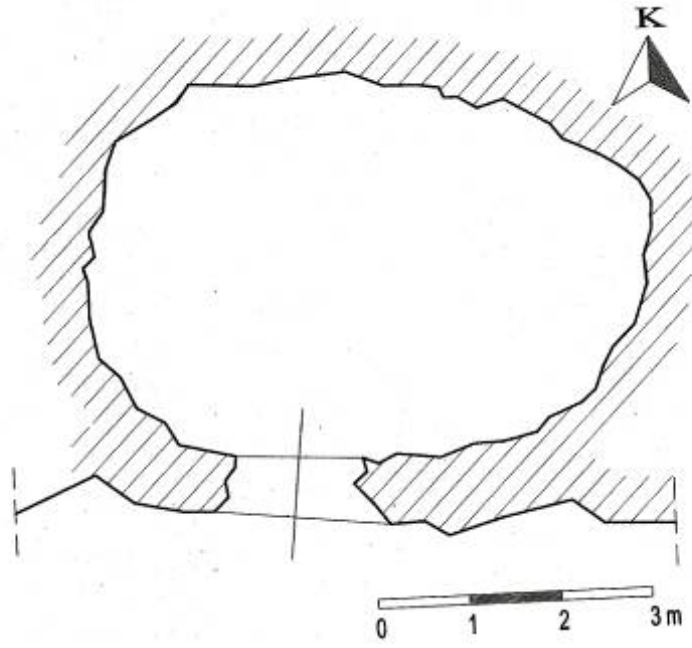
Figür-38 Övündü Mağaraları Çizimi (H.Gündoğdu'ndan)

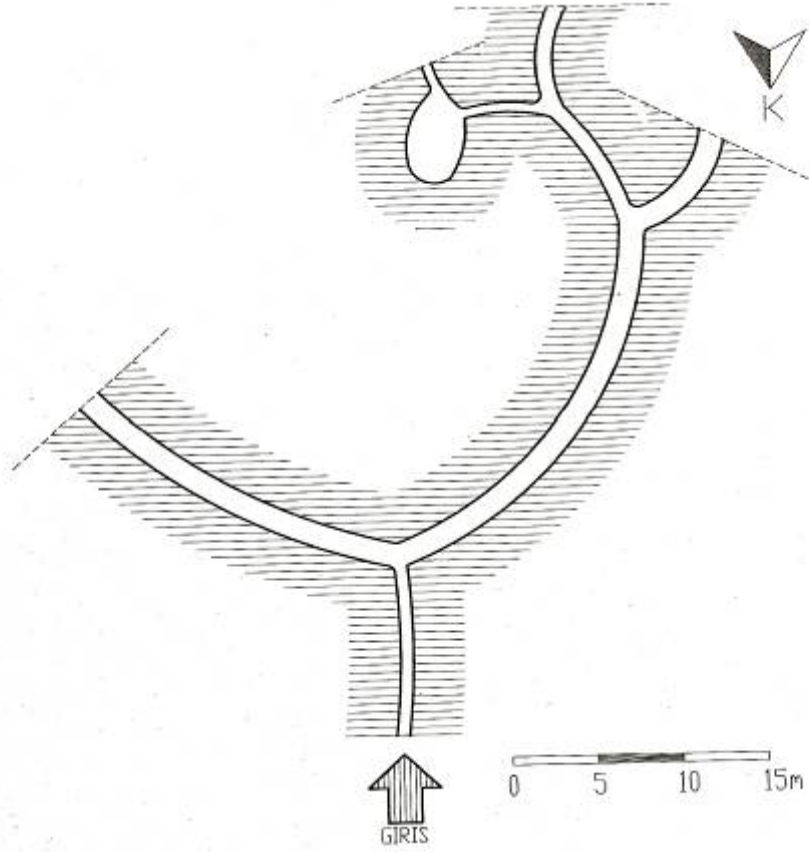
Figür-39 Övündü Mağaraları Çizimi (H.Gündoğdu'ndan)

Figür-40 Akçıl Mağarası Çizimi (H.Gündoğdu'ndan)

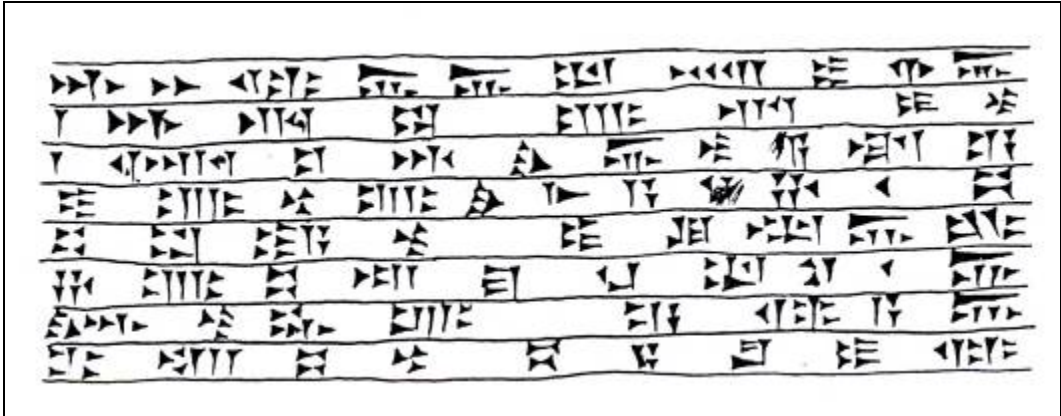
Figür-41 Kenardere Mağarası Çizimi (H.Gündoğdu'ndan)

Figür-42 Kırkayaklı Mağaraları Çizimi (H.Gündoğdu'ndan)

Figür-43 Taş Köprü Yazıtı

Figür-44 Taş Köprü Yazıtı Kopyası

ÖZGEÇMİŞ

21.05.1980’de Erzurum’da doğdu.

İlk ve Orta ve Lise öğrenimini Erzurum’da tamamladı.

2003 yılında Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünden mezun oldu. Aynı yıl A. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Eskiçağ Tarihi Bilim Dalında Yüksek Lisansa başladı.

2004 yılında Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde Araştırma Görevlisi olarak göreve başladı. Gerek yurt içinde gerekse yurt dışında bilimsel yüzey araştırmalarına ve kazılara katıldı. Bilimsel projelerde yer aldı.